

PAULINA OLECHOWSKA

W salonie międzykulturowości

„Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG”
w latach 1987–2017

W salonie międzykulturowości

„Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG” w latach 1987–2017

UNIwersytet Szczeciński
ROZPRAWY I STUDIA T. (MCCCXVIII) 1244

Paulina Olechowska

W salonie międzykulturowości **„Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG”** **w latach 1987–2017**

Szczecin 2022

Rada Wydawnicza

Barbara Braid, Anna Cedro, Urszula Chęcińska, Rafał Klóska
Maciej Kowalewski Ewa Mazur-Wierzbicka, Jarosław Nadobnik
Grzegorz Wejman, Renata Ziemińska Magdalena Zioło
Andrzej Skrendo – przewodniczący Rady Wydawniczej
Elżbieta Zarzycka – dyrektor Wydawnictwa Naukowego

Recenzent

dr hab. Wojciech Furman, prof. UR

Redakcja językowa

Elżbieta Blicharska

Korekta

Paulina Kaczyńska-Domagalska

Skład

Joanna Dubois-Mosora

Projekt okładki

Joanna Dubois-Mosora

Paulina Olechowska ORCID 0000-0002-6110-6656

Wersja elektroniczna publikacji dostępna na licencji CC BY-SA 4.0

© Copyright by Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2022

DOI 10.18276/978-83-7972-723-0

ISBN 978-83-7972-723-0 (online)

ISBN 978-83-7972-522-9 (print)

ISSN 0860-2751

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU SZCZECIŃSKIEGO

Wydanie I | Ark. wyd. 16,5 | Ark. druk. 17 | Format 170 x 240

Aleksandrze i Jeremiaszowi,
aby zawsze podążali ścieżką dialogu

Spis treści

Wprowadzenie | 11

Część 1. „Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG” | 25

Wydawca, założenia programowe, redaktorzy naczelni | 28

Uwarunkowania ekonomiczne | 33

Autorzy form graficznych | 36

Profil czytelników (ankieta redakcyjna) | 39

Struktura czasopisma i dominanta tematyczna | 41

Etapy rozwoju | 51

Dialog i dialogiczność w DIALOGU (przeгляд nagłówek
i listów do redakcji) | 54

Część 2. Ludzie DIALOGU: autorzy, laureaci nagrody, bohaterowie | 65

Zespół redakcyjny i współpracownicy | 67

Laureaci „Nagrody magazynu DIALOG” | 72

Grenzgänger i *Kulturträger* po obu stronach Odry i Nysy | 83

Część 3. Przestrzenie międzykulturowych dyskusji | 93

Europa – różnorodność krajobrazów i wielość granic | 95

Polsko-niemieckie pogranicze – sąsiedzka tożsamość | 103

Śląsk – pomost między Polakami i Niemcami | 113

Część 4. Metropolie i miasta Europy | 123

Gdańsk – mit wielokulturowego tygla | 125

Szczecin – peryferyjno-gwiaździste nowe polis | 132

Wrocław – międzykulturowe miejsce spotkań | 139

Berlin – polski mikrokosmos | 143

Warszawa – metropolia *in spe* | 148

Zakończenie | 157

Aneks | 173

Credo programowe „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG”
(alfabet) | 175

„Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG” i Federalny Związek Towarzystw
Niemiecko-Polskich i Polsko-Niemieckich w latach 1987–2017
(kalendarium) | 184

Wykaz wybranych form gatunkowych | 200

DIALOG jako laboratorium kultury obywatelskiej Europy XXI wieku
– rozmowa z Basilem Kerskim, redaktorem naczelnym „Magazynu
Polsko-Niemieckiego DIALOG” | 213

Bibliografia | 225

Zusammenfassung | 267

Wprowadzenie

Warunkiem tworzenia przestrzeni wspólnych doznań, symboli, w końcu harmonijnej współpracy (również międzynarodowej) jest komunikacja jednostek oraz grup społecznych. To ona umożliwia przepływy wartości i idei kulturowych, co – jak podkreśla Marian Golka – wymaga „treningu” (Golka, 2010, s. 134).

W odniesieniu do polsko-niemieckich stosunków zapewnia je ukazujące się nieprzerwanie od 1987 roku dwujęzyczne czasopismo „Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG / Deutsch-Polnisches Magazin DIALOG” (dalej: DIALOG), wydawane przez Grupę Roboczą Polsko-Niemieckiego Porozumienia (Arbeitsgemeinschaft deutsch-polnische Verständigung), która w 1996 roku przekształciła się w Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich (FZTN-P) (Deutsch-Polnische Gesellschaft Bundesverband e. v.). Fenomen powstania pisma w okresie „statycznej dychotomii Zachód-Wschód” (Paasi, 1999, s. 14) powoduje, że zawarty w tytule tak samo brzmiący w obydwu językach *dialog* – łączy odmienne językowo obszary, odbywa się pomiędzy różnymi epokami historycznymi, zróżnicowanymi światopoglądami i politycznymi interesami. *Dialog* ten, przybierający postać zgodnych (dialog konsensualny) lub też rozbieżnych stanowisk (dialog kontrowersyjny) (Kozłowski R., 1990, s. 72), stał się ideą naczelną pisma europejskich humanistów, które niezmiennie od ponad 35 lat wyznacza kierunki w polityce polsko-niemieckiej i tworzy wspólne europejskie fundamenty.

Dialog jest pojęciem, które na początku lat 90. ubiegłego wieku, zapoczątkowało swoją wielką karierę, do dziś nie tracąc na aktualności. Z terminem *dialog* nierozdzielnie związane jest kolejne – międzykulturowość, przez którą intuicyjnie rozumie się stan lub procesy lokujące się w tak zwanej strefie granicznej, wyznaczonej ramami dwóch lub więcej kultur, znajdujące się w przestrzeni pomiędzy nimi. Dzięki swojej różnorodności międzykulturowość tworzy potencjalną sytuację dialogową, w wąskim zakresie rozumianą jako rozmowę dwóch osób, w szerokim filozoficzno-metafizycznym znaczeniu – wyraża się w dialogice, jako analiza spotkania *Ja z Innym / Obcym* (Kruszyńska, 2010, s. 12). Przy założeniu, że *dialog* może skutkować zmianą tożsamości lub percepcji świata, zaś media (i dziennikarze) są pośrednikami międzykulturowego przekazu dostrzegalnego w strukturze tekstów (intratekstowość) i pragmatyce języka (intertekstualność) – czasopismo DIALOG jest „interakcyjnym pograniczem”, definiowanym jako „przechodzenie od dominacji stereotypu i uprzedzeń do wzajemnego zrozumienia, tolerancji i uznania” (Nikitorowicz, 2005, s. 88).

Lektura DIALOGU skłania do opisu międzykulturowej komunikacji i zachodzących w tych ramach tematycznych porozumień. W tym zakresie należy odwołać się do teoretycznych propozycji Mariana Golki, który dla zrozumienia przejawów różnorodnych cech komunikowania nadaje im następujące architektoniczne analogie: fasada

(wskazująca jedynie zewnętrzne cechy obcej kultury); przedsiónek (demonstrujący zasadnicze różnice kulturowe); korytarz (w którym w pełni widoczne są wszelkie różnice, odnoszone do własnej kultury). Ostatnią z przestrzeni stanowi występująca w tytule opracowania *salon*, pozwalająca „poznać wszystkie niuanse odmiennej kultury i odnosić się do nich z delikatnością, uzyskując podobną reakcję ze strony partnera interakcji” (Golka, 2010, s. 207). W tej sytuacji *salon* jest przestrzenią, gdzie odbywa się zróżnicowana (pozytywna bądź negatywna) wymiana między stronami różniącymi się kulturowymi korzeniami (Boćwińska-Kiluk, 2014, s. 132). Pozbawiony elitarności motyw *salonu* jest przestrzenią życia publicznego, gdzie rozkwitało życie towarzyskie i kulturalne. To miejsce wspólnego słuchania muzyki, prowadzenia dyskusji o sztuce, polityce czy życiu. W tak rozumianym *salonie* zachodzi komunikacja na wielu poziomach: międzynarodowym – DIALOG stanowi forum wymiany opinii należących do różnych państw, osób i instytucji; międzykulturowym – zachodząca pomiędzy reprezentantami odmiennych kultur narodowych oraz przezkulturowym – wewnątrz jednej kultury narodowej (Kusio, 2011, s. 58). *Dialog* i międzykulturowość stanowią *signum temporis* współczesnej refleksji społecznej i humanistycznej, DIALOG pełni w nim rolę polimorficznego uniwersum europejskiej kultury, *salon* jest zaś miejscem, gdzie powstają wspólne, polsko-niemieckie elementy kanonu kultury symbolicznej.

Na uwagę zasługuje brak obecności DIALOGU¹ w polskich badaniach historycznych i medioznawczych. Kwerenda biblioteczna wskazuje znikomą obecność czasopisma w stosownej literaturze przedmiotu. Nie tylko nie powstała osobna monografia periodyku, nie był nawet odnotowywany w wykazach encyklopedyczno-leksykalnych polskich czasopism społeczno-kulturalnych po 1989 roku. Mający profil zbliżony do innych opisanych „kresowych” czasopism: „Borussia. Kultura. Historia. Literatura”, „Krasnogruda. Narody – Kultury – Małe ojczyzny Europy Środkowej” (por. Jamrozek-Sowa, 2012; Marecki, 2005), „Kresy. Kwartalnik Literacki” (por. Iwasiów, 2012), „Pogranicza. Szczeciński Dwumiesięcznik Kulturalny” (por. Olechowska, 2016a), „Obrzeża”, „Fraza” czy „Kartki” – nie doczekał się deskrypcji w leksykonie „Pisma kulturalne w Polsce po 1989 roku” (Gałuszka, Maroszczuk, Nęcka, 2010). Leksykon zawiera opis mającego międzynarodowy charakter periodyku „Kafka. Kwartalnik Środkowoeuropejski”, z paralelnymi do DIALOGU treściami (poszukiwanie „nowego

¹ Dotychczas w formie zwartych opracowań książkowych ukazały się jedynie antologie wybranych tekstów DIALOGU: „Sąsiedztwo w centrum Europy. Stosunki polsko-niemieckie na początku nowego stulecia. Antologia tekstów Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG z lat 1999–2003”, wyb. i oprac. B. Kerski, Instytut Niemiec i Europy Północnej w Szczecinie, Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich (Berlin), Wyższa Szkoła Administracji Publicznej w Szczecinie, Szczecin 2003, ss. 570 (publikacja polskojęzyczna); „Europa, ein unvollendetes Abenteuer. Deutsch-polnische Dialoge, eine Dokumentation von Vorträgen und Debatten des Deutsch-Polnischen Magazins DIALOG”, (red.) B. Kerski, B. Kauffmann, T. Dąbrowski, des Polnischen Instituts Berlin und der Stiftung Schloss Neubrandenburg, Berlin 2010, ss. 104 (niemieckojęzyczna).

modelu Europy” oraz tworzenie międzynarodowego *dialogu*), i formą (pisma wielojęzyczne, redagowane przez międzynarodowy zespół redakcyjny, pismo współredagowali m.in. autorzy DIALOGU, Basil Kerski i Krzysztof Zastawny) (Gałuszka, Maroszczuk, Nęcka, 2010, s. 119–121). Obszerny opis zawiera powiązany z DIALOGIEM gdański kwartalnik „Przegląd Polityczny”. Nazwiska redaktorów naczelnych DIALOGU pojawiają się przy opisach periodyków: Adam Krzemiński – „Kafka. Kwartalnik Środkowoeuropejski” oraz „Tytuł. Pismo Literacko-Artystyczne” (na okoliczność wywiadu z Günterem Grassem); Basil Kerski – „Borussia. Kultura. Historia. Literatura”, wspomniana „Kafka. Kwartalnik Środkowoeuropejski” oraz „Przegląd Polityczny”. Podobnie jak wymienione periodyki DIALOG, ma silnie międzykulturowy charakter, wpisuje się w literacki nurt kulturowy, który Leszek Szaruga określił mianem „pisanie Polski nie od nowa, tylko na nowo”. Były nimi inicjatywy wydawnicze, wykazujące międzykulturowe myślenie, zajmujące się wielonarodową tradycją opisywanych ziem, otwarte na *dialog* z ich byłymi mieszkańcami (Szaruga, 1999b). Polsko-niemieckie czasopismo DIALOG nie zostało wymienione również w innych opracowaniach zbiorczych polskich czasopism, takich jak „Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL” (Jakubowska, 2011), czy w opracowaniu „Co czytamy? Prasa kulturalna, 1945–1995” (Szaruga, 1999a).

Ślady obecności DIALOGU znajdziemy w opracowaniach czasopiśmiennictwa Polonii w Niemczech. Tym pierwszym jest wykaz polskiej prasy „Niemieckie polonica prasowe (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)”, w którym encyklopedyczny opis DIALOGU (Kalczyńska, Paszek, 2004, s. 47) odsyła do dwóch kolejnych źródeł, będących omówieniem aktualnej zawartości treści DIALOGÓW autorstwa Dariusza Filara (nr 1/ kwiecień) (Filar, 1996) oraz Engelberta Misia (nr 1/2, 1999) (Miś, 2000). W opracowaniu zbiorowym wybranych czasopism literacko-artystycznych i społeczno-kulturalnych w Polsce po 1989 roku pod redakcją Magdaleny Rabizo-Birek czasopismo zostało jedynie wspomniane, przy okazji opisu berlińskiego periodyku „Kolana” Klubu Polskich Nieudaczników (Wolski, 2012).

Obecność DIALOGU odnotowano w wydawanym przez Ośrodek Badań Prasoznawczych Uniwersytetu Jagiellońskiego „Katalogu mediów polskich”, będącym ewidencją tytułów czasopiśmienniczych (bez względu na język publikacji) ukazujących się w Polsce. W wykazach z lat 1993, 1994, 1995, 1996, 1997 nie ujęto DIALOGU, pojawił się w rocznikach 1998 i 1999. Z kolei w „Bibliografii publikacji o prasie”, ukazującej się cyklicznie w latach 1996–2004 w „Roczniku Historii Prasy Polskiej”, opis DIALOGU pojawia się w wykazie z 1996 roku (Kolasa, 1999, s. 113), ale już „Polska bibliografia prasoznawcza z lat 1996–2004” nie wykazuje czasopisma, błędnie przypisuje się go tytułowi DIALOG, bez dopisku „Miesięcznik Poświęcony Dramaturgii Współczesnej” (Kolasa, Jarowiecki, 2005, s. 241).

DIALOG był kilkakrotnie wymieniany przy okazji rozproszonych tematycznie opracowań o charakterze naukowym, np.: w analizie obecności niemieckiego kapitału na polskim rynku mediów (Kowol, 1997), w rozważaniach nad rolą mediów w kształtowaniu opinii o Niemcach i Polakach (Ociepka, 1999; 2000), w opisie

instytucji polsko-niemieckiego obszaru – Towarzystwa Niemiecko-Polskie (Sokół, 2008), w opracowaniu poświęconym polsko-niemieckim stosunkom w latach 1989–2009 (Stolarczyk, 2011) czy w komunikacie dotyczącym translatorskich błędów (Sulikowski, 2000).

Pytanie o przyczyny nieobecności DIALOGU w opracowaniach naukowych skłania do kilku konstatacji. Na przełomie lat 80. i 90. DIALOG był pismem wąskiej grupy społecznej, skierowanym do niemieckojęzycznych czytelników (głównie członków TN-P), czytelników zawodowo lub społecznie związanych z obszarem polsko-niemieckich relacji. W 1993 roku periodyk stał się dwujęzyczny – co zwiększyło jego oddziaływanie, jednak wciąż był tematycznie silnie powiązany z działalnością TN-P. W tych latach dla osób powiązanych z polsko-niemieckim obszarem pismo było niejako oczywistym „towarzyszem” codzienności. Wydaje się, że ograniczony krąg odbiorców, a także konieczny do podjęcia jakiegokolwiek eksploracji naukowej dystans do „obiekta” – mogły być jedną z przyczyn braku opracowań naukowych, również przez często znające i współtworzące go środowiska naukowe. Wśród kolejnych powodów nieobecności pisma w badaniach naukowych można wskazać asymetryczność bilateralnej struktury wydawniczej zarówno w kwestiach organizacyjnych (pismo nie ma stałej redakcji w Polsce, od 1996 współdzieli ją z „Przeglądem Politycznym”), ideowych (koncepcja pisma wyrosła ze środowisk TN-P), jak i finansowych (periodyk wspierały głównie niemieckie rządowe, krajów związkowych i pozarządowe podmioty polityczno-społeczne). Ta specyfika DIALOGU powoduje, że jako przedmiot badawczy jest trudny do osadzenia w ograniczonym językiem i kulturą danego kraju systemie medialnym, jest także trudny do zaszeregowania do typowo medialnych klasyfikacji, zaś ze względu na ewolucyjność formy, treści oraz funkcji pisma – jest również zawily w naukowej deskrypcji.

Idea podjęcia eksploracji naukowej tekstów DIALOGU pojawiła w 2012 roku. Przez kolejne lata pomysł dojrzewał, przechodząc liczne i ograniczające zakres badań metamorfozy. Początkowo opracowanie miało mieć charakter typowego studium politologiczno-prasoznawczego, którego zadaniem było ujęcie monograficzne, konsekwentnie syntetyczne, będące zapisem genezy i historii rozwoju pisma. Rezultatem tych założeń był opublikowany na łamach „Rocznika Historii Prasy Polskiej” artykuł, będący jedynym w świecie nauki świadectwem znaczenia periodyku w polsko-niemieckich stosunkach (Olechowska, 2018). W efekcie kolejnych studiów świadomość tematycznej i gatunkowej złożoności czasopisma (Olechowska, 2016b) spowodowała, że zakres czynionych eksploracji ulegał kolejnym ograniczeniom, czego efektem jest niniejsze opracowanie.

Mając za zadanie ułatwić czytelnikowi recepcję „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG”, główny cel opracowania ma charakter przeglądowy – to próba usystematyzowania najważniejszych informacji na temat periodyku, do których należą opisy formy i treści czasopisma (orientacja przedmiotowa, część pierwsza opracowania) oraz charakterystyka podmiotu nadawczego (część druga). Kolejny segment opracowania (części trzecia i czwarta) ma również charakter deskrypcyjny – to próba rekonstrukcji

opisów wybranych międzykulturowych przestrzeni, egzemplifikowanych ważnymi dla *dialogu* polsko-niemieckiego kategoriami miejsc – regionów i miast.

Obecna w naukach o mediach i komunikacji interdyscyplinarność eksploracji przedmiotu pozwala na zastosowanie różnych metod badawczych, których wybór podporządkowany jest obszarom i podmiotom analiz. Specyfika zawartych w każdym z dwóch rodzajów części dyskusji i wniosków wymagała wykorzystania odmiennej metodyki, zaprezentowanej w opisie struktury opracowania.

Jak wskazano wyżej, część pierwszą i drugą charakteryzuje ujęcie deskryptywne (model opisowy), zawierające opis występujących w badanym tytule cech/własności pisma (Goban-Klas, Masłowski, 1976, s. 147). W przypadku badań medioznawczych model ten narzuca przedstawianie badanych faktów i zjawisk pod kątem struktury i zawartości badanego medium, a także opisów jego funkcjonowania. Analiza strukturalna jakiegokolwiek medium daje badaczowi możliwość zebrania wielu informacji, dlatego raporty medioznawcze narzucają sporządzanie danych statystycznych, których najwięcej przedstawiono w pierwszej części opracowania, gdzie wyeksponowano podstawowe składniki badanego pisma oraz elementy składowe jego wydawcy: opis wydawcy oraz próba określenia głównych założeń programowych periodyku; charakterystyka uwarunkowań ekonomicznych działalności wydawniczej; prezentacja sylwetek autorów form graficznych wyróżniających periodyk; omówienie na podstawie wyników redakcyjnej ankiety profilu czytelników *DIALOGU*. Wyniki badań analizy strukturalnej czasopisma oraz opis dominanty tematycznej (opracowanej na podstawie tematów przewodnich danego numeru czasopisma), nakreślają trajektorię programową i tematyczną pisma. Wielość wątków, tematów i gatunków czasopisma – widoczne w przekraczaniu licznych granic choćby w pojedynczym tekście – powodują konieczność przyjęcia tezy, że jedyną względną „stałą”, zobrazowaną statystykami, cechą periodyku jest podzielona na dwa okresy (zmiana na stanowisku redaktora naczelnego) struktura pisma. Przedostatni fragment zawiera autorski opis siedmiu etapów rozwoju pisma, oparty na kategoriach jego ewolucji (przemiany organizacyjne i redakcyjne) oraz uwarunkowań historycznych polsko-niemieckich stosunków. Ostatnia część jest próbą wskazania (na podstawie nagłówków tekstów) obszarów uprawiania polsko-niemieckiego *dialogu* oraz charakterystyką dialogiczności pisma, zobrazowaną najbardziej konfrontacyjnymi gatunkami prasowymi (polemika) oraz wyszczególnieniem rodzajów i funkcji listów do redakcji.

Cechą *dialogu* jest interakcyjność biorących w nim udział podmiotów (osób i instytucji). Drugą część opracowania konstituuje orientacja podmiotowa, wskazująca nadawcę/nadawców przekazu, jest kontynuacją prezentacji wyników badań empirycznych (analiza formalna) i zawiera: składy rady redakcyjnej i zespołu redakcyjnego w 30 badanych latach; listę autorów co najmniej czterech publikacji z wyodrębnieniem nazwisk operujących w latach 90. pojęciami polsko-niemieckiego pojednania i porozumienia; wykaz polskich i niemieckich instytucji publicznych i samorządowych, które reprezentowali autorzy tekstów *DIALOGU*; opis sylwetek laureatów przyznawanej przez redakcję „Nagrody magazynu *DIALOG*”; charakterystykę środowiska

czasopisma: pisarzy, polityków i naukowców, którzy publikowali w DIALOGU; listę bohaterów publikacji, w tym działaczy samorządowych i parlamentarzystów, będących twórcami międzykulturowego *dialogu*. Wychodzę z założenia, że zarówno autorów analizowanych tekstów, bohaterów publikacji, jak i laureatów „Nagrody magazynu DIALOG” – łączą pewne cechy, będące efektem wspólnego kultywowania pluralizmu i kulturowej różnorodności. Tych wszystkich uczestników międzykulturowego *dialogu*, dosłownie i metaforycznie osoby żyjące i przemieszczające się po obu stronach Odry i Nysy, określam mianem *grenzgänger* i *kulturträger*. Ich życie, doświadczenie i twórczość wypełnia wszystkie atrybuty międzykulturowych przestrzeni: fizycznej (przekraczanie granic), relacji (mającej wymiar aksjologiczny) oraz zakresu (sygnowanymi polami aktywności i „granicami zasięgu” tworzonych znaczeń) (Korporowicz, 2017, s. 70–71).

Pierwszą i drugą część opracowania oparto na metodzie krytyki, analizie źródeł (publikacje na temat DIALOGU) oraz osobowych źródeł informacji (rozmowa z redaktorem naczelnym pisma Basilem Kerskim). Trzecia i czwarta część opracowania oparta jest na analizie dyskursu, która – w przeciwieństwie do kanonicznego dla analizy zawartości ujęcia statystycznego – pozwala na szersze przekazywanie przekonań i wyrażanie emocji autorów badanych tekstów (Chłopicki, Gajda, 2008, s. 19), a także dokonanie generalizacji zbioru założeń i opinii mających określić profil badanego periodyku – model postulatyno-nominalny (Goban-Klas, Masłowski, 1976, s. 147–148). Jak już zaznaczono, dla konieczności zawężenia badań w niniejszym opracowaniu, kształtowanie się międzykulturowego *dialogu* w DIALOGU prezentowane jest przez kategorię przestrzeni (regiony i miasta), rozumianą jako miejsca ustawicznych transgresji indywidualnych i zbiorowych tożsamości. Jako instruktywny przykład przestrzeni międzykulturowych uznaje się szeroko rozumiane pogranicza kulturowe, czyli miejsca „które od wieków stwarzały (i wciąż stwarzają) człowiekowi niepowtarzalną możliwość prowadzenia *dialogu*, poznawania siebie i *Innych* oraz kształtowania własnej tożsamości opartej na wielości kultur” (Nikitorowicz, Młynarczuk-Sokołowska, Namiotko 2019, s. 13). Empiryczna część opracowania jest opisem dyskursów na temat najczęściej konceptualizowanych przestrzeni i miejsc, rozumianych jako międzykulturowe, wspólne kategorie. Wychodząc od koncepcji Émila Durkheima (Durkheim, 1968) należy przyjąć, że przestrzeń jest konstruowana społecznie, opisuje międzykulturowość większych (Europa, polsko-niemieckie pogranicze i Śląsk) oraz mniejszych (europejskie metropolie Berlin i Warszawa oraz miasta Gdańsk, Szczecin, Wrocław) obszarów jako pewnego rodzaju produkty interpretacji, wyobrażeń, sposoby myślenia zamieszkujących je społeczności. W tej części analiza dyskursu czerpie z koncepcji geografii humanistycznej Karla Schlägela, twórcy historiografii topocentrycznej, który proponuje czytanie map jako geograficznej i historycznej reprezentacji przestrzeni (Konończuk, 2011, s. 256). Tak przyjęte założenie powoduje, że ta część opracowania ma odmienną formę i styl. W przeciwieństwie do pierwszej i drugiej części bardziej przypomina esej naukowy, czego przykładem są choćby

tytuły poszczególnych fragmentów odpowiadające narracji publicystyki DIALOGU (cytowane fragmenty wyodrębniono pismem pogrubionym).

W części trzeciej opisuję obszary najczęstszych międzykulturowych przepływów. Europa jest swego rodzaju metaforą różnorodności krajobrazów i wielości granic – tytuł tej części nawiązuje do przywoływanego tekstu polskiego filozofa Krzysztofa Pomiana. W doborze cytowanych publikacji poświęconych Staremu Kontynentowi pominięto dyskusje dotyczące Unii Europejskiej jako „organizmu politycznego” kształtującego funkcjonowanie sfer prawno-finansowych krajów członkowskich. Tak powszechny w publicystyce polskich mediów brak rozdziwien między różnieniem pojęć Europy i UE rzadko występuje w DIALOGU, co wynika z koncentracji tematycznej na imponderabiliach „europejskiego obszaru kulturowego” (Jurkiewicz-Eckert, 2003). W tym fragmencie publikacji cytowane teksty koncentrują się wokół rozważań na temat Europy Środkowej (pojęcie Mitteleuropy i współtworzone mu koncepcje polityczne państwa federacyjnego były przedmiotem rozważań Karola Fiedora²); pojałtańskiego podziału Europy, który odsunął na bok paneuropejskie rozważania. Odżyły one za sprawą tekstu Milana Kundery³, w którym pojawiła się teza integralności Europy. Od tego momentu, dzięki wydawanej przez Jerzego Giedroycia „Kulturze”, a obecnie „Magazynowi Polsko-Niemieckiemu DIALOG” – idea Europy Środkowej, jako zmiennego geopolitycznego, ale stałego kulturowo pojęcia, jest przedmiotem wielu tekstów badanego periodyku (Wróblewski, 2012). Kierowany przez Basila Kerskiego DIALOG wpisuje się w szerokie społeczno-kulturowe rozważania nt. Europy, jako jedyny podmiot medialny łączy polskie i niemieckie publicystyczne wizje przyszłości wielokulturowego kontynentu.

Obszarami, które naturalnie przypisuje się międzykulturowym walorom są pogranicza, z którymi – podobnie jak w przypadku zróżnicowanych kulturowo państw Europy – nierozzerwalnie związane jest pojęcie granicy, rozumianej jako granica przyjaźni lub pomost (Borowski, 2006, s. 15). Pogranicze uznaje się za miejsce największej częstotliwości i „gęstości” występowania polsko-niemieckich opowieści, dających możliwość manifestowania odrębnej tożsamości poprzez formułę „dobrego sąsiedztwa”. W DIALOGU pogranicze rozpatrywane jest najczęściej jako kategoria przestrzenna, gdzie występują zróżnicowane kontakty społeczno-kulturowe zachodzące między dwoma sąsiadującymi społecznościami (Sadowski, 1995), gdzie międzykulturowość stosowana jest przy opisach procesów pogranicza nie tylko jako wartość, ale i zasada organizowania świata (Wojakowski, 2015, s. 73). Ta międzykulturowa czasoprzestrzeń pogranicza jak w lustrze odbija zróżnicowane historycznie i kulturowo lokalne środowiska. Jest to obraz zróżnicowany. W niektórych tekstach przykładami reterytorializacji, czyli przywiązania treści kultury do miejsca (Korporowicz, 2017, s. 66), jest informowanie czytelników DIALOGU o powstających na pograniczu instytucjach,

2 (Fiedor, 1991).

3 (Kundera, 1984).

których zadaniem jest poszukiwanie i doświadczanie małych ojczyzn. Opis typowych dla pogranicza transgranicznych przepływów daje jednak asumpt do rozważań na temat tożsamości Europejczyka XXI wieku.

Funkcję egzemplarycznego pogranicza pełni również Śląsk, symbolizujący moralny i duchowy pomost łączący Polskę z Niemcami, Niemcy z Polakami, Śląsk z Europą (Bahlcke, 2001). Historia i współczesność Śląska przewijają się w wielu tekstach DIALOGU, o specyfice tego etnicznego i narodowego pogranicza stanowiła konfrontacja i przenikanie się polskich, czeskich, austriackich i niemieckich wpływów politycznych, gospodarczych i kulturowych, dlatego Śląsk to pojęcie niejednoznaczne (Barciak, 2012, s. 17). XX wiek utrwalił podział na Górny i Dolny Śląsk (Mizia, 1997, s. 40), podczas II wojny światowej tereny zajęte przez wojska niemieckie włączono do III Rzeszy, po 1945 roku prawie cały niemiecki Śląsk przekazany został Polsce, władze PRL negatywnie oceniały ludność śląską jako zgermanizowaną, co skutkowało procesami weryfikacji i wysiedleń. Rozpoczęto intensywną polonizację, usuwając wszelkie niemieckie ślady z przestrzeni publicznej. Polityczna historia Śląska określa heterogeniczność „społeczeństwa śląskiego”, którego ważnym atrybutem jest samoistość, a historia – będąca splotem stosunków ludnościowych, również napięć i antagonizmów – jest istotnym czynnikiem określającym tożsamość mieszkańców tego regionu, związaną wpływami kulturowymi i społecznymi pogranicza (Soldra-Gwiżdż, 2010, s. 34).

Doświadczalną formą przestrzeni międzykulturowego spotkania są również europejskie metropolie i miasta, opisywane w czwartej części opracowania i zawierające wiele fizycznych (obiekty i instytucje), symbolicznych i wirtualnych (jako miejsca interakcji) korelatów międzykulturowych translacji. Miejskie obiekty kumulują znaczenia, „zwiedzane” przez autorów polsko-niemieckiego *dialogu* urbanistyczne przestrzenie są miejscami spotkań, tworzą nieograniczone, zależne od złożoności kontekstów międzykulturowe relacje.

Wielokrotne zmiany przynależności Gdańska, Szczecina i Wrocławia odbiły swoje piętno w ich historii, kulturze, obrazie, jak i losach mieszkańców. Wielowiekowe polsko-niemieckie oddziaływania w sposób naturalny wpływały na zainteresowanie redakcji historią byłych ponemieckich miast, w których proces społecznego wytworzenia przestrzeni przez wiele lat był związany z niemiecką kulturą. Rok 1945 podzielił ich historię na „przedtem” i „potem”, na dwie odmienne w publicystyce DIALOGU zestawiane ze sobą epoki. Gdańsk jest miastem, który w polsko-niemieckich stosunkach był, i wciąż pozostaje barometrem politycznych, naukowych i kulturowych emocji. Z kolei odległy o niespełna 150 km od niemieckiej stolicy Szczecin miał przyjąć rolę łącznika pomiędzy Wschodem a Zachodem, w powszechnej opinii pozostał jednak w cieniu nadodrzańskiej metropolii Wrocławia. Tożsamość mieszkańców tych trzech miast w zdecydowanej większości tworzą ci, którzy przybyli do nich po wojnie. Każda z wojewódzkich stolic tworzy i pielęgnuje odmienne mitologie. Wielokrotnie przywoływana i odmiennie na łamach DIALOGU interpretowana

międzykulturowość tych miast jest próbą poszukiwania odpowiedzi na pytanie o ich tożsamość, miejsce, rolę i znaczenie w Europie XX i XXI wieku.

Na mapie peregrynacji publicystów DIALOGU nie mogło zabraknąć stolic sąsiadujących ze sobą w centrum Europy państw, uczestniczących w najważniejszych i najtragiczniejszych wydarzeniach historycznych XX wieku. Miejskie realia Berlina i Warszawy, w których zróżnicowaniach osadzone są współczesne ideologie multikulturalizmu (Burszta, 2008, s. 25), są ciekawymi, bo aksjologicznie niehomogenicznymi, miejscami uprawiania polsko-niemieckiego *dialogu*. W zaprezentowanym opisie Berlin jest świadectwem obecności polskiej kultury w życiu europejskich metropolii, ciekawym polem publicystycznej eksploracji wielości znaczeń granic. Mur berliński przez wiele lat wyznaczał granice politycznie podzielonej Europy, a obecnie określa granice alternatywnego życia mieszkańców zachodniej i wschodniej części kontynentu. Z kolei w badanych tekstach Warszawa prezentuje się przede wszystkim jako symbol zbiorowej pamięci narodu polskiego. Miasto, które najboleśniej doświadczyło działań niemieckiego okupanta, pozostawiających głębokie „rany” w topografii miejsca. Warszawa objawia się jako metropolia *in spe*, budująca mosty między historią a współczesnością, wytrwale walcząca na międzynarodowej arenie o miano ważnej, europejskiej stolicy. DIALOG tworzy pomiędzy metropoliami międzykulturowe partnerstwo.

Wokół tych przestrzennych punktów narodów, regionów, metropolii i miast Europy, jako synonimów różnorodności i wielowarstwowości, zorientowana była publicystyka DIALOGU. Autorzy i bohaterowie tekstów podkreślali, jak trudno wskazać miejsce, gdzie życie mieszkańców Starego Kontynentu byłoby konstruowane wokół jednego wzoru kulturowego. Jaki wzór kulturowy dominuje w danej grupie społecznej, zależy przede wszystkim od jej członków. I pomimo dyfuzji wzorów kulturowych, waloryzacji prowadzących do unifikacji kulturowej, globalizacji i konsumpcjonizmu – wciąż można odnaleźć przestrzenie i miejsca, gdzie różnica kulturowa jest wartością w konstruowaniu wspólnotowości.

Empiryczną część książki opracowano na podstawie możliwie największego doboru próby. Do badanej populacji zaliczono wszystkie numery czasopisma z lat 1987–2017, łącznie 119, stanowiących 91 (w tym 18 niemieckojęzycznych) egzemplarzy periodyku. W trzeciej i czwartej części monografii korpus badawczy stanowiło łącznie 326 istotnych, z punktu widzenia opisywanych przestrzeni międzykulturowych spotkań, tekstów. Konsekwentnym kryterium doboru jednostek badawczych były publikacje, które w swoich nagłówkach miały wyszczególnione kategorie leksykalne oraz teksty tworzące korpus działu tematycznego danego numeru DIALOGU (np. „Szczecin a nowe pogranicze” nr 92). Jednostkami leksykalnymi były słowa kluczowe wraz z ich językowymi odmianami: Europa, pogranicze, Śląsk, Gdańsk, Wrocław,

Szczecin, Berlin i Warszawa⁴. Dwie z wyodrębnionych kategorii konstytuujących jednostki analizy wymagały rozszerzenia, były nimi rzadko występujące w definicyjnej formie w nagłówkach tekstów wyrazy Śląsk oraz pogranicze. Uzupełniającym kryterium wyboru korpusu badanych tekstów była semantyka, zorientowana na powiązanie z tymi regionami geograficznymi inne przestrzenie. Dla przykładu – ze względu na przynależność geograficzną do analizowanych tekstów poświęconych Śląskowi zaliczono artykuł zatytułowany „Największa siła na Opolszczyźnie” (opolskie jako część geograficzna Śląska); analogicznie w korpusie publikacji nt. pogranicza znalazła się publikacja zatytułowana „Krytyka: Rio nad Odrą” (rzeki Odra i Nysa Łużycka są symbolem granicy łączącej i dzielącej obydwa kraje) czy wystąpienie polskiego MSZ dotyczące euroregionów (transnarodowych organizacji regionów pogranicza). W przypadku Śląska i pogranicza analizą objęto również te publikacje, które były autorstwa specjalizujących się w danym obszarze geograficznym autorów, m.in.: Engelbert Miś i Marcin Wiatr (Śląsk) czy Katrin i Dietrich Schröder (pogranicze). Wykaz wszystkich przywoływanych w empirycznej części pracy tekstów DIALOGU znajduje się w bibliografii (literatura podmiotu).

Monografia zawiera trzyczęściowy aneks. Część pierwsza zatytułowana „Credo programowe »Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG« (alfabet)” stanowi próbę hasłowego wyodrębnienia pojęć, wokół których tworzona jest dialogiczna narracja periodyku. Celem wyboru fragmentów było jak najtrafniejsze zobrazowanie profilu czasopisma. Część drugą dodatku tworzy kalendarium 1987–2017, zawierające najważniejsze dane dotyczące DIALOGU (tematy przewodnie, wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji) oraz wykaz inicjatyw FZTN-P i Towarzystw Polsko-Niemieckich, do których zaliczono: kongresy i debaty, „Nagrody magazynu DIALOG” oraz wydawnictwa. Zebrany w faktograficznej formie materiał ma wykazać złożoność i wieloaspektowość realizowanych przez wydawcę i redakcję działań. Trzecia część aneksu zawiera spis wybranych form gatunkowych, są nimi formy monologiczne (przemówienia, wykłady i laudacje) oraz te w największym stopniu realizujące postulat dialogiczności (wywiady i debaty).

Integralną część opracowania stanowi wywiad przeprowadzony z Basilem Kerskim (6 i 13.07.2021 r.), od 1998 roku redaktorem naczelnym DIALOGU oraz redaktorem „Przeglądu Politycznego”, w latach 1998–2010 dyrektorem FZTN-P, obecnie sekretarzem generalnym, od 2011 roku dyrektorem Europejskiego Centrum Solidarności w Gdańsku. Na podstawie wielogodzinnej, odkrywającej zupełnie nowe kulturoznawczo-medioznawcze pola badawcze, rozmowy – powstał wywiad, ograniczony do spisu wypowiedzi, które w możliwie najszerszym kontekście miały na celu przedstawić DIALOG jako czasopismo pokolenia, które w upadku „żelaznej kurtyny”

⁴ W przypadku Berlina i Warszawy z analizy wykluczono teksty informacyjne będące sprawozdaniami z wydarzeń o charakterze politycznym czy gospodarczym, w których miejska przestrzeń pojawia się z racji statusu stolicy państwa.

upatrywało nowych szans i możliwości na budowę zróżnicowanej kulturowo Europy. Monografię domyka bibliografia, którą podzielono na wykaz wykorzystanej w pracy nad opracowaniem literatury przedmiotu oraz spis analizowanych tekstów z „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG” (literatury podmiotu).

Opis struktury opracowania należy uzupełnić objaśnieniem stosowanych wyróżników graficznych. Pełna nazwa badanego czasopisma brzmi „Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG”, i jak już zaznaczono, w całym opracowaniu stosowana jest pisana wersalikami skrócona forma DIALOG. Z kolei pisany kursywą *dialog* akcentuje postulat programowy pisma, czyli formę pogłębionego spotkania człowieka z drugim człowiekiem czy – w naszym przypadku – międzykulturową ideą stosunków, budowania przestrzeni wspólnego poszanowania odmienności. W pierwszych sześciu latach DIALOG ukazywał się w języku niemieckim, znajdujące się w opracowaniu lub w bibliografii tytuły cytowanych i analizowanych tekstów zapisane są w oryginalne, następnie po ukośniku (*slash*) podano ich tłumaczenie. Przez lata redakcja nie zachowała jednolitości zapisów tytułów nagłówek, inne znajdują się w spisach treści, inne w architekturze szpiglia czasopisma. W bibliografii cytowanych i analizowanych publikacji wybrano tę wersję tytułu, która ma najwyższy walor informacyjności, najlepiej nawiązuje do treści. W poszczególnych częściach monografii występują marginalia (łącznie jest ich 13⁵), będące wyjaśnieniem pojawiających się w tekście pojęć. Mają służyć encyklopedycznemu opisowi wybranych mediów polsko-niemieckiego obszaru, a także wyjaśnić podstawowe pojęcia z zakresu komunikacji medialnej i kulturowej. Mam świadomość, że obecność marginaliów wychodzi poza kanon opracowań naukowych, nadaje opracowaniu charakteru kompendium, wyrażam jednak nadzieję, że to zróżnicowanie form nie działa na niekorzyść odbioru monografii.

Opracowanie jest studium prasoznawczo-kulturoznawczym (por. Gwóźdź, 2008), podejmując zagadnienia międzykulturowości, badacz musi zderzyć się z podejściem interdyscyplinarnym. Jednocześnie praca nie ma ambicji uporządkowania wielości stanowisk teoretycznych, celem jest zarysowanie roli i znaczenia DIALOGU jako czasopisma fenomenu, ukazującego się na przełomie epok, niepoddającego się rzeczywistości współczesnych przekazów, tworzącego Nową Europę, nową tożsamość, opisującego sąsiadujące ze sobą Polskę i Niemcy – ważne europejskie kraje. Konstytuowana ideą międzykulturowości, zmiennością granic czasowych i przestrzennych wielotematyczność i wielowątkowość pisma; publicystyczność formy (dominacja esejów) magazynu DIALOG oraz literackość języka – miały istotny wpływ na kształt niniejszej publikacji. Po lekturze monografii jej krytyczny recenzent stwierdzi, że

5 Deutsche Welle (43), „Gazeta Chojeńska” (105), *grenzgänger* (67), „Kowalski i Schmidt” (74), *kulturträger* (86), „Lausitzer Rundschau – Gazeta Lubuska” (106), „Osteuropa” (75), palimpsest (133), Polsko-Niemiecka Nagroda Dziennikarska (134), „Przegląd Polityczny” (52), Radio Multikulti (85), stolpersteiny (155), „Transodra” (42).

choć mieści się ona w wymogach publikacji naukowych, momentami bardziej przypomina „poszukiwawczy esej”. We fragmentach poświęconych międzykulturowym przestrzeniom pojawia się wiele sformułowań metaforycznych, będących nie tylko narzędziem poetyckiej wyobraźni czy retorycznego rozmachu autorów badanych tekstów, ale i formą opisu abstrakcyjnych, choć zdefiniowanych pojęć, jak np. polsko-niemieckie miejsca pamięci (Traba, Hahn, Górny, Kończal, 2012–2013), tożsamość europejska (Polakowska-Kujawa, 2006) czy przywoływanej międzykulturowości (Nikitorowicz, 2009). Typowa dla międzykulturowego *dialogu* metafora jest najczęściej występującą w DIALOGU figurą stylistyczną, nadającą nową strukturę tematowi, otwierającą nową perspektywę, łączącą różne idee – celem wyrażenia czegoś wspólnego. Zakładam, że metafora jest uniwersalnym, powszechnym, i stale obecnym nie tylko w masowej komunikacji (por. Ogonowska, 2010) i w dyskursach naukowych (Jäkel, 2003), sposobem konstruowania znaczeń, wnioskowania i rozumienia rzeczywistości, a także narzędziem służącym prezentacji poglądowych modeli deskrypcji mediów i jego treści.

„Magazyn Polsko-Niemiecki
DIALOG”

W dobie globalizacji i cyfryzacji mediów, kwalifikowanie i mierzenie przepływów przekazów medialnych staje się coraz łatwiejsze. Rozważania teoretyczne niemieckich medioznawców Michaela Brüggemanna i Hageny Schulza-Forberga (Brüggemann, Schulz-Forberg, 2008, s. 81–83) na temat ponadnarodowych mediów są wciąż aktualne, szczególnie w odniesieniu do mediów o wyraźnie nakreślonych przemianach ich formy i treści. Wzorcową egzemplifikacją ponadnarodowego medium jest międzynarodowe czasopismo *DIALOG*, łączące efekty twórczej pracy dziennikarskiej polskich i niemieckich dziennikarzy (Cebul, Krycki, Zenderowski, 2010, s. 253). Pismo wydawane jest w obydwu językach¹ (zachowując kolejność tłumaczenia w rodzimym języku autora), swoim zasięgiem obejmuje sąsiadujące ze sobą państwa – Polskę i Niemcy (Mikułowski Pomorski, 2012, s. 57); o jego międzynarodowym wpływie i znaczeniu świadczy rozszerzenie treści o uniwersalizm europejskich procesów (Wilke, 1999, s. 48–49).

Komunikowanie międzynarodowe, klasycznie rozumiane jako proces komunikowania między ludźmi należącymi do różnych państw narodowych (Krzysztofek, 1983, s. 16), w powszechnej opinii zawężane jest do interakcji między państwami. Z kolei Beata Ociepka uważa, że najbardziej widocznymi i spektakularnymi formami komunikowania międzynarodowego są te „tworzone przez media lub przez media relacjonowane” (Ociepka, 2002, s. 14). W polskich badaniach nad mediami odrębną definicję komunikowania międzynarodowego zaproponował Jerzy Olędzki, według którego należy je rozumieć jako:

ciągły i nieuchronny proces komunikacji społecznej w świecie, w którym uczestniczą wszystkie rodzaje środków przekazu, ludzie, narodowe i ponadnarodowe struktury instytucjonalne, organizacje międzynarodowe i korporacje transnarodowe, dzieła sztuki i wytwory materialne (Olędzki, 1998, s. 20).

Komunikowanie międzynarodowe zaliczane jest do szerszej kategorii komunikowania międzykulturowego (Karcz, Babińska, 2004, s. 34), opartego na wzajemnym przenikaniu różnych form wytworów kultury (Golka, 2008, s. 70). Jak podkreśla Ociepka:

w przypadku Polski i Niemiec mamy do czynienia z typową sytuacją komunikacji międzykulturowej, a więc z takimi procesami przekazu, które odbywają się między przedstawicielami różnych narodów ze wszystkimi tego konsekwencjami (Ociepka, 1998, s. 35).

¹ Po 1989 r. w Polsce i w Niemczech ukazywało się kilka dwujęzycznych czasopism, niemających statusu pism mniejszości niemieckiej w Polsce (por. Urban, 2015) czy prasy polonijnej w Niemczech (por. Kalczyńska, 2015).

Należy dodać, że nowym, upowszechnianym głównie wśród niemieckich medioznawców pojęciem z zakresu komunikacji międzynarodowej jest komunikacja transnarodowa, którą charakteryzuje przekraczanie granic (*Grenzüberschreitung*), ich pokonywanie i przezwyciężanie (*Grenzüberwindung*). Polsko-niemieckie czasopismo DIALOG wpisuje się w tak definiowane komunikowanie transnarodowe, które przekracza granice narodowych państw i kultur, redukuje i pomniejsza ich siłę i wpływ na komunikacyjne procesy (Oniszczyk, 2017, s. 8).

Wydawca, założenia programowe, redaktorzy naczelni

DIALOG jest pismem przełomu epok, ukazuje się nieprzerwanie od czerwca 1987 roku, od 1993 roku² jest dwujęzyczny. W polsko- i niemieckojęzycznym tytule periodyku występują internacjonalizmy *dialog* i *magazyn*, w obydwu krajach mają to samo znaczenie, przez co łączą dwa odrębne językowe obszary. Do początku 1994 roku czasopismo ukazywało się z podtytułem „Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung / Magazyn na rzecz niemiecko-polskiego zrozumienia”³, z początkiem 1995 roku zastąpiła go dwujęzyczna nazwa „Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn polsko-niemiecki”. Moment i forma zmiany nazwy podtytułu czasopisma mają swoje uzasadnienie. Ze względu na modyfikacje celów i paradygmatów polityki prowadzonej przez Niemcy wobec Polski oraz stosowaną retorykę, eksperci ds. polsko-niemieckich stosunków lata 1990–1998 nazywają fazą porozumienia i pojednania z Polską (Trzecińska-Polus, 2017, s. 16). Okres ten związany był z popieraniem starań Polski o stowarzyszenie, a następnie członkostwo we Wspólnotach / Unii Europejskiej oraz w NATO – zaś droga do tych struktur miała prowadzić przez Niemcy. Związana ze zmianą podtytułu data (1994 r.) mogła być efektem podpisania w kwietniu przez Polskę oficjalnego wniosku o członkostwo Polski w strukturach unijnych, w grudniu UE potwierdziła wolę rozszerzenia o kraje stowarzyszone i przyjęła strategię predakcyjną. W tym samym roku odbyła się także ceremonia upamiętniająca 50-lecie wybuchu powstania warszawskiego, która stała się kolejną ważną, mającą państwowy charakter, sposobnością do pojednawczego gestu. Z pewnością było nim wystąpienie prezydenta Niemiec Romana Herzoga (1.08.1994), w którym prosił o przebaczenie krzywd wyrządzonych przez Niemców narodowi polskiemu. W założeniach wydawcy, 1994 rok zamknął politykę polsko-niemieckich stosunków generacji i epoki, dla

2 Z wyjątkiem nr 2 September 1993.

3 W słownikach niemiecko-polskich rzeczownik *die Verständigung* tłumaczony jest jako porozumienie. W tytule DIALOGU bardziej adekwatne wydaje zastąpienie porozumienia (rozumianego jako kompromis dotyczący konkretnej kwestii) zrozumieniem, będącym w niemieckojęzycznej literaturze przedmiotu pojęciem występującym w kontekście nauk o komunikacji, szczególnie w perspektywie *dialogu* (pisali o tym m.in. psycholodzy Mark Galliker i Daniel Weimer), wskazujący *dialog* jako filogenetyczny punkt wyjściowy procesu komunikacji (Galliker, Weimer, 2006).

których kojarzy się ona z winą i utratą ojczyzny. Przypadająca na 1995 rok rocznica 50-lecia zakończenia II wojny światowej miała przynieść świeże akcenty, symbolizować nową, zorientowaną na procesy integracyjne politykę, mierzącą się z nowymi wyzwaniami przyszłości.

Pomysł stworzenia czasopisma wyszedł od Deutsch-Polnische Gesellschaft Bundesverband, obecnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich (ZTN-P), zrzeszającego 45 niemiecko-polskich towarzystw (około 3 tys. członków), które powstały w latach 70. z inicjatywy koalicji socjalno-liberalnej (we współpracy z chadekami), jako plan realizacji tzw. polityki wschodniej (por. Malinowski, 2000). Ze względów moralnych *Ostpolitik* nakazywała pomoc państwom wkraczającym na drogę demokracji, poparcie ze strony RFN (por. Koszel, 1999, s. 133–134). W towarzystwach spotkali się różni obywatele Zachodnich Niemiec, angażujący się w pojednanie z Polską, zafascynowani uniwersalnością polskiej kultury. Jak podkreślił Basil Kerski „Inicjatorami [działalności towarzystw – dop. P.O.] byli także lokalni politycy, którzy chcieli otworzyć granice między blokami politycznymi, zakładając pierwsze partnerstwa miast” (Kerski, 2018b, s. 91). Pierwszą tego typu inicjatywą była rozpoczęta w 1976 roku współpraca miast Bremy i Gdańska (por. Pick, 2017). Powstanie w 1980 roku „Solidarności” wywołało nową falę zainteresowania Polską, po wprowadzeniu stanu wojennego (1981 r.) towarzystwa organizowały transporty z pomocą humanitarną do socjalistycznej Polski. Jak podkreślił Kerski w jubileuszowym tekście poświęconym 20-leciu DIALOGU, w latach 70. i 80.:

społeczne zaangażowanie na obszarze kontaktów polsko-niemieckich było dla wielu obywateli Niemiec Zachodnich niemal jedyną możliwością uczestnictwa w *dialogu* między blokami politycznymi. Tak więc Towarzystwa Niemiecko-Polskie przed 1989 rokiem reprezentowały coś więcej niż tylko stosunki dwustronne, były ważnym uczestnikiem całego *dialogu* Wschodu z Zachodem, a także przypominały o tym, że europejski proces zjednoczeniowy wcale nie zakończył się wraz z podjęciem przez Republikę Federalną Niemiec partnerskich stosunków z zachodnimi sąsiadami, lecz musi zostać doprowadzony do końca (Kerski, 2007/2008, s. 24–25).

W 1986 roku członkowie towarzystw podjęli decyzję o połączeniu niezależnych, samorządowych stowarzyszeń w ponadregionalne forum na rzecz polsko-niemieckiego porozumienia, czego efektem rok później było powstanie czasopisma DIALOG. Jak podkreślił Kerski w jednym z tekstów „Kultury”, w tym czasie ważną rolę we współtworzeniu towarzystw odegrali wypędzeni z polskich terenów Niemcy, którzy – w przeciwieństwie do części funkcjonariuszy organizacji ziomkowskich – pielęgnowali pozbawiony wszelkich antagonizmów *dialog* (Kerski, 1999a, s. 73). Do powstania czasopisma przyczyniły się szczególnie północnoniemieckie towarzystwa w HanoWERze, Bremie, Getyndze, Kilonii i Hamburgu (Filter, 2012, s. 24). Po zjednoczeniu Niemiec TN-P rozszerzyły swoją działalność na nowe kraje związkowe. W ten sposób na polsko-niemieckim pograniczu powstawały regionalne, bilateralne stowarzyszenia o dużej liczbie członków, które prowadziły działalność na rzecz przełamania

stereotypów i popularyzacji języka polskiego w Niemczech. Federalna struktura towarzystw zapewniała im autonomiczność, z odzwierciedloną międzypokoleniową strukturą członkostwa. Od wielu lat pogłębianie integracji europejskiej jest przewodnim tematem działań towarzystw, które upatrują siebie jako nie tylko promotorów bilateralnej współpracy, ale także europejskich budowniczych mostów. Od 2005 roku FZTN-P przyznaje „Nagrodę magazynu DIALOG”, corocznie organizowane kongresy TN-P są największym – obok Forum Niemiecko-Polskiego i Niemiecko-Polskich Dni Mediów – dwustronnym forum politycznego i społecznego *dialogu* Polaków i Niemców (Kerski, 2018b, s. 91).

Ukazanie się pierwszego numeru DIALOGU odnotowała w „Kronice niemieckiej” paryska „Kultura”:

W nakładzie 20 tys. egzemplarzy ukazał się pierwszy numer „Dialogu”, dwumiesięcznika Wspólnoty Roboczej Niemiecko-Polskie Porozumienie. Wspólnota ma jednoczyć 13 proreżimowych Towarzystw Niemiecko-Polskich z północnej części RFN. Redaktor naczelny „Dialogu” zapowiada „szeroką gamę poglądów, które w naszym magazynie otrzymują prawo głosu”. Mamy więc artykuły m.in. Eugeniusza Guza (PAP), Michała Jaranowskiego (*Życie Warszawy*) i Adama Krzemińskiego (*Polityka*) oraz wywiad z Jerzym Jaskiernią (PRON). Redakcja mieści się w Bonn⁴ (Pressbüro Kirchner) i poszukuje na gwałt pieniędzy i poparcia w kołach chadeckich (Chilecki, 1987, s. 135).

W pierwszych latach DIALOG pełnił rolę biuletynu informacyjnego związku. Günter Filter, ówczesny redaktor naczelny pisma tak wspominał ten okres:

Naszym celem było stworzenie czasopisma, które służyłoby ożywieniu przepływu informacji między towarzystwami niemiecko-polskimi przede wszystkim na północy Niemiec, gdzie było ich najwięcej (Cölln, 2007).

Na łamach DIALOGU odbywała się również – skierowana przede wszystkim do członków niemieckich towarzystw⁵ – dyskusja na temat zadań i celów realizowanej działalności FZTN-P (por. Dietrich, 1995; Gropp, 2000a).

Z początku redakcja czasopisma mieściła się w Hamburgu, w 1998 roku przeniesiono ją do Berlina, do siedziby Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej, gdzie znajdowało się biuro FZTN-P. Na zaproszenie Fundacji Boscha w 2006 roku redakcję przeniesiono na ulicę Schillerstraße, w berlińskiej dzielnicy Charlottenburg. Od 1996 roku swoją siedzibę redakcja ma również w Gdańsku, po nawiązaniu stałej współpracy z „Przeglądem Politycznym”, będącym bardzo ważnym partnerem merytorycznym i odpowiedzialnym za dystrybucję DIALOGU w Polsce.

4 Pierwsza siedziba redakcji mieściła się w Hamburgu.

5 Od 1991 roku (nr 1 März/April 1991) w stopce redakcyjnej pisma obok nazwy wydawcy widniał dopisek „we współpracy z polsko-niemieckimi towarzystwami w Polsce”.

Pierwszymi redaktorami założycielami byli Günter Filter oraz Adam Krzemiński, ostatni w stopce redakcyjnej pisma pojawił się dopiero w 1991 roku. Urodzony w 1939 roku w Hamburgu Günter Filter w latach 1966–1984 i 1994–2004 był urzędnikiem państwowym na stanowiskach kierowniczych w hamburskiej administracji gospodarczej; w latach 1984–1994 dyrektorem w przedstawicielstwie Wolnego Miasta Hanzy Hamburg w Bonn. Filter miał doświadczenie w zakresie organizacji redakcji, w latach 1961–1988 był redaktorem naczelnym „Der junge Beamte”, czasopisma organizacji młodzieżowej Niemieckiego Związku Urzędników, w okresie 1972–1980 przewodniczył „Jugendpresseclub” (por. Kerski, Hofmann, 2007, s. 73).

Dobrze znany, nie tylko polskiej, ale i niemieckiej opinii publicznej, jest Adam Krzemiński, urodzony w 1945 roku w Radecknicy. Od początku swoją karierę dziennikarską związał z tygodnikiem „Polityka” (od 1973 r.), od lat stale współpracuje z niemieckimi pismami, m.in. „Die Zeit”, „Der Spiegel”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”. Dla niemieckich intelektualistów Krzemiński:

stał się najważniejszym mediatorem polskiej historii i kultury, a jednocześnie, dzięki swoim publikacjom, jednym z najsłynniejszych środkowoeuropejskich publicystów w Republice Federalnej. (...) Swoimi tekstami, książkami i wykładami Krzemiński wzmacnia intelektualny *dialog* między Niemcami a Polską. Postrzega również *dialog* dwustronny jako część rosnącej europejskiej opinii publicznej. Jednak nadal charakteryzuje się to różnymi kodami kulturowymi, które utrudniają rozwój tożsamości europejskiej. Z tego powodu Europa potrzebuje tłumaczy, Krzemiński to nie tylko językowy tłumacz, ale także tłumacz kultury i historii narodu w kategoriach zrozumiałych dla innego narodu, aby pokazać wspólne drogi na zróżnicowanym obszarze Europy. Jednym z zaangażowanych „tłumaczy kultur” jest Adam Krzemiński (Kerski, 2018f, s. 190).

Jak już wspomniano, początkowo DIALOG pełnił rolę biuletynu TN-B, jednak już wtedy, na początku formuła pisma znacznie wykraczała poza zwykłe funkcje informacyjne. W słowie wstępnym pierwszego numeru Filter podkreślił publicystyczny charakter periodyku, który miał stanowić „forum debaty intelektualnej” (Filter, 1987a, s. 2) pomiędzy Polakami a, podzielonym do 1990 roku wewnętrzną granicą, niemieckim społeczeństwem. Określono również profil tematyczny periodyku, koncentrujący się wokół polsko-niemieckiej historii, teraźniejszości i przyszłości. W pierwszej dekadzie ukazywania się DIALOG stał się nowym, głównie dla zachodnioniemieckich czytelników, źródłem informacji o Polsce, jej polityce, kulturze, gospodarce i społeczeństwie: „Chcemy zrekompensować istniejący deficyt [informacji o Polsce – dop. P.O.], a także przyczynić się do zmniejszenia uprzedzeń” (Filter, 1987a, s. 2). Celem pisma była likwidacja niedostatku rzetelnej informacji na temat Polski i Niemiec, które mogłyby stanąć na drodze harmonijnej koegzystencji obydwu krajów.

Od początku pismo miało ponadpartyjny, ale ideowy charakter: „jego programem było przewyciężanie uprzedzeń, budowanie otwartego, ale też nie polemicznego i nie jednostronnego relacjonowania spraw polsko-niemieckich” (Filter, Krzemiński A., 2007/2008, s. 30). Jak już wspomniano, towarzystwa inicjowały wydarzenia

społeczne, wspierały ruch solidarnościowy, w okresie stanu wojennego udzielały humanitarnej pomocy polskim obywatelom (Kerski, 2012, s. 14). Rita Süßmuth, przewodnicząca Kuratorium FZN-PT, członkini Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej, w latach 1988–1998 pierwsza kobieta z ramienia chadecji na stanowisku przewodniczącego Bundestagu – w pierwszych latach wspierała wydawanie DIALOGU, również dzięki poparciu polityków z SPD (Socjaldemokratyczna Partia Niemiec) (Krzemiński A., 2009, s. 97). Od samego początku redakcja obrała demokratyczny kurs, wyraźnie wypowiadając się przeciwko mitom narodowym, czy takiej rekonstrukcji polityki wobec historii/pamięci (por. Saryusz-Wolska, Traba, Kalicka, 2014, s. 378–386), którą Robert Traba nazywał „nową polityką historyczną”, rozumianą jako:

spół „konstruowania wroga” oparty na uproszczonej interpretacji filozofii Carla Schmitta. Zakłada ona genetyczny podział ludzi na „wrogów” i „przyjaciół”. W tym dychotomicznym świecie spełniać ma się sens ludzkiej egzystencji (Traba, 2010, s. 301).

Z okazji 10-lecia pisma Günter Filter pisał:

w „DIALOGU” widzieć należy propolskich lobbystów. Nie zamierzamy dać nikomu spokoju, dopóki Polska – jak również inne kraje środkowo- i wschodnioeuropejskie, które spełnią wymogi demokracji i gospodarki rynkowej – nie staną się pełnoprawnymi członkami Unii Europejskiej i NATO (Filter, 1996, s. 124).

Środowisko DIALOGU tworzą niezależni publicyści, łączą ich te same wartości – liberalizm demokratyczny zakładający równość wobec prawa, wolność pod rządami prawa, likwidację dominacji państwa nad jednostką oraz prymat indywidualnego wyboru nad zbiorowe, narodowe ustalenia. Dowodem tak definiowanych założeń pisma jest wypowiedź Adama Krzemińskiego, według którego w latach 90. narodowcy, konserwatyści, komunistyczny beton postrzegali DIALOG

jako narzędzie rozmiękczenia zbożnej nieufności Polaków wobec zawsze niebezpiecznych zachodnich sąsiadów. A jego rzecznicy to albo naiwniacy, albo niemieccy agenci... (Krzemiński, 2012, s. 22).

Jedną ze wskazówek określających profil polityczny periodyku są publikujący na jego łamach autorzy oraz źródła prasowych przedruków. DIALOG współpracował z polskimi i niemieckimi autorami, a także wykorzystywał przeważnie treści prasowe liberalno-lewicowych mediów. Egzemplifikują to nazwiska i afiliacje źródeł, dla przykładu: Janusz Majcherek („Rzeczpospolita”); Adam Michnik, Anna Bugajska, Tadeusz Sobolewski, Witold Gadomski, Łukasz Adamski, Michał Olszewski, Roman Daszczyński, Dorota Jarecka, Waław Radziwinowicz („Gazeta Wyborcza”); Jerzy Kleer, Janusz Wróblewski, Edwin Bendyk, Justyna Sobolewska („Polityka”); Ursula Weidenfeld („Der Tagesspiegel”). Współpracowano również z dziennikarzami mediów regionalnych, np. Frank Quilitzch („Thüringische Landezeitung”); Anke

Papenbrock i Deitrich Schröder („Märkische Oderzeitung”); Jarosław Zalesiński („Polska Dziennik Bałtycki”) oraz pracownikami polskich i niemieckich nadawców publicznych, np. Jürgen Vietig (ARD, Warszawa); Hermann Schmidtendorf (DeutschlandRadio w Berlinie); Teresa Kudyba (TVP Wrocław, Deutsche Welle, WDR, SDR, RTL-7). Pomimo przewagi mediów politycznego „środku”, o zróżnicowanej reprezentacji ideowej autorów DIALOGU świadczy to, że swoje teksty zamieszczali w nim również publicyści, których w obecnie wysoce spolaryzowanej przestrzeni medialnej – widzimy raczej po stronie konserwatywnego społeczno-politycznego think-tanku: Marek Cichocki i Jarosław Gowin („Teologia Polityczna”) czy Łukasz Adamski.

Uwarunkowania ekonomiczne

W jednym ze swoich wywiadów Basil Kerski powiedział:

Finanse „DIALOGU” stoją na bardzo słabych fundamentach. Naszym sukcesem, naszą najsilniejszą stroną jest fakt, że mamy około 5000 prenumeratorów w Polsce i w Niemczech, co jest niesamowicie dużo, jak na kwartalnik. Można powiedzieć, że jesteśmy w ogóle największym projektem medialnym w dziedzinie print mediów w ogóle bilateralnej polityki. Tak, że do dnia dzisiejszego jest to jeden wielki cud. To wynika chyba z naszej woli, redakcji, też moich poprzedników, aby ten magazyn w ogóle istniał (Cölln, 2007).

Uzasadnieniem tej opinii są zachowane wypowiedzi Filtera, który już w drugim numerze DIALOGU napisał:

To wydanie publikujemy z opóźnieniem. Również dla nas pytania o kwestie finansowe są początkiem i końcem wszystkich dobrych postanowień i intencji. Niełatwo było zrealizować ten projekt – pomimo pomocy rządu federalnego, za co jesteśmy wdzięczni (Filter, 1987b, s. 3).

W kolejnym numerze jego redaktor naczelny prosił o wsparcie finansowe również polskich czytelników:

Do tego wydania załączona jest karta prenumeraty. Ponieważ każde zamówienie zapewnienia finansowania czasopisma, szerokie zainteresowanie ucieszy wydawcę i redakcję. Istnieje również możliwość sponsoringu przez polskich czytelników, którzy ze względu na walutę nie mają możliwości zaprenumerowania naszego magazynu (Filter, 1988, s. 3).

Trudności finansowe potwierdza późniejsza wypowiedź Filtera, udzielona redakcji paryskiej „Kultury”:

obecna sytuacja finansowa w Republice Federalnej powoduje, że coraz trudniej uzyskać jest środki na wydawanie pisma, które od samego początku swego istnienia definiuje się

jako „polskie lobby w Niemczech”. Na razie środki zapewnione są na dwa kolejne wydania tego najważniejszego magazynu, zajmującego się problematyką stosunków i zbliżenia obu krajów (Stach, 1996, s. 105).

Reprezentujący Polsko-Niemieckie Towarzystwo w Kilonii Roland Reche, w 1996 roku pisał o bezustannej walce Filtera o środki na wydawanie DIALOGU (Reche, 1996). Pomimo grona wiernych subskrybentów, od początku wydawca z ogromną determinacją poszukiwał funduszy na wydanie kolejnych numerów pisma. Od 1999 roku przyznawane było w formie dotacji, cykliczne wsparcia ze strony niemieckiego parlamentu (wykonawcą było MSZ RFN), oraz w latach 1994–2017 również z Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej. W 30-letniej historii wydawnictwo wspierały finansowo głównie niemieckie instytucje. Oprócz federalnego rządu (2 numery z lat 1987 i 1997) i MSW RFN (6 numerów w latach: 1993, 1994, 1995, 1996 i 1998) były nimi następujące podmioty (w nawiasie podano liczbę sponsorowanych numerów oraz lata ich wydania):

1. Federalne organizacje (łącznie 4 numery): Urząd Prasy i Informacji Rządu Federalnego (3 numery w latach 1996, 1997 i 1998); Federalna Centrala Kształcenia Politycznego (1; 1995).
2. Rządy krajowe (21 numerów):
 - Nadrenia Północna-Westfalia (4; 1992, 1995, 1998 i 2000); Bawaria (3; 1996, 1998 i 2000); Hamburg (3; 1996, 1998 i 1999); Szlezwik-Holsztyn (2; 1997 i 1999); Brema (1; 1997); Hamburgski Senat (1; 1993) [były Niemcy Zachodnie],
 - Dolna Saksonii (2; 1992 i 1994); Saksonia-Anhalt (2; 1997 i 2002); Brandenburgia (1; 1998); Saksonia (1; 1997); Turyngia (1; 1999) [były NRD].
3. Fundacje (łącznie 13 numerów): Alfreda Kruppa von Bohlen und Halbach (4; 1995, 1996, 1997 i 1998); Fridricha Eberta (2; 1997 i 1998); Hansa Böcklera (2; 1998 i 2004); Bartelsmanna (1; 1998); Boscha (1; 1999); Otto Brennera (1; 2004); Niemiecka Fundacja Federalna Środowisko (1; 2001); Rudolfa Siederslebena i Otto Wolffa (1; 1998).
4. Inne instytucje i organizacje (2 numery): Kasa Oszczędnościowa w Bremie (1; 1997); NATO i Francusko-Niemiecka Wymiana Młodzieży (1; 1998).

Pismo współfinansowały przede wszystkim niemieckie rządy krajowe, fundacje oraz federalne jednostki rządowe. Widoczna jest ponadpartyjna, reprezentowana przez główne partie demokratyczne, konstrukcja wspierania czasopisma, które w swoich programowych i tematycznych założeniach miało wzmacniać demokratyczne fundamenty państwa.

Polski rząd po raz pierwszy współfinansował DIALOG w 1996 roku (nr 3–4/grudzień), MSZ RP wsparło periodyk sześciokrotnie (w latach: 2000, 2001, 2002, 2003 i 2011) w okresie rządów: AWS (już po wycofaniu się z koalicji UW), SLD (lata 2001–2003) oraz koalicji PO-PSL. Wśród polskich agend rządowych periodyk wspierały: Instytut Adama Mickiewicza (4; 2011, 2012 i 2013), Instytut Polski w Berlinie (1; 2011) oraz dwukrotnie Instytut Polski w Düsseldorfie (2016).

Na ekonomiczną pozycję wydawnictwa prasowego wpływa sprzedaż egzemplarzowa – wypadkowa nakładu i dystrybucji. Informacja dotycząca nakładu DIALOGU po raz pierwszy pojawiła się na jego łamach w 1994 roku: „Obecny nakład (...) sięga 33 tys. egz., z czego połowa jest rozprowadzana w Polsce – między innymi bezpłatnie w szkołach i na uniwersytetach” (Filter, Krzemiński A., 1994a, s. 3). W 2003 roku nakład zmalał do 14 900 egz. i był systematycznie zmniejszany w kolejnych latach: 12 tys. egz. (2005–2006), 8 tys. egz. (2006–2010), od 2010 roku utrzymuje się na stałym poziomie 7 tys. egz.

O tym, że w założeniach wydawcy DIALOG postrzegany jest jako medium o charakterze społeczno-ideowym – świadczy jego cena. Pierwsze niemieckojęzyczne numery kosztowały 4 DM, roczna prenumerata wynosiła 20 DM, a dla członków TN-P abonament był zawarty w składce członkowskiej. W kolejnych latach sześciokrotnie, aczkolwiek nieznacznie, zmieniano cenę egzemplarzową i abonamentową. Ostatnia podwyżka nastąpiła w 2013 roku, od tamtego czasu cena DIALOGU wynosi 5,5 euro / 12 zł; w rocznej prenumeracie w Niemczech 16,50 euro; za granicą 23 euro; w Polsce cena prenumeraty nie zmieniła się od 2003 roku i wynosi 28 zł.

Czasopismo sprzedawane jest za pośrednictwem firm kolportażowych w Polsce i Niemczech (800 egz. w dystrybucji bezpośredniej) oraz w oddziałach lokalnych TN-P. Jak zaznaczono, najważniejszą formę dystrybucji stanowi prenumerata, która w całej Europie wynosi obecnie ponad 3600 egz., 1000 rozsyłanych jest bezpłatnie do różnego rodzaju instytucji, w tym głównie polskich i niemieckich bibliotek. Jak podkreślił w rozmowie Basil Kerski, tak liczna rzesza czytelników i prenumeratorów pisma świadczy o swoistego rodzaju ruchu społecznym tworzącym DIALOG. Bezpośredni kontakt redakcji z czytelnikami zapewniają naczelnemu organizowane co roku kongresy FZTN-P, podczas których toczony są „pozbawione dystansu do obiektu” rozmowy na temat zawartości pisma. Dyskusje te wpływają nie tylko na kształt kolejnych numerów DIALOGU, ale i – jak wielokrotnie podkreślał Kerski – tworzą wyjątkową więź redakcji i autorów z czytelnikami. Według naczelnego stworzony wokół TN-P kapitał społeczny jest fenomenem DIALOGU, a także gwarantem istnienia i powodzenia tego międzynarodowego projektu prasowego.

Na przemiany form dystrybucji pisma wpłynęła rewolucja technologiczna. Od 2015 roku periodyk dostępny jest w wersji elektronicznej. Komplementarną internetową ofertę DIALOGU stanowi powstały w listopadzie 2017 roku najnowszy projekt medialny TN-P portal „Forum Dialogu” (<https://forumdialogu.eu>), co polega na współpracy nie tylko z „Przeglądem Politycznym”, ale i wydawanymi w Polsce czasopismami anglojęzycznym „New Eastern Europe” i krakowskim „Znakiem” (więcej w: Kerski, 2018g).

Autorzy form graficznych

Nie można nie docenić DIALOGU za jego formę. Oryginalne grafiki i fotografie, doskonale oddają kontekst podejmowanych tematów. O pewnego rodzaju trwałości szpiglia pisma, co najwyżej ewolucyjnym charakterze zmiany jego wyglądu, świadczy to, że przez 30 lat za jego wygląd odpowiadały głównie dwa podmioty⁶: w latach 1989–1998 – Willi Wilczek SatzService (wydawca książek i czasopism w Düsseldorfie), od 2000 roku – Piotr Mordel, grafik, założyciel wydawnictwa Mordellus Press, współtwórca powstałego w 2001 roku „Klubu Polskich Nieudaczników” (por. Danielewicz 2018).

Fot. 1, 2. Okładki pierwszego i ostatniego numeru DIALOGU – zamykające analizowany cykl.
Od lewej: nr 1/2 z 1987 roku, nr 119/2017

O formie graficznej decyduje wiele czynników, a tymi głównymi są: profil odbiorców, treść przekazu i gatunek wypowiedzi. Różne struktury dziennikarskie wymagają zastosowania zróżnicowanych środków graficzno-typograficznych, które – co należy podkreślić – w DIALOGU nie służą hierarchizacji czy wartościowaniu treści. Pismo ma układ statyczny, występujące w nim, mające za zadanie uatrakcyjnić przekaz, ozdobniki typograficzne są jednak stosowane z umiarem, co znacznie wpływa na strukturalizację i estetyzację periodydu. Teksty zestawione są zazwyczaj w trzech

⁶ Z wyjątkiem czterech pierwszych numerów DIALOGU, które przygotowali: Manfred Tulke, Helga Henkel, Zygmunt Januszewski, Ulrich Carthaus (After/Bonn).

łamach, wykorzystywany jest font szeryfowy, w przypadku śródtytułów, wymków czy pytań w wywiadach – bezszeryfowy o zróżnicowanej grubości. Celowym zabiegiem jest rzadkie stosowanie dzielenia wyrazów, co nie tylko nie męczy wzroku czytelnika, ale i pozwala uwzględnić odrębne polskie i niemieckie reguły topograficzne i wyznaczniki stylu, co jest niezbędne w przypadku składu dwujęzycznego pisma.

We współczesnym dziennikarstwie mówi się o zwrocie ikonycznym, coraz częściej dominującej wizualności (Hopfinger, 2013), widocznej również w czasopismach fachowych. Istotnym elementem składowym DIALOGU jest bardzo wysoko oceniana w kręgach bibliofilskich ilustracyjność, która istotnie wpływa na zwiększenie u czytelników doznań estetycznych. Realizują je, operujące skojarzeniami, elementy wizualne (Kozieł, 2013, s. 42), a są nimi głównie grafiki i fotomontaże (dokumentalność fotografii nie sprzyja obrazowaniu tak wysoce wyabstrahowanych pojęć, jak np. pamięć i polityka historyczna czy tożsamość europejska). Pismo kojarzy się przede wszystkim z nazwiskami dwóch rysowników – Zygmuntem Januszewskim (głównie grafika) i Wiesławem Smętkiem (techniki graficzne, rysunek, malarstwo). Na łamach DIALOGU sporadycznie ukazują się również ilustracje Mirosława Grynia, który polskim czytelnikom znany jest przede wszystkim jako stały rysownik tygodnika „Polityka” (od 1996 r.), jego prace ukazywały się w „Przekroju”, „Wprost” czy w kwartalniku „ResPublica Nowa”. Polskim i niemieckim dziennikarzom grafik znany jest również jako autor logotypu organizowanych od 2008 roku Polsko-Niemieckich Dni Mediów, które towarzyszą przyznawanej od 1997 roku Polsko-Niemieckiej Nagrodzie Dziennikarskiej. To, co łączy ilustracje Grynia z twórczością Zygmunta Januszewskiego, i jednocześnie odróżnia od ilustracji Wiesława Smętka – jest przede wszystkim stosowanie tradycyjnych technik graficznych.

Zygmunt Januszewski jako grafik zadebiutował w 1979 roku w popularnym wówczas tygodniku satyrycznym „Szpilki”. Jego charakterystyczna kreska dała początek rozpoznawalności nie tylko w Polsce, ale i za granicą. Współpracował z takimi niemieckimi pismami jak: „Die Welt”, „Die Zeit” czy „Süddeutsche Zeitung”, w Polsce z „Gazetą Wyborczą”, „Polityką” i „Tygodnikiem Powszechnym”. Jego grafiki publikowane były od pierwszego numeru w DIALOGU:

[Januszewski – dop. P.O.] lubił pracować w Niemczech. Uważał je za „kraj, w którym można być szalonym artystą, bo wszystko działa w tle”, i próbował zrozumieć niemieckie dążenia do „zorganizowania wszystkiego w przejrzyste schematy i funkcjonalne systemy” (Cieślińska-Lobkowicz, 2018, s. 156).

Fot. 3. Grafika Zygmunta Januszewskiego (1995)

Według Joanny Paszkiewicz w swojej twórczości Januszewski czerpał inspiracje z otaczającej go rzeczywistości, przetwarzając ją i uogólniając, przy czym zawsze zachowywał do niej autorski dystans (Paszkiewicz, 1987, s. 18). Na przełomie wieków Adam Krzemiński zaliczył Januszewskiego do nowej generacji grafików:

Dla niego rysunki nie są jedynie ilustracjami do tekstów na dany temat, forma i wyobrażenia tworzy możliwy temat, a nie odwrotnie. Forma decyduje o wszystkim. Znamy to w Polsce od Witkacego. I tak jak przedwojenni pisarze i filozofowie stwierdzili, że forma jest sposobem ratowania człowieka we wszechświecie (Krzemiński A., 1989, s. 73).

Rysunki Januszewskiego charakteryzowała cienka kreska, obrazująca ludzkie twarze w wielu wymiarach, jego rysunki „nie były tylko ilustracjami, ale i niezależnym komentarzem o śmiałych skojarzeniach, dowcipie i autoironii” (Cieślińska-Lobkowicz, 2018, s. 156). Z redakcją *DIALOGU* Januszewski był związany przez 16 lat. W pożegnaniu „mistrza kreski i koloru” Kerski napisał: „Nie doczekamy się już kolejnej płyty z grafikami, telefonu z sugestiami, w jakim kontekście je widzi” (Kerski, 2013, s. 94).

Od 1998 roku z redakcją polsko-niemieckiego czasopisma związany jest Wiesław Smętek, polski malarz, grafik i ilustrator, mieszkający w Hamburgu od lat 90. ubiegłego wieku. W 1981 roku ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Gdańsku. W latach 1991–2020 wykonał ponad 1000 okładek i ponad 3 tys. ilustracji dla opiniotwórczych niemieckich tytułów, takich jak m.in. „Die Zeit”, „Stern” i „Spiegel”, ale i szwajcarskiego „Die Weltwoche”.

Fotomontaże Smętka są stałym elementem wizualizacji *DIALOGU*. Jak zapewnił w jednym z wywiadów:

moim absolutnie ulubionym „klientem” jest polsko-niemiecki magazyn *DIALOG*. (...) Zrobiłem dla tej przemiłej małej redakcji prawie wszystkie okładki i dużo ilustracji do środka. Jestem im wdzięczny za zaufanie i minimalną ilość ingerencji (Dżon-Ozimek, 2017, s. 18).

Dzięki Smętkowi okładki *DIALOGU* stanowią artystyczną i perswazyjną formę plakatu. Oryginalne wykorzystanie wielu technik: komputerowej, modyfikacji zdjęć, obrazów malarskich oraz klasyki dzieł – sprzyja koncepcji „komponowania” obrazów, ale powoduje także, że styl Smętka nie jest łatwy do zaszufładowania. Artysta twórcze techniki dostosowuje do pomysłu i wiodącej linii pisma.

Podstawa to ołówek, skaner, Photoshop. Ale najważniejszy jest pomysł. Nie stosuję tekstów, bo jako specjalista od okładek (są trochę jak plakat, tylko więcej kompromisów) muszę zaakceptować, że to rola redakcji, ludzi piszących (Dżon-Ozimek, 2017, s. 18).

Typowy dla dzieł Smętka kolaż wielu technik powoduje, że z jednej strony okładki *DIALOGU* poddają się współczesnym trendom, z drugiej są niepowtarzalne i symboliczne, niepozbawione „wycucia” aktualności w polityce, społeczeństwie, kulturze czy

gospodarce. Będące wizytówką periodyku, niezwykle sugestywnie oddają sedno tematu przewodniego każdego numeru. W twórczości Smętka wykorzystuje polskie motywy jako komentarz do wydarzeń w niemieckiej polityce i społeczeństwie:

Tak stało się np. z podwójną okładką „Stern” *Die Schlacht um Bonn*, która przedstawia niemieckich polityków w bitwie przed wyborami federalnymi w 1994 roku. Smętek umieścił ich jako bohaterów w scenerii słynnego historycznego obrazu Bitwa pod Grunwaldem (1878) polskiego malarza Jana Matejki. „Stern” oferował również motyw na plakacie, którego jednak z powodu kampanii wyborczej nie wolno było wieszać w niemieckich urzędach. Z drugiej strony Günter Verheugen, ówczesny federalny dyrektor zarządzający SPD, wyraził w liście do redakcji wdzięczność za to, że mógł nosić na zdjęciu sztandar SPD (Kaluzka, 2018, s. 382).

Prace Januszewskiego i Smętka dają wyjątkowe wrażenie powiązania ikonicznego formy i treści pisma, doskonale ze sobą korespondują. Trafność skojarzeń i wymowności nie moralizującej – ale jednak moralistycznej – symboliki graficznych znaków powodują, że wiele prac Januszewskiego i Smętka stanowi współczesny kanon wizualnych form opisu złożoności polsko-niemieckich stosunków, w których tak silnie przeszłość splata się ze współczesnością.

W opisie wizualnej i estetycznej formuły pisma należy również podkreślić wpływ wspomnianego już Piotra Mordela, który tworząc projekt graficzny każdego następnego numeru *DIALOGU* podchodzi do niego indywidualistycznie, wnikając w sens tematu przewodniego, umiejętnie plastycznie obrazuje znaczenie treści. Szata graficzna *DIALOGU* wyraźnie wskazuje, że redagują go osoby ceniące artystyczny format.

Fot. 4. Fotomontaż Wiesława Smętka (1999)

Profil czytelników (ankieta redakcyjna)

W 2009 roku redakcja opublikowała wyniki przeprowadzonej po raz pierwszy wśród czytelników *DIALOGU* ankiety. W ciągu trzech miesięcy do redakcji nadesłano 317 odpowiedzi – są one jedynymi danymi, pozwalającymi nakreślić profil czytelników oraz ich ocenę pisma.

Profil czytelnika:

- płeć – mężczyźni (64%), kobiety (36%),
- obywatelstwo – niemieckie (71%), polskie (26%), podwójne (1%), oba lub więcej (1%), inne (1%),
- miejsce zamieszkania – Niemcy (74%), Polska (21%), inne (3%), brak danych (2%),

- wiek – 61–70 lat (26%), 41–50 lat (15,5%), 51–60 lat (13,2%); 20–30 lat i 30–40 lat (po 12%), powyżej 80 lat (5%),
- systematyka lektury – poniżej 5 lat (46%), 6–10 lat (28%), powyżej 16 lat (ponad 16%), 11–15 lat (8%),
- członkostwo w TNP i TPN – nie (50%), tak (49%), brak danych (1%).

Analiza danych profilu czytelników wskazuje na wyraźną asymetrię zainteresowania czasopismem w obydwu krajach. Korelacja wskaźników obywatelstwo oraz miejsce zamieszkania dowodzi większej popularności DIALOGU wśród jego niemieckich czytelników. Jak wynika z redakcyjnego opisu ankiety „36% niemieckich respondentów interesują sprawy polskie, a dla 24% polskich czytelników istotne są sprawy niemieckie” (Rusek, 2009, s. 95).

Znacznie wyższy odsetek męskiej części czytelników może być efektem korelacji tematyczno-zawodowej. Zazwyczaj mężczyźni częściej angażują się w działalność polityczno-społeczną (członkostwo w TN-P), są także dłużej aktywni zawodowo (m.in. pracownicy naukowci uczelni oraz politycy z obydwu krajów). Dysproporcja widoczna jest również w wieku badanych czytelników, największą grupę stanowią „uczestnicy i świadkowie” przełomowych wydarzeń 1989 roku (wówczas 30–40-latków). Co drugi czytelnik jest członkiem TN-P, co wskazuje na stałe i silne powiązania instytucjonalne pisma. Niecałe 40% badanych to osoby w wieku od 20–50 lat, stanowiące jednocześnie największy odsetek osób, które czytają pismo od zaledwie 5 lat – te dane wskazują na potencjał promocji DIALOGU w grupie, która w przyszłości może stanowić stałą część odbiorców.

W części merytorycznej pytano czytelników DIALOGU o ocenę jakości i cech przekazu (periodyczność, dwujęzyczność, szata graficzna, zainteresowania tematyczne i preferencje gatunkowe).

Ocena profilu czasopisma:

- ocena jakości: dobra (93%), bardzo dobra (52%), średnia (4%), zła (1%), brak danych (2%),
- cechy przekazu: informatywność (24%), wiarygodność (23%), różnorodność tematyczna (16%), poruszanie aspektów środkowo-wschodnioeuropejskich (11%), opiniotwórczość (11%), aktualność (9,5%), jakość przekładów (8,5%), zaangażowanie polityczne (6,3%), szata graficzna (5,5%),
- struktura pisma (zainteresowanie działami): ‘Historia’ (69%), ‘Polityka’ (67%), ‘Kultura’ i ‘Społeczeństwo’ (po 60%), ‘Gospodarka’ (27%) i ‘Przegląd pracy TN-P’ (23%),
- preferowane gatunki dziennikarskie: reportaż (54%), wywiad (42%), esej (33%),
- periodyczność: w sam raz (62%), raczej za rzadko (30%), za rzadko (5%), raczej za często (2%), brak danych (1%),
- dwujęzyczność: bardzo ważna (54%), ważna (31%), neutralna (7%), raczej nieistotna (5%), nieistotna (1%), brak danych (2%),

- szata graficzna: 1) liczba fotografii i grafik: w sam raz (80%), raczej za mało (10%), raczej za dużo (4%), za mało, za dużo i brak danych (po 2%); 2) wielkość czcionki: w sam raz (76%), raczej za mała (17%), za mała (4%), brak danych (1%) (Rusek, 2009, s. 95–96).

Wyniki przeprowadzonych badań nasuwają wnioski w zakresie możliwych sposobów modyfikacji formy i treści czasopisma, określając jego profil i funkcje.

W pytaniu „Za co najbardziej ceni Pani/Pan Dialog” co czwarty badany udzielił odpowiedzi: informatywność, która wydaje się stać w sprzeczności z wysoce publicystycznym profilem pisma. Z kolei opiniotwórczość znalazła się na piątym miejscu wskazywanych cech. Zakładam więc, że w opiniach czytelników pisma informatywność jest rozumiana jako wartość informacyjna przekazu, niebędąca ilościowym nasyceniem informacją, ale wielowątkowością i kontekstowością publikowanych w DIALOGU tekstów. Określenie współczynnika informatywności ma więc w tym przypadku subiektywny charakter, jest pochodną oczekiwań odbiorców – zarówno ich możliwości percepcyjnych, jak i czytelniczych przyzwyczajień. Wszystkie te czynniki stanowią dla redakcji wyzwania w zakresie różnorodności identyfikacji tematycznej i gatunkowej DIALOGU. Część wniosków z przeprowadzonego w 2007 roku badania wpłynęła na modyfikację tematyczną (wyjście poza obszar polsko-niemieckich stosunków) i strukturalną czasopisma (rezygnacja z działu będącego przeglądem pracy TN-P). Reasumując, można stwierdzić, że opublikowane wyniki badań potwierdzają tezę, że model nadawczy DIALOGU charakteryzuje powszechny, ale nie masowy odbiorca (por. Wojtak, 2003, s. 10). Wskazuje na to diachroniczna i synchroniczna perspektywa tematyczno-gatunkowa pisma oraz realizacja modelu komunikacji ujętego w formule *dialogu*.

Struktura czasopisma i dominanta tematyczna

W jednej ze swoich publikacji Beata Ocieпка napisała: „takie pisma jak »Dialog« docierają do wąskiej grupy osób zainteresowanych poruszaną w nich problematyką i nie pełnią typowej dla gazet codziennych funkcji informacyjnej” (Ocieпка, 1998, s. 48). DIALOG nie konkuruje z masowymi mediami, ma zadanie obserwowania i uzupełniania publicznego dyskursu w zakresie życia społecznego i politycznego. W tekście jubileuszowym z okazji 30-lecia pisma Basil Kerski przypomniał słowa niemieckiego wydawcy Hermanna Hessego z 1959 roku, który w liście do, mającego przejąć kierownictwo wydawnictwa Suhrkamp, Siegfrieda Unselda napisał:

Wydawca musi iść z duchem czasu, jak mówią, ale nie musi bezpośrednio przejmować mody danych czasów, ale także gdy jest to konieczne sprzeciwiać się, szczególnie gdy to dotyczy godności. W adaptacji i krytycznym oporze wyraża się rytm oddechu dobrego wydawcy (Kerski, 2018c, s. 41–42).

„Transodra” – wydawany w latach 1993–2001 dwujęzyczny biuletyn informacyjny TN-P Brandenburgia.

Podjęmowano w nim społeczno-gospodarcze kwestie w wymiarze regionalnym i lokalnym, miał on służyć integracji polskiego i niemieckiego obszaru pogranicza.

Obecnie ukazuje się jako dwujęzyczny portal internetowy www.transodra-online.net.

Dominanta publicystycznych form dziennikarskich wskazuje wyraźnie na opinio- (głównie pogłębione artykuły publicystyczne i wywiady) -twórczy (przede wszystkim eseje popularnonaukowe) profil pisma. Pomimo ograniczonego stopnia aktualności (średnia amplituda periodyczności – kwartalnik lub półrocznik) i uniwersalności treści (ograniczona geograficznie przestrzenią „europejskiej kultury” monotematyczność) – pismo nie zawęży kręgu potencjalnych odbiorców do instytucji, badaczy, specjalistów czy dziennikarzy li tylko zawodowo zajmujących się stosunkami polsko-niemieckimi. Dla nich na przełomie wieków – poza niemieckimi dziennikami i tygodnikami – „Transodra” i pol-

ską redakcją Deutsche Welle – to DIALOG był głównym źródłem informacji w zakresie polsko-niemieckich tematów (Kerski, 2012, s. 15).

W wykazach „Katalogu Polskich Mediów” periodyk został zakwalifikowany jako magazyn społeczno-kulturalno-historyczny promujący współpracę polsko-niemiecką, z hasłami tematycznymi: kultura, nauki społeczne, historia, Polska–Niemcy (Katalog, 1998, s. 58), cztery lata później wykaz zastąpiły pojęcia: państwo, polityka, społeczeństwo, polityka państwa, polityka zagraniczna – ogólnie, integracja europejska (Katalog, 2002, s. 64).

Tematykę DIALOGU odzwierciedla jego struktura. W tym zakresie ważną cezurę wyznacza rok 1999, zmianie na stanowisku redaktora naczelnego towarzyszyła modyfikacja szaty graficznej, która z niewielkimi adaptacjami nie zmieniła się do dziś. Na łamach paryskiej „Kultury” polski historyk Andrzej Friszke tak odnotował to wydarzenie:

Z początkiem roku dotychczasowi redaktorzy pisma Günther Filter i Adam Krzemiński ustąpili miejsca młodemu Basilew Kerskiemu, którego inteligencję oraz dobrą znajomość polskich realiów i polskiej kultury, mogliśmy dostrzec podczas obrad konferencji lipskiej [Instytut Polski w Lipsku w dniach 26–27.03.1999 r. zorganizował konferencję „Polska i Europa 1945–1990. Kryzys europejskiej tożsamości. Bilans myśli politycznej i literatury polskiej na obczyźnie” – dop. P.O.] (Friszke, 1999, s. 111).

Z kolei Engelbert Miś, członek Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Niemców na Śląsku tak opisał objęcie funkcji naczelnego przez Kerskiego:

pismo było dotąd forum dyskusyjnym dla intelektualistów, a przede wszystkim polityków po obu stronach Odry i Nysy. Wypowiadali poglądy i głosili swoje racje przybliżające nowy etap współistnienia i współpracy partnerskiej Niemców i Polaków, wśród których rozpoczęła pod koniec lat osiemdziesiątych działalność mniejszość niemiecka. Kolejne numery czasopisma, jak zapowiedział Basil Kerski, będą starały się poszerzać pole dialogowe polskich i niemieckich kontynuatorów budowania wzajemnego zaufania i dobrych kontaktów (Miś, 2000, s. 245).

Te dwie, odmienne w swoich wypowiedziach opinie świadczą o zróżnicowanym odbiorze zmiany formuły pisma oraz o ogromnej roli redaktora naczelnego w kształtowaniu jego profilu.

W latach 1987–1998 DIALOG nie miał stałej struktury, pomimo to charakteryzował go niezmienny układ treści. Każdy numer otwierał artykuł wstępny redaktora naczelnego / redaktorów naczelnych oraz spis treści. Główną część pisma stanowiły materiały prasowe publikowane według agendy tematycznej – na początku zagadnienia polityczne, następnie teksty historyczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne, na końcu publikowano informacje dotyczące pracy TN-P i TP-N.

Do 1999 roku (pierwszych 47 numerów, 31 wydań) w strukturze czasopisma wyodrębniono 16 kategorii tematycznych zawierających stały tytuł, tworzących odrębną treściowo stronę pisma. Były nimi (w nawiasie podano częstotliwości występowania kategorii oraz liczbę opublikowanych w niej materiałów prasowych):

1. 'Personalien'/'Personalialia' (10 razy / łącznie 68 tekstów).
- 2 i 3. 'Kultur-Notizen'/'Kultura-Noty' i 'Forum' (9/88 i 76).
4. 'Deutsch-Polnisches Forum'/'Polsko-Niemieckie Forum' (5/72).
5. 'Kultur und Forum'/'Kultura i forum' (7/54).
6. 'Kultur'/'Kultura' (6/69).
- 7 i 8. 'Dokumentation'/'Dokumentacja' i 'Interview'/'Wywiad' (3/4 i 3).
9. 'Deutsche und Polen'/'Niemcy i Polacy' (2/2).

10–16. Sporadycznie ukazały się rubryki: 'Bücher'/'Książki' (15), 'Hoffnung'/'Nadzieja' (1), 'Aktuelles aus Polen'/'Aktualności z Polski' (8), 'Austausch'/'Wymiana' (10), 'Literatur'/'Literatura' (3), 'Kultur und Bücher'/'Kultura i książki' (8) oraz 'Deutsch-Polnische Zusammenarbeit auf Unternehmerebene'/'Niemiecko-polska współpraca w obszarze przedsiębiorstw' (9).

Każdą z kategorii tematycznych charakteryzowała zróżnicowana częstotliwość ukazywania się, przy czym nie miały one stałego miejsca w strukturze periodyku, można twierdzić o pewnego rodzaju mobilności kategorii tematycznych.

W zakresie tematyki badane teksty można podzielić na trzy kategorie, skoncentrowane wokół zagadnień (w nawiasie podano liczby zaliczonych do danej kategorii tematycznych rubryk):

1. **Dotyczących stosunków polsko-niemieckich (8):** 'Dokumentation'/'Dokumentacja'; 'Forum'; 'Hoffnung'/'Nadzieja'; 'Deutsch-Polnisches Forum'/'Polsko-Niemieckie Forum'; 'Deutsche und Polen'/'Niemcy i Polacy'; 'Aktuelles aus Polen'/'Aktualności z Polski'; 'Austausch'/'Wymiana'; 'Deutsch-Polnische Zusammenarbeit auf Unternehmerebene'/'Niemiecko-polska współpraca na poziomie przedsiębiorstw'.

Deutsche Welle – niemiecka stacja nadawcza z siedzibami w Bonn i Berlinie, która nadaje programy radiowe i telewizyjne w języku niemieckim, angielskim i innych. Od 2010 roku koncentruje się na ofercie internetowej na ponad 30 językach. Polska redakcja powstała w 1962 roku, obecnie nadaje na stronie www.dw.com/pl, noszącej tytuł „Polska–Niemcy – wymagające sąsiedztwo. Serwis DW po polsku” (Maliszewski, 2012; Matzke, 2012).

2. **Kulturalnych (6):** 'Kultur-Notizen'/'Kultura-Noty'; 'Kultur und Forum'/'Kultura i forum'; 'Kultur'/'Kultura'; 'Bücher'/'Książki'; 'Literatur'/'Literatura i 'Kultur und Bücher'/'Kultura i książki.
3. **Kwestii osobowych (2):** 'Personalien'/'Personalia' i 'Interview'/'Wywiad'.
Rubryki zawierały zbiory zróżnicowanych liczbowo i gatunkowo tekstów informacyjnych:
 1. 'Kultur-Notizen'/'Kultura-Noty', 'Kultur und Forum'/'Kultura i forum', 'Kultur'/'Kultura', 'Literatur'/'Literatura', 'Bücher'/'Książki' i 'Kultur und Bücher'/'Kultura i książki' (łącznie 237 materiałów prasowych): zbiory informacji poświęconych wydarzeniom, koncertom, wystawom, premierom teatralnym i filmowym, nowościom wydawniczym); ukazywały się również sylwetki artystów, informacje o przyznawanych osobom i instytucjom nagrodach.
 2. 'Forum', 'Deutsch-Polnisches Forum'/'Polsko-Niemieckie Forum', 'Aktuelles aus Polen'/'Aktualności z Polski', 'Austausch'/'Wymiana', 'Deutsche und Polen'/'Niemcy i Polska' i 'Deutsch-Polnische Zusammenarbeit auf Unternehmerebene'/'Niemiecko-polska współpraca w obszarze przedsiębiorstw' (łącznie 177): teksty informacyjne dotyczące polsko-niemieckiej współpracy politycznej i gospodarczej.
 3. 'Personalien'/'Personalia' (łącznie 68): zbiory wzmianek dotyczących zmian stanowisk/funkcji osób działających w obszarze wzajemnych stosunków; przyznawanych nagród/tytułów/wyróżnień przedstawicielom świata polityki, nauki i kultury; wydarzeń jubileuszowych i rocznicowych.
 4. 'Dokumentation'/'Dokumentacja' i 'Hoffnung'/'Nadzieja' (łącznie 5 materiałów prasowych⁷).
 5. 'Interview'/'Wywiad' (łącznie 3), wywiady z politykami: Janem Józefem Szczepańskim (przedruk z tygodnika „Polityka” nr 27/1989), Jürgenem W. Möllemannem oraz Ryszardem Zembaczyńskim.

Jak wynika z powyższych kategoryzacji, najwięcej tekstów było poświęconych kulturze. Zamieszczane na łamach niemieckojęzycznego DIALOGU trafiały przede wszystkim do niemieckiego czytelnika i promowały najważniejsze wydarzenia dotyczące polskiej kultury, będące współcześnie kalendarium obecności polskiej kultury w Niemczech. Sporadycznie ukazywały się również teksty publicystyczne (np. recenzje), które są świadectwem ambasadorskiej roli pisma w zakresie promocji polskiej kultury w Niemczech. W tamtych latach DIALOG doskonale wyczuwał, potwierdzone badaniami polskiej i niemieckiej opinii publicznej, fakty dowodzące asymetrii znajomości kultury sąsiadującego kraju (por. Poznajcie, 2004; Krzemiński I., 2004).

⁷ Opublikowano: 1–2) fragmenty stanowiska związków zawodowych Solidarność dot. podwyżek cen (17.03.1987 r.) oraz fragment odpowiedzi rządu w tej sprawie; 3) Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy (17.06.1991 r.); 4) Umowę między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Federalnej Niemiec o polsko-niemieckiej współpracy młodzieży (17.06.1991 r.); 5) Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Federalnej Niemiec o utworzeniu Polsko-Niemieckiej Rady Ochrony Środowiska (17.06.1991 r.).

Teksty informacyjne poświęcone bieżącym wydarzeniom o charakterze politycznym i gospodarczym tworzą po latach kalejdoskop ważnych wydarzeń w polsko-niemieckich stosunkach. Ostatnią kategorię tematyczną stanowiły rubryki zawierające zbiory tekstów 'Personalialia' – publikacja tego typu informacji realizowała funkcje promocyjne i integracyjne środowisk zaangażowanych na rzecz wzajemnego poznania Polaków i Niemców.

W latach 1987–2009 stały⁸ element struktury pisma stanowił ukazujący się pod różnymi nazwami⁹ dział poświęcony pracy TN-B, a od 1997 roku również TP-N. W tym czasie periodyk pełnił rolę pośrednika w kontaktach między niemieckimi i polskimi towarzystwami, które poszukiwały po drugiej stronie granicy partnerów. Publikacje poświęcone pracy towarzystw można podzielić na dwie główne kategorie:

1. Wiadomości/notatki bądź zbiory wzmianek będące sprawozdaniem/raportem prowadzonej przez poszczególne towarzystwa działalności w okresie pomiędzy kolejnymi numerami pisma; lub teksty będące zapowiedzią wydarzeń – materiały te były publikowane seryjnie, zazwyczaj według kolejności alfabetycznej towarzystw lub nadsyłanych do redakcji sprawozdań/raportów (łącznie 471 tekstów).

2. Pozostałe teksty informacyjne zawierające komentarz do opisywanych wydarzeń.

W latach 1987–2009 łącznie opublikowano ich 62, w tym 14 z nich było sprawozdaniami z cyklicznie organizowanych od 1992 roku (kongresów i zjazdów FZTN-P).

Spśród 77 obecnych na łamach pisma towarzystw najczęściej publikowano raporty z północnoniemieckich, najaktywniejszych i najstarszych towarzystw Kilonii i Hanoweru (powstałe w 1972 r.) oraz Getyngi i Hamburga (1979 r.). O swojej działalności raportowały systematycznie w każdym numerze DIALOGU.

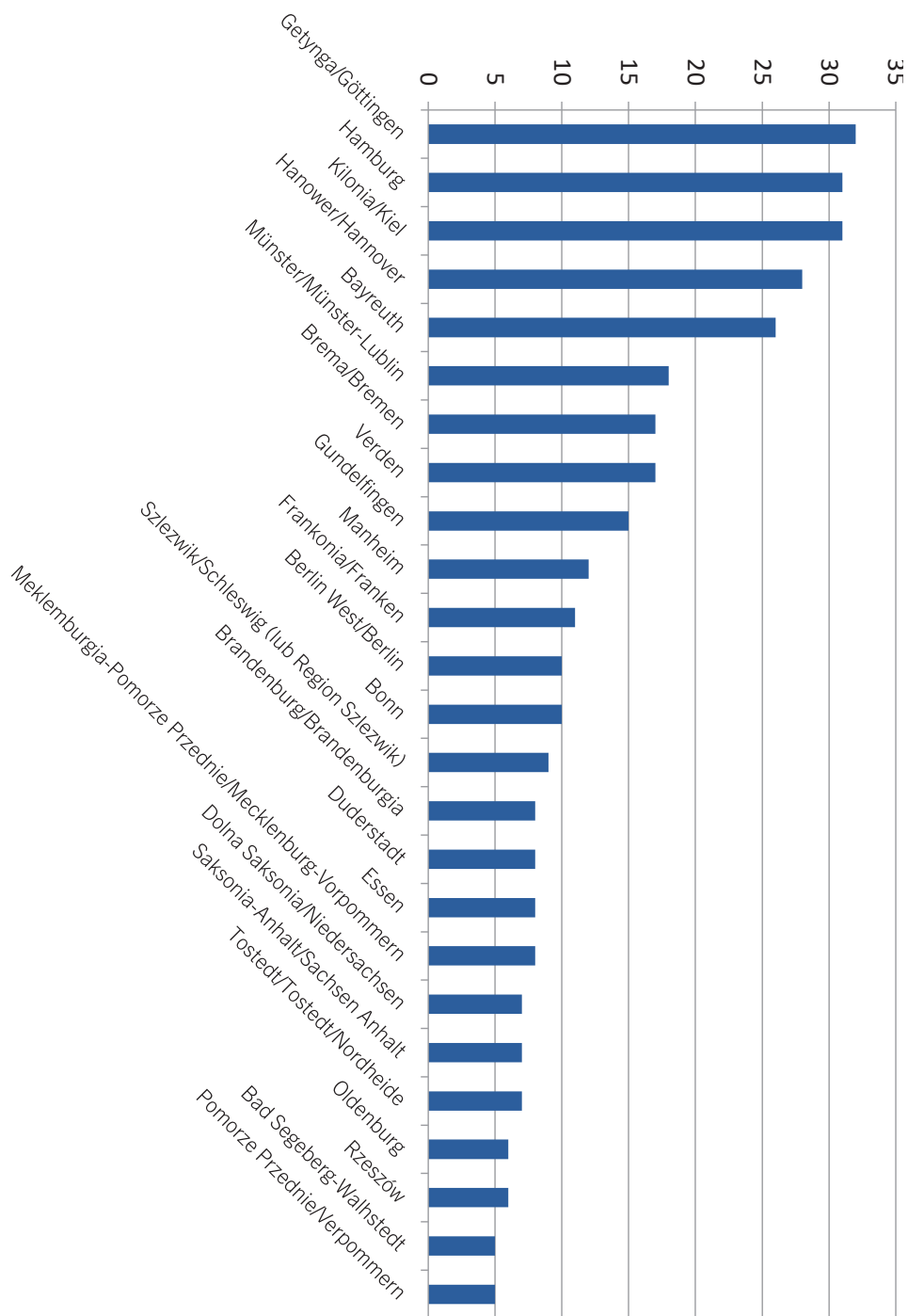
Jak już wspomniano, strukturę DIALOGU usystematyzowano w 1999 roku, od tego czasu stanowi ona punkt wyjścia do tworzenia każdego tematycznego numeru. Poza słowem wstępnym i spisem treści poszczególne działy tematyczne zawsze poprzedza 'Panorama', do 2009 roku wspomniany już dział poświęcony pracy towarzystw.

'Panorama' stanowi zbiór krótkich notatek dotyczących ważnych wydarzeń w obszarze bilateralnych stosunków. Przez 17 lat (1999–2017) przybierała ona dwojaką postać. Do 2006 roku ukazywała się z podziałem na kategorie tematyczne, otwierające główne działy w czasopiśmie 'Polityka', 'Gospodarka'¹⁰ i 'Kultura'. W tym czasie w 27 numerach pisma (w tym 8 łączonych) ukazało się łącznie 346 notek: 'Kultura' (126), 'Polityka' (117), 'Gospodarka' (103). Średnio w jednym numerze DIALOGU

8 Z wyjątkiem numerów: 3/4 Dezember 1992; 1 Februar/März 1993; 3/4 Dezember 1993; 1/kwiecień 1996; 2/październik 1996; 1/maj 1997; 2/sierpień 1997; 60/2002; 68/2004; 71/2006; 76/2006; 79/2007; 82/2008; 83/2008; 84/2008.

9 'Arbeitsgemeinschaften Deutsch-Polnische Verständigung – Berichte aus den Mitgliedsorganisationen'/'Grupy robocze polsko-niemieckiego porozumienia – raporty organizacji członkowskich'; 'Aus den Deutsch-Polnischen Gesellschaften'/'Z Towarzystw Niemiecko-Polskich'; 'Deutsch-Polnische Gesellschaften intern'/'Ze środka Towarzystw Niemiecko-Polskich'; 'Przegląd pracy Towarzystw Niemiecko-Polskich'; 'Towarzystwa'.

10 Z wyjątkiem numerów 68(2004) i 69–70(2005).

Wykres 1. Najczęściej występujące sprawozdania Towarzystw Niemiecko-Polskich oraz Towarzystw Polsko-Niemieckich na łamach DIALOGU w latach 1987–2009

Źródło: opracowanie własne.

publikowano ok. 13 notatek, przygotowywanych przez redakcję na podstawie nadsyłanych do wydawnictwa informacji, oraz na podstawie monitoringu bieżących wydarzeń politycznych, gospodarczych i kulturalnych w Polsce i w Niemczech. Od 2006 roku redakcja zrezygnowała z podziału tematycznego notatek na rzecz jednego zbioru otwierającego każdy numer pisma. W latach 2006–2017 ukazały się łącznie 563 notatki (średnio w jednym numerze jest ich 15).

Od 1999 roku podział tematyczny DIALOGU tworzą trzy podstawowe kategorie: 'Kultura' (ukazała się 47 razy), 'Polityka' (35) i 'Gospodarka' (25). Od 2012 roku (nr 100) w miarę systematycznie występowały działy 'Europa' (17) oraz 'Społeczeństwo' (13). Ze względu na wielotematyczność pojedynczych tekstów wskazane kategorie porządkują zawartości pisma, nie stanowią jednak o stałej architekturze szpigła. Przykładem odejścia od ustrukturyzowanej formuły pisma jest numer tematyczny „Po innej stronie Europy” (nr 91/2010), będący najbardziej „oderwanym” od konwencji działów, rubryk i form gatunkowych zbiorem esejów.

Względnie stały podział struktury DIALOGU uzupełniany był kategoriami tematycznymi, poświęconymi krajom związkowym, współfinansującym dane wydanie pisma: Turynia (1999), Nadrenia Północna-Westfalia (2000), Bawaria (2000) oraz Saksonia-Anhalt i Polska (2002), pojawienie się działów poświęconych polskim samorządom (Mazowsze, Śląsk, Górny Śląsk, Gdańsk czy Szczecin) nie miało charakteru zależności finansowej. Finansowanie było odnotowywane w przypadku działów tematycznych związanych z działalnością jednostek wspierających finansowo DIALOG: 'Współpraca bałtycka' – wsparcie ze strony hamburskiego senatu oraz Szlezwik-Holsztynu (1999); 'Ochrona środowiska' – finansowany przez Niemiecką Fundację Federalną Środowiska (2001) oraz 'Europa socjalna' – Fundacja im. Hansa Böcklera oraz im. Otto Brennera (2004). Do działów okresowych, wyznaczonych cyklicznością rocznic czy wydarzeń, należy zaliczyć 'Historię' (ukazała się 22 razy) oraz 'Nagrodę DIALOGU' (11).

Ze względu na dominującą w piśmie tematykę historyczną wiele działów miało charakter okolicznościowy. Podczas jubileuszu 25. rocznicy upadku komunizmu pojawił się dział 'Czasy przełomu', koncentrujący się wokół historycznych dat 1989–2004–2014. Innymi przykładami są działy/kategorie tematyczne: '1945–2005' – 60. rocznica zakończenia II wojny światowej; 'Wymiana listów biskupów' – 40. rocznica; '60 lat RFN'; 'Biało-czerwona rewolucja – 20. rocznica przemian demokratycznych w Polsce'; 'Willy Brandt w Warszawie (40. rocznica)'; 20- i 25-lecie podpisania Traktatu; '1990 – zjednoczone Niemcy'.

W strukturze pisma wielokrotnie znalazły się jubileuszowe kategorie tematyczne: 'Jubileusz' (2) powiązane z działalnością Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej oraz jubileuszami DIALOGU (3). Odrębną kategorię stanowiły działy dedykowane zmarłym 'Pożegnania'/'Wspomnienia' (6). W poszczególnych latach publikując teksty wspomnieniowe pożegnano: Ludwiga Mehlhorna, Bohdana Osadczyka, Albrechta Riechersa, Albrechta Lemppa, Zygmunta Januszewskiego i Bertholda Beitza oraz Ulrike Gropp. Dwukrotnie ukazały się działy 'Biografia', poświęcone

niezującym politykom Bronisławowi Geremkowi (2013) oraz Władysławowi Bartoszewskiemu (2015).

Sporadycznie tworzono działy związane z bieżącymi wydarzeniami o charakterze sportowym: 'Futball 2006' (2006) i 'Euro 2012' (2012) czy kulturalnym: 'Solidarność' (1999) – na okoliczność 10-lecia upadku muru berlińskiego i otwarcia wystawy „Bramy wolności – Od Solidarności do zjednoczenia Niemiec” oraz 1000 lat historii w sztuce – poświęcony wystawie „Obok. Polska-Niemcy. 1000 lat historii w sztuce” (2011).

W DIALOGU można wyodrębnić epizodyczne działy/kategorie tematyczne, które w strukturze pisma pojawiły się zaledwie kilka razy. Były nimi: 'Edukacja' (4), 'Literatura', w tym 'Literatura kryminalna' (4), 'Kultura pamięci' (3), 'Nauka' (3), 'Media' (2), 'Polska-Rosja' (2). Redakcja nie uniknęła kompilacji dwóch możliwych systemów podziału działów – tematycznego i rodzajowo-gatunkowego. Pojawiły się działy 'Esej' (6), 'Rozmowa' (3) oraz 'Reportaż' (1).

Reasumując, w latach 1999–2017 na łamach DIALOGU ukazały się łącznie 103 kategorie tematyczne, niebędące stałymi działami czy rubrykami. Mnogość ta świadczy o znacznym zróżnicowaniu tematycznym i gatunkowym pisma, ewolucji jego profilu. Usystematyzowanie struktury pisma potwierdza spójność programową wydawcy.

DIALOG jest skomplikowanym przedmiotem badawczym, nie poddaje się prostym kategoryzacjiom tematycznym, występująca w pojedynczym tekście wielowątkowość prowadzi do dużego rozdrobnienia i podziałów, pomimo to eksplikacja badawcza nakazuje wskazać dominujące motywy tematyczne. Jak wynika z analizy strukturalnej, publicystyka DIALOGU zdominowana jest przez zagadnienia historyczne, zgodnie z tezą Władysława Bartoszewskiego: „pamięć i refleksja historyczna muszą towarzyszyć naszym stosunkom” (Bartoszewski, 1996, s. 202). Historia, kultura pamięci i zapomnienia są stale obecne w analizowanym materiale, gdyż: „zajmowanie się przeszłością nigdy się dla nich [Polaków i Niemców, narodów szczególnie naznaczonych przez los – dop. P.O.] nie kończy” (Wolff-Powęska, 1996, s. 207). Polska, niemiecka czy wspólna polsko-niemiecka historia i kultura są ważnymi elementami międzynarodowej i międzykulturowej komunikacji (Korzeniewski, 2008, s. 37). Na łamach DIALOGU są one wielokrotnie przywoływane, ich aktualizacje są podłożem *dialogu*, koncentrującego się wokół motywów: małej ojczyzny, wysiedleń i migracji, powrotów, wspólnych miejsc pamięci i wspólnego dziedzictwa kulturowego, granic, Europy oraz jej przyszłości.

Do 1999 roku poszczególne numery DIALOGU były wielotematyczne, pojawiły się takie zagadnienia jak Trójkąt Weimarski, relacje polsko-ukraińskie oraz polityka międzynarodowa. Środowisko DIALOGU wspierało wejście Polski do NATO i UE, podkreślając tradycyjne więzi Polski z obszarem wspólnoty i kulturą Europy Zachodniej. W tym czasie na morfologię podejmowanych tematów wpływały przede wszystkim czynniki kształtujące polsko-niemieckie stosunki, do których należały: historia (zwłaszcza II wojna światowa); nowy kształt powojennych granic; przynależność Polski do bloku radzieckiego; wzrost siły ekonomicznej i politycznej RFN oraz kwestie

świadomościowe (stereotypy) (por. Sakson, 2001, s. 53). Te różniące polską i niemiecką perspektywę obszary odzwierciedlają teksty poświęcone polityce. Burzliwe dzieje, asymetria traumatycznych doświadczeń historycznych nie wpływają jednak na referencje analizowanych tekstów. Od lat DIALOG konsekwentnie buduje dwubiegunowość opinii i stanowisk, a opisywanie wydarzeń historycznych w perspektywie polskich i niemieckich doświadczeń nie stoi w sprzeczności z tworzeniem obszaru „uniwersum”, „stanowiącego punkt wyjścia do rozprawienia się z problemami dnia dzisiejszego i przyszłości” (Kerski, 2007/2008, s. 23).

Ważną datą wpływającą na profil tematyczny periodyku stanowi akcesja Polski do UE. Uwzględniając czynniki polityczne, ekonomiczne, społeczne, i – przede wszystkim – kulturowe, redakcja rozszerzyła zakres tematyczny opisów, przekroczyła granice obydwu krajów, informując o doświadczeniach innych sąsiedztw głównie z Ukrainą, Rosją, Czechami, stając się pismem o charakterze postkrajowym i postnarodowym. Redakcja wielokrotnie podkreślała, że polsko-niemieckie stosunki są osadzone w szerokim europejskim kontekście, co pozwala uznać DIALOG za pismo środkowoeuropejskie, poszukujące odpowiedzi na pytanie, gdzie przebiega granica między Wschodem i Zachodem Europy; pismem negującym ideę etniczności na rzecz postrzegania procesów historycznych i społecznych jako wzajemnych oddziaływań. Wskazuje na to wypowiedź Kerskiego, który w artykule poświęconym 20-leciu czasopisma napisał:

Gdybym z dwudziestu roczników DIALOG-u miał wybrać jeden tekst, który najtrafniej charakteryzuje filozofię naszego magazynu, wskazałbym rozmowę z Krzysztofem Czyżewskim, dyrektorem Fundacji „Pogranicze” w Sejnach (...). W wywiadzie zatytułowanym „Dialog kultur” Czyżewski skrytykował nasilającą się w Europie tendencję do koncentrowania się na własnych korzeniach kulturowych oraz zanikającą wrażliwość na postrzeganie innych kultur (Kerski, 2007/2008, s. 23).

Wątki lokalne w DIALOGU pojawiają się podobnie jak w wymienionych już we wstępie monografiach czasopismach jak: „Borussia. Borussia. Kultura. Historia. Literatura” czy „Krasnogruda. Narody – Kultury – Małe ojczyzny Europy Środkowej”. Tym samym DIALOG charakteryzuje „otwarty regionalizm”, definiowany jako:

osobiste łączenie wątku lokalnego, regionalnego z tym, co jest uniwersalne; identyfikowanie rzeczywistości, tej uniwersalnej, niezależnie od tego gdzie się żyje, poprzez naszą własną perspektywę miejsca, w którym akurat żyjemy (Kerski, 1996e, s. 104–105).

Obecnie redakcja widzi się w roli agory środka Europy, miejsce spotkania kultur, prezentowania sąsiadom swoich poglądów politycznych i wypracowywania wspólnego – wychodzącego poza krajową perspektywę – spojrzenia na Stary Kontynent, nie poddając się spolaryzowanej i konfrontacyjnej narracji współczesnych mediów.

W ostatnich latach redakcji sporadycznie, ale coraz odważniej, udaje się odchodzić od tematów politycznych, rocznicowych czy tych związanych z kulturą pamięci.

W wydanej w 2018 roku antologii esejów „Europäische Lektionen. Deutsch-polnische Essays” Kerski napisał:

próbowaliśmy zaskoczyć czytelników takimi tematami, jak: „W co wierzymy?” i „Społeczeństwa w czasach narcyzmu”, ale i inspirującymi tekstami o polskiej i niemieckiej kuchni oraz modzie (Kerski, 2018c, s. 42).

W rozmowach z naczelnym na temat profilu ideowego pisma wielokrotnie pojawia się pojęcie wspólnoty, rozumianej jako płaszczyzny poszukiwania tego, co wspólne. Według Kerskiego żyjemy w czasach eksplozji pluralizmu, będącego jednym z większych wyzwań współczesności. Opinie i stanowiska Polaków oraz Niemców – będą coraz bardziej zróżnicowane, polaryzując wykorzystując profilowane ideologicznie media. DIALOG ma łączyć międzynarodowe konteksty, konsolidować pluralizm generacyjny autorów i bohaterów tekstów pisma, być próbą „wspólnego pisania”, jako sposobu pielęgnowania różności oraz realizowania – szczególnie w dobie kryzysu liberalnej demokracji – postulatu solidarności. W swoich wypowiedziach Kerski odwołuje się do koncepcji teoretycznej amerykańskiego filozofa Michaela Sandera, który w zderzeniu z pluralizmem nowoczesnych społeczeństw (braku zgodności w kwestiach wartości, moralności i koncepcji „wspólnego dobra”) – zestawia kulturę demokratycznego myślenia z obywatelskim *dialogiem*, będącym podstawą etyki solidarności (Sandel, 2020). Zdaniem Kerskiego istotną rolę w rewitalizacji demokratycznego życia publicznego odgrywają niekomercyjne, stanowiące przeciwwagę dla przekazów głównego nurtu, ideowe media, których celem jest kształtowanie świadomości obywatelskiej oraz tworzenie i umacnianie więzi w społeczeństwie obywatelskim.

Jak już wspomniano, do 1993 roku DIALOG ukazywał się w języku niemieckim, był kierowany głównie do zachodnioniemieckich środowisk i członków TN-B, operujących w tamtych latach takimi pojęciami jak polsko-niemieckie porozumienie i pojednanie, będące kluczem do tworzenia nowych powiązań Niemiec z Europą Środkową (Twardochleb, 2010, s. III). Przeobrażenia polityczne miały wpływ na formę i treść pisma. Po zjednoczeniu Niemiec czasopismo musiało otworzyć się także na polskich czytelników, a także tych z byłych Niemiec Wschodnich. Pojawił się pomysł przebudowania czasopisma w dwujęzyczny periodyk, który w znacznie większym stopniu mógł realizować postulat masowej komunikacji, dawał możliwość realizacji autentycznego *dialogu*, zwiększając publiczną transparentność międzynarodowych opinii. Dwujęzyczność periodyku pozwoliła mu realizować również zadania edukacyjne. W latach 90. DIALOG stał się popularnym, głównie wśród członków towarzystw oraz wśród aktywnych zawodowo lub społecznie w bilateralnym obszarze Polaków i Niemców – narzędziem dydaktycznym, służącym nauce języka sąsiadującego kraju.

Etapy rozwoju

W 2007 roku, z okazji 20-lecia DIALOGU, redakcja przygotowała prezentowaną w berlińskim Neukölln wystawę zatytułowaną „DIALOG zwierciadłem sąsiedztwa między Polakami i Niemcami”, która gościła w wielu polskich bibliotekach wojewódzkich (m.in. w Gdańsku, Olsztynie, Opolu, Słubicach i Szczecinie). Za koncepcję merytoryczną wystawy odpowiadali Basil Kerski i Janika Hofmann, projekt sfinansował pełnomocnik Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów RFN. Na okoliczność jubileuszu przygotowano broszurę informacyjną, prezentującą genezę i rozwój pisma na tle historii polsko-niemieckich stosunków. W obejmującym lata 1987–2007 opracowaniu autorzy zaproponowali pięć etapów rozwoju pisma: 1) powstanie DIALOGU; 2) czas przełomu (1988–1990); 3) wspólnota wartości i interesów (1991–1999); 4) przed przystąpieniem do UE (2000–2004); 5) razem w Unii (od 2004 r.) (por. Kerski, Hofmann, 2007). Będąca efektem przemian organizacyjno-redakcyjnych¹¹ ewolucja konstrukcji czasopisma, uwarunkowana historią polsko-niemieckich stosunków po 1987 roku – pozwalają na zaproponowanie siedmiu następujących etapów rozwoju DIALOGU:

1. **Lata 1987–1989.** Podejmowane na łamach niemieckojęzycznego magazynu teksty miały charakter informacyjny, kronikarski; ze względu na uwarunkowania polityczne pewnych zagadnień nie można było wyrazić wprost. W piśmie dominowała tematyka kulturalna – jako pierwotny i naturalny środek komunikacji i przekraczania przede wszystkim historycznych i politycznych barier. DIALOG pełnił wówczas rolę pośrednika w kontaktach między skupionymi wokół niemieckich towarzystw środowiskami z polskimi grupami osób¹², poszukujących partnerów po drugiej stronie granicy.
2. **Lata 1990–1992.** Warunkiem powstania międzykulturowego *dialogu* jest: „zaistnienie ustroju demokratycznego, który wprowadza rozwiązania polityczno-ideologiczne, społeczne i ekonomiczno-organizacyjne stwarzające realne warunki do uzewnętrzniania się” (Sadowski 2019, 142). Tym przełomem był 1989 rok – rozpad bloku sowieckiego, demokratyzacja Polski, później zjednoczenie Niemiec i uznanie granicy na Odrze i Nysie – zapoczątkowały okres wzmożonych polsko-niemieckich inicjatyw, mających wspierać bilateralne partnerstwo w ramach NATO i UE. W nurt otwarcia włączył się DIALOG, symbolicznym symptomem było

¹¹ Dzieje DIALOGU można byłoby również skategoryzować, wskazując „centra dowodzenia” polsko-niemieckim pismem, zorientowane siedzibą kolejnych redaktorów. Można wyodrębnić okresy: „hamburski” (1987–1991) – redakcja pisma mieściła się w stolicy północnego landu, kierował nią Günter Filter, we współpracy z Adamem Krzemińskim; „hambursko-warszawski” (1991–1996) – redagowanie pisma przez obu redaktorów naczelnych; „berlińsko-gdański” (od 1996) – nawiązanie współpracy z „Przeglądem Politycznym”, silne oddziaływanie Gdańska przypieczętował 2011 r., kiedy to Basil Kerski został dyrektorem Europejskiego Centrum Solidarności, profil i działalność instytucji istotnie wpływają na dobór autorów i tematów czasopisma.

¹² Powstanie Towarzystw Polsko-Niemieckich umożliwiła Ustawa z 7.04.1989 r. Prawo o stowarzyszeniach.

„Przegląd Polityczny” – kwartalnik powstał w 1983 roku (w tzw. drugim obiegu) z inicjatywy gdańskich liberałów, z inicjatywy Donalda Tuska i Wojciecha P. Dudy. Czasopismo ma charakter magazynu idei i skupia się na problemach kulturalnych i politycznych, lansuje wizję kultury ufundowaną na krytyce centralizmu, której istota i wartość zawiera się w regionalnym zróżnicowaniu i autonomii, publikuje analizy polityczne, rozważania wokół problemów gospodarczych i kondycji polskiej demokracji. Numery są tematyczne, dominuje esej filozoficzno-polityczny, artykuł publicystyczny, wywiad, noty, krótkie felietony oraz recenzje książek.

pojawienie się w 1991 roku w stopce redakcyjnej, obok Gün-tera Filtera, Adama Krzemińskiego.

3. **Lata 1993–1998.** Dwujęzyczność pisma naturalnie zwiększyła jego zasięg i oddziaływanie. Powstała delegatura redakcji w Gdańsku (1996), nawiązano współpracę z założonym w 1983 roku przez gdańskich historyków „Przeglądem Politycznym”, do dziś oficjalnym partnerem DIALOGU. W tym okresie czasopismo znacznie odważniej uczestniczyło w debacie na temat paradygmatu pamięci, w kolejnych latach czerpiąc ze wspomnień tych, którzy bezpośrednio doświadczyli tragizmu wojny. Zmiana podtytułu pisma z „Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung / Magazyn na rzecz niemiecko-polskiego zrozumienia” na „Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn polsko-niemiecki” – miała symbolizować większą uniwersalizację tematyczną, a także oznaczać nowy etap polsko-niemieckich stosunków. Jako periodyk, którego geneza sięga poprzedniej epoki, brał aktywny udział w rozdyktowanych ideowo latach 90., podejmując dotychczas nie poruszane zagadnienia: regionalizmów, tożsamości kulturowej, procesów integracyjnych, ustroju państwa polskiego i zjednoczenia Niemiec. W piśmie zapoczątkowano wówczas dyskusowanie tez, że przestrzeń heterogenicznych pamięci Gdańska, Szczecina i Wrocławia można rozpatrywać na potrzeby lokalnych wyzwań współczesności.
4. **Lata 1999–2004.** Wyznaczają je dwa doniosłe dla wydawcy wydarzenia – zmiana redaktora naczelnego (Basil Kerski, 1999) oraz usystematyzowanie struktury periodyku. Konsekwencją zmian była konwersja funkcji pisma – od informacji do publicystyki; zmiany były powolne, wymuszone profilem poruszanych przez autorów tematów. DIALOG stał się bardziej laboratorium idei społeczno-politycznej niż dostarczycielem konkretnych polsko-niemieckich rozwiązań. Sprawy bilateralnej polityki schodziły na plan dalszy, rozszerzenie UE spowodowało, że redakcja widziała się jako miejsce spotkania europejskich kultur.
5. **Lata 2004–2007.** To okres przejściowy pomiędzy pełnoprawnym członkostwem Polski w UE a wejściem Polski do Strefy Schengen (2007). Wojna w Iraku oraz debata na temat europejskiej konstytucji ujawniły rozbieżności pomiędzy polską i niemiecką polityką zagraniczną. Przemieszczanie się zróżnicowanych wytworów kultury przestało mieć jedynie horyzontalny charakter (na linii Polska–Niemcy), w piśmie coraz wyraźniej widoczna była pod względem treści – przepuszczalność państwowych polsko-niemieckich granic. Pismo wykraczało poza bilateralne zagadnienia, informując o doświadczeniach innych sąsiedztw: Ukrainy, Rosji i Czech. Obchodzone w 2007 roku 20-lecie periodyku dało asumpt do nieznacznej modyfikacji profilu pisma. Etap ten zamknęło podpisanie porozumienia dotyczącego

utworzenia w Gdańsku Europejskiego Centrum Solidarności (ECS), które stało się ważnym punktem odniesień autorskich i tematycznych DIALOGU.

6. **Lata 2008–2016.** Pismo niczym w lustrze odbija procesy europeizacji, internacjonalizacji i globalizacji, uwypuklone znaczeniem aspektów kulturowych. W 2009 roku zamknięto, obecny od samego początku istnienia periodyku, dział poświęcony pracy TN-B, redakcja poszukiwała pozainstytucjonalnej przestrzeni działania w nowej, postinternetowej rzeczywistości medialnej. Okres poszukiwań nowej formuły czasopisma charakteryzowała względna stabilność finansowa, zagwarantowana współfinansowaniem projektu prasowego przez niemiecki parlament oraz Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej. Skupione wokół pisma osoby i idee stały się ważnymi projektantami polsko-niemieckich relacji: Wojciech Duda – redaktor naczelny „Przeglądu Politycznego” oraz stały członek redakcji DIALOGU został głównym doradcą premierów Donalda Tuska i Ewy Kopacz (2007–2015); Robert Traba – kierował Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie (2006–2018).
7. **Od 2017 roku.** Obecny, trudny do przewidzenia w przebiegu etap zapoczątkowały 30-lecie pisma oraz decyzja Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej o zaprzestaniu współfinansowania projektu (czyni to strona niemiecka, MSZ RFN). Wydarzenia te są przesłanką do refleksji na temat perspektyw rozwoju DIALOGU.

W ciągu opisywanych 30 lat cele, misja oraz charakter „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG” ewoluowały stopniowo. Początkowo czasopismo wyznaczało drogowskazy w zakresie polityki pojednania i tworzenia wspólnych fundamentów, obecnie wskazuje trendy w tworzeniu dyskursu między Polską a Niemcami jako równoprawnymi partnerami w szerokim, europejskim kontekście. W DIALOGU stworzono mutację tematów i gatunków, połączono poziom krajowy z regionalnym. Z biegiem lat DIALOG stawał się jeszcze bardziej opiniotwórczy, doceniany przez elity polityczne i kulturalne, czego dowodem są przyznane redakcji nagrody: im. Georga Dehio Niemieckiego Forum Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (2007); Specjalnej Polsko-Kanadyjskiej Fundacji Władysława i Nelli Turzyńskich (2007) czy Zjednoczenia „Einheitspreis” Federalnej Centrali Kształcenia Politycznego (2009). Zainspirowane dziedzictwem DIALOGU kolejne pokolenia dziennikarzy z Polski i Niemiec kontynuują polsko-niemiecki i europejski *dialog*. W Polsce powstał dwumiesięcznik „New Eastern Europe” (2011), w Niemczech kwartalnik „PolenPlus. Leben, Kunst & Wirtschaft” (od 2009 r. jako „P+. Das Magazin aus der Mitte Europas”). Antje Ritter-Jasińska, redaktor naczelna niemieckiego periodyku, powiedziała:

„PolenPlus” nie byłby tym, czym jest, gdyby nie istniał „DIALOG” (...) bardzo cenię to czasopismo i czytałam je już, zanim zaczęłam wydawać „PolenPlus”. Przez to, że „DIALOG” robi swoje i to już od 20 lat, my możemy otwierać się na inne tematy (Cöllen, 2009).

Redakcja DIALOGU wychodzi naprzeciw oczekiwaniom kolejnych generacji polsko-niemieckich publicystów. Ścisła współpraca z wydawcą „New Eastern Europe”

oraz publikacja treści na portalu <https://forumdialogu.eu> – mają za zadanie rozszerzyć tematycznie i redakcyjnie obszary DIALOGU o młode pokolenia. Jak podkreślił w rozmowie Kerski, młodzież nie jest problemem, jest wyzwaniem – zapowiedział też, że redakcja pogodzi publicystyczne debiuty z ambitnymi założeniami programowymi pisma.

Dialog i dialogiczność w DIALOGU (przeгляд nagłówek i listów do redakcji)

Signum temporis DIALOGU jest *dialog*. Jak podają autorzy „Słownika języka polskiego” *dialog* rozumiany jest jako rozmowa dwóch osób, forma wypowiedzi literackiej oraz działanie „mające na celu osiągnięcie porozumienia” (Sobol, 2002, s. 132). *Dialog* jest twórczy, daje nowe spojrzenie, wypracowuje nową wartość, błędem jest jednak założenie, że wieńczy go wypracowanie wspólnego stanowiska, czasami jest nim zwyczajne „spisanie protokołu rozbieżności”.

Filozofowie wskazują na trzy zasadnicze tradycje *dialogu*: Sokratejsko-Platońską jako sposób dochodzenia do prawdy; Buberowsko-Levinasowską zakładającą, że *dialog* to „miejsce dogłębnego spotkania” z drugim człowiekiem; oraz Gadamerowską – łączącą oba wcześniejsze postulaty (Żółkowska, 2013, s. 18). Powszechność tradycji Buberowsko-Levinasowskiej powoduje, że najczęściej jednak *dialog* – którego synonimy to interakcja, konwersacja, dyskurs – rozumiany jest jako rozmowa (dwóch osób, będąca wymianą informacji), w której regulatywną ideą jest pojednanie (*dialog* osobisty). Kolejną kategorię tworzy *dialog* środowiskowy, wyróżnia go chęć zrozumienia sposobu postrzegania świata przez drugą stronę. Ślady tak rozumianych indywidualnych i środowiskowych *dialogów* odnajdujemy w DIALOGU, w formach autorskich publicystyk oraz organizowanych przez wydawcę debat i dyskusji. Z kolei wielotematyczność DIALOGU stanowi płaszczyznę dyskursu dyferencjalnego, odzwierciedlonego przedstawieniem zróżnicowanych narodowo-historycznych i kulturowych doświadczeń pojedynczych autorów oraz większych społeczności.

Przed nawiązaniem *dialogu* musi dojść do spotkania. W czasopiśmie DIALOG zachodzi ono symbolicznie, wypełnia go relacja, będąca zapośredniczoną komunikacją (Buber, 1991, s. 46) polskich i niemieckich przedstawicieli środowisk politycznych, naukowych i kulturalnych. Warunkiem zaistnienia *dialogu* są wspomniane wzajemność i otwartość, odzwierciedlone konsekwencją programową pisma, widoczną w opisie wspólnych, pozbawionych granic „przestrzeni MY” (Zielewska, 2002, s. 8). DIALOG charakteryzuje się dialogicznością, którą tworzy wymiar językowy, odzwierciedlony dwujęzycznością pisma (Czaplejewicz, 1978, s. 22–24).

Próba hasłowego opisanie, czym jest *dialog* w DIALOGU jest kusząca, uproszczenia są nie tylko poręczne, ale i niezbędne w deskrypcji periodycznych wydawnictw.

Propozycją jest zaprezentowana poniżej analiza świadectw obecności *dialogu* w nagłówkach badanych tekstów, dająca pewien ogłęd w jego zakresach, obszarach i wymiarach.

Polscy i niemieccy publicyści na łamach DIALOGU realizują: „Doświadczenie *dialogu*” (Bonenkamp, 1996), stale poszukując liderów ponadgranicznej konwersacji; „Potrzebny nam jest nowy europejski ruch budowniczych mostów i ludzi *dialogu*” (Kerski, 2007), zastanawiają się „Kto z kim i na jaki temat będzie prowadził *dialog* polsko-niemiecki?” (Lempp, 2011). Autorzy mają świadomość, że szczególnie należy wspierać „*Dialog der neuen Generation / dialog nowej generacji*” (Reichardt, 1989), czego przykładem jest „Hamburski *dialog*: Jak Polka z Niemką” (Salska-Kaca, 1998), którego zwielokrotnienie oraz intensyfikacja w postaci indywidualnych kontaktów w ostateczności tworzy „*dialog* obywateli” (Steinmeier, 2007). Tego typu dyskursy odbywają się również na płaszczyznach współpracy zawodowej „*dialog* muzealników” (Kowalski, 2010) i „Polsko-niemiecki *dialog* dziennikarzy” (Kycia, 2015), a także na płaszczyźnie samorządowej, gdzie „*dialog* na dole” realizuje reprezentowana w sejmiku opolskim niemiecka mniejszość (Miś, 1994). Efektywność każdej wzajemnej wymiany poglądów i doświadczeń multiplikują instytucje: Komisja Ekologiczna Ochrona Środowiska i Ekologii TN-P w Północnych Niemczech realizuje „Ekologiczny *dialog* z przeszłością” (Komisja, 2001); Towarzystwo im. Anny Morawskiej w Magdeburgu prowadzi „*dialog* ekumeniczny” (Altmann, 2002); ośrodek „Pogranicze” w Sejnach realizuje „*dialog* kultur” (Jaszewska, 2006). Współorganizowane przez Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej edycje Forum Polsko-Niemieckiego dawały poczucie kontynuacji, realizując postulat „*dialogu* ciąg dalszy” (Filter, 1995). Warunkiem skutecznego *dialogu* jest wzajemność, dlatego „Zum *Dialog* kann man nicht zwingen / Do *dialogu* nie można zmusić” (Klechta, 1987), w przeciwnym razie przypomina on „*Dialog* zwischen Stummen und Tauben / *dialog* niemych z głuchymi” (Bachmann, 1995a). Autorzy zwracali dlatego uwagę na to, jak ważna jest „Jakość *dialogu* polsko-niemieckiego” (Steinmeier, 2016) różnych obszarów, przy czym „Der *Dialog* kennt keine Grenzen / *dialog* nie zna granic” (Urbanek, 1992). Tragiczne rozdziały wspólnej historii Polski i Niemiec, bagaż dwóch światowych wojen powoduje, że „Europejski *dialog* na temat historii nie jest wymianą uprzejmości, lecz konfrontacją odmiennych doświadczeń” (Kerski, Olschowsky, 2005). Asymetria potencjałów polskiej i niemieckiej polityki i gospodarki powoduje, że „*dialog* wymaga wciąż ciężkiej pracy” (Wóycicki, 1998), lecz pomimo przeciwności „*Dialog* sollte fortgesetzt werden / *dialog* należy kontynuować” (Orłowski, 1989). Co pewien czas w polsko-niemieckich relacjach występują „Neue Akzente im *Dialog* / Nowe akcenty w *dialogu*” (Wojna, 1990). Niezmiennie do najbardziej spornych obszarów we wzajemnych stosunkach należały polityka wobec Rosji. O ile niemiecko-rosyjski „Der *Dialog* wird leichter / *dialog* staje się łatwiejszy” (Kulistikow, 1990), to polsko-rosyjski jest „*dialog* trudny, ale możliwy” (Grajewski, 2009), zaś po katastrofie w Smoleńsku omawiane są nowe „Perspektywy *dialogu* polsko-rosyjskiego” (Grajewski, 2010–2011).

Nagłówkowy przegląd idei *dialogu* nie daje kompletnej syntezy polsko-niemiecko-europejskiego projektu prasowego, hasła wywoławcze przyciągają uwagę czytelnika jedynie w kilku obszarach: relacjach państwo–obywatel, międzynarodowej polityce, współpracy społecznej i instytucjonalnej, wymianie kulturalnej. Tymczasem frekwencja występowania hasła *dialog* w korpusach tekstów imponuje nie tylko ilościowo, ale i konceptualnie zwłaszcza w odniesieniu do wielości płaszczyzn (historycznej, politycznej, społecznej, religijnej, kulturowej i naukowej) będących obszarami wspólnotowości interesów i nakreślających granice partykularności interesów obydwu krajów.

Jednym z elementów obrazowania dialogiczności DIALOGU jest prezentacja odbywających się na jego łamach polemik, będących efektem redakcyjnych i autorskich konfrontacji z formą i treścią publikowanych w piśmie przekazów.

Pierwsza polemika miała charakter dyskusji z artystyczną formą, była związana z publikacją karykatury, autorstwa znanego polskiego malarza i grafika Edwarda Dwurnika. Ewa Chojecka, profesor historii sztuki, założycielka i kierowniczka Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, odniosła się w niej do grafiki postaci Adolfa Hitlera, Józefa Piłsudskiego i Józefa Stalina, jak i widniejącego pod nią opisu: „Trzej wåsaci jegomości (taka była moda) Hitler, Piłsudski, Stalin, szkoda, że nie zasiedli przy okrągłym stole”. Zdaniem autorki polemiki wieloznaczności i niedomówienia są niezbywalnym prawem artystów, pomimo to przedstawiona karykatura wprowadza czytelnika DIALOGU w błąd interpretacyjny, co najmniej z kilku powodów: niejako sprowadza polityków i politykę trzech państw do tej samej rangi; w kompozycji grafiki centralna pozycja Piłsudskiego nasuwa jego przywództwo; pojawiający się w opisie rysunku *dialog* może oznaczać ugodę politycznych zbrodniarzy; „mongolski zarys fizjonomii Piłsudskiego wskazuje na jego barbarzyńską genezę”. Według Chojeckiej zawarta w grafice prowokacja jest nierzetelnym zabiegiem, słabo znający realia polskiej historii niemiecki czytelnik DIALOGU może nazbyt „spontanicznie odebrać karykaturę”, postulując „absurdalny bieg historii” (Chojecka, 1995, s. 98). W kończącym polemikę akapicie czytamy:

Stereotypy będące w obiegu na temat dziejów międzywojnia tworzą schematy żywe niekiedy do dziś. Należą do nich wyobrażenia o II Rzeczypospolitej – bękarcie traktatu wersalskiego. Do tego dochodzi obraz tworzony i przez komunistyczną historiografię PRL, zdominowany przez walki klasowe, pacyfikację i dyktaturę pułkowników. Obawiam się, że ilustracja Dwurnika przyczyni się do ich umocnienia (Chojecka, 1995, s. 98).

Polemika autorstwa Ewy Chojeckiej była pierwszą, na którą odpowiedziała redakcja DIALOGU – na początku stwierdzono, że list autorki „skłania do *dialogu*”, któremu należy przeciwstawić uprzedzenia, stereotypy i podświadomie tworzone schematy obciążające polsko-niemieckie stosunki. Jak dowiadujemy się z odpowiedzi, zamówiona przez redakcję ilustracja miała zobrazować historyczny fakt, że pomimo:

deklaracji o nieagresji podpisanej przez Piłsudskiego z Rosją sowiecką i hitlerowskimi Niemcami (dwa polskie *dialogi*), doszło to trzeciego *dialogu* ponad Polską i jej kosztem. W tej sytuacji białemu orłu nie pozostało nic innego jak skrzyżować szablę w obronie. Dopisek-wyjaśnienie artysty odebraliśmy jako swoiste westchnienie do sprawnie działającej ponadnarodowej instytucji, jak ONZ, NATO czy Unia Europejska, która przy okrągłym stole blokowałaby zmwę kogokolwiek kosztem kogokolwiek. Tyle klimat i tendencja, natomiast cała reszta jest prawem artysty, również „żart, satyra i głębsze znaczenie” (List, 1995, s. 99).

Redakcja polemizowała z każdą z zawartych w polemice tez – fakt umieszczenia na jednym rysunku trzech polityków nie oznacza zrównania ich rangą; centralna pozycja Piłsudskiego nie symbolizuje polskiego przywództwa, ale położenie II RP pomiędzy dwoma sąsiadującymi mocarstwami; *trialog* okrągłego stołu – nie konotuje „dogadania się trzech zbrodniarzy”, raczej przerwanie *dialogu*; „Pozostawmy kwestię mongolskich rysów, ponieważ na szczęście należymy do tych roczników, których nie uczono klasyfikowania narodów według pomiarów czaszki” (List, 1995, s. 99). Odpowiedź redakcji świadczy o opartej na faktach, nieuwzględniającej artystycznej formy interpretacji wydarzeń historycznych, wskazując jednocześnie, że:

gdyby istotnie niemiecki czytelnik „DIALOGU” miał odebrać rysunek Dwurnika jako zrównanie trzech postaci i trzech państw, to istotnie znaczyłoby, że artysta nie wyczuł siły podświadomych uprzedzeń, a my wraz z nim (List, 1995, s. 99).

Odmiennej charakter miała opublikowana w 2011 roku polemika, będąca konfrontacją polskiej i niemieckich opinii na temat historycznych faktów XX wieku. O randze i znaczeniu asymetrii poglądów pomiędzy podpisanymi pod listami autorami Adamem Krzemińskim („Polityka”) a: Gerdem Langguthem (Instytut Nauk Politycznych i Socjologii na Uniwersytecie w Bonn), Heinrichem Obereuterem (Uniwersytet w Pasawie, Akademia Edukacji Politycznej w Tutzing) oraz Michaelem Wolffsohnem (Uniwersytet Bundeswehry w Monachium¹³) – świadczy to, że w historii pisma była to jedyna dwustronna polemika, która została wyraźnie zaznaczona w strukturze pisma.

Fot. 5. Czwarta strona okładki DIALOG nr 1–4
Dezember 1994

¹³ Osoby podpisane pod tekstem podziękowały za przygotowanie treści polemiki Georgowi Auktorowi.

W obszernym liście niemieccy naukowcy odnieśli się do – ich zdaniem – „uprzedzonych i stronniczych sądów”, które zawiera „rocznicowy” wywiad Basila Kerskiego z Adamem Krzemińskim, poświęcony wizycie kanclerza Willy’ego Brandta w Warszawie 1970 roku (Kerski, 2010–2011). Według autorów zawarte w rozmowie opinie i interpretacje polityki niemieckiej chadecji za rządów Konrada Adenauera i Helmuta Kohla wobec Polski „utrudniają od długiego czasu wzajemne stosunki”. Tekst zawierał emocjonalnie nacechowany język (np. „jawne oszczerstwa”), pomimo to w ostatnim akapicie niemieccy autorzy polemiki podkreślili:

przywoływane opinie Adama Krzemińskiego irytują i skłaniają do dyskusji. Ponieważ jak słusznie – a dla pisma takiego jak „DIALOG” wręcz programowo – zauważył niegdyś arcybiskup Nossol: szeroki, możliwie nieuprzedzony *dialog* jest wielkim darem, impulsem do przyjaznego, wspólnego spojrzenia w naszą wspólną przyszłość (Lengguth, Oberreuter, Wolffsohn, 2011, s. 65).

W tym samym numerze czasopisma, pod wymownym tytułem „Trzej muszkietierowie” ukazała się odpowiedź Adama Krzemińskiego na postawione przez niemieckich naukowców tezy. Obszerną, zawierającą wiele historycznych faktów ripostę otwierał akapit:

Jeśli trzech muszkietierów rusza razem na jednego, to zaiste musi chodzić o widowisko państwowej wagi, o honor władcy. Wyzwany musi przeto dobyć szpady, by sam przeciw trójcy uratować głowę. Może jeszcze zawołać: „Im więcej krytycznych przyjaciół, tym większy honor” i rozejrzeć się za tym czwartym. Nie dlatego, by to d’Artagnan miał być faktycznym sprawcą moich tarapatów, ale dlatego, że w trójnasób wyzwany muszę odeprzeć [cztery poruszane w polemice historyczne fakty – dop. P.O.] parady na raz (Krzemiński A., 2011, s. 69).

W polemice Krzemiński odpierał zarzuty adwersarzy, podtrzymując swoje krytyczne stanowisko w sprawie oceny niektórych faktów polityki zagranicznej niemieckiej chadecji wobec Polski (czytelników zainteresowanych dogłębną historyczną analizą tych wydarzeń odsyłam do tekstu).

Krzemiński w swojej odpowiedzi również zwrócił uwagę na *dialog*, a także trudną w nim rolę polsko-niemieckich pośredników:

Żyjemy w czasach krytycznych rozliczeń, messieurs, przede wszystkim każdego ze sobą. (...) chadecy gwardziści wciąż udają, że ich partia w sprawach polskich nigdy niczego nie miała za uszami. Ale tak się nie da. Grzech pychy – superbia – jest słabością dość powszechną, ale kto się wywyższa... Mimo to chyba możemy schować szpady. Przecież to i tak była tylko publiczna walka z cieniem, w której nawet nie można zdobyć prawdziwych szram... Choć ja pewnie przez pewien czas będę musiał znosić gniew dzisiejszych władarzy berlińskiej republiki (Krzemiński A., 2011, s. 71).

Odmianą, mniej *dialogiczną* formę kontaktu czytelników z redakcją DIALOGU stanowiły listy do redakcji, które są wyrazem związania z pismem, jego programem i grupą czytelników. W dobie mediów internetowych ta tradycyjna – dla wydawnictw prasowych *dialogiczna* forma – odchodzi do lamusa. W DIALOGU największa frekwencja publikacji czytelnicznych listów przypada na lata 90. ubiegłego wieku, od kilku lat są one publikowane na łamach <https://forumdialogu.eu>.

Pierwszą kategorię stanowiły listy mające interwencyjno-problemowy i dyskusyjny charakter, ich celem było wyrażenie stanowiska w sprawach o doniosłym znaczeniu. W DIALOGU najczęściej były one wyrazem przynależności narodowej (polskie i niemieckie), interpretacji wydarzeń politycznych i historycznych. Z tekstami polskich autorów polemizowali przede wszystkim niemieccy czytelnicy DIALOGU. Niemiecki historyk Dietrich Scholze (Sorbisches Institut / Serbskiego Instytutu w Bautzen), w liście wyjaśniał kwestie przynależności religijnej Serbołużyczan w Łużycach Dolnych w XVI i XVII wieku, którzy – według historyka – byli protestantami (Scholze, 1998). Kolejne dwa listy dotyczyły historii nowożytnej – Ulrich Heiße polemizował z tezami tekstu Tomasza Szaroty (Szarota, 2004), wyrażając sprzeciw wobec opinii o działaniach niemieckich członków ruchu oporu¹⁴, polemizując także w sprawie powojennych strat terytorialnych Niemiec na rzecz Polski:

Wręcz z lubością cytuje on [Szarota – dop. P.O.] przeczucia Moltkego, że jego ojczysty Śląsk przypadnie po wojnie Czechom lub Polakom. Czy Moltke jest „lepszym” bojownikiem oporu niż Goerdeler, ponieważ przewidział, że Śląsk będzie po wojnie polski? Czy autor będąc historykiem nie powinien oceniać niemieckiego ruchu oporu niezależnie od pewnych narodowo-politycznych doktryn (jak na przykład usprawiedliwienie „odzyskania” północnych i zachodnich ziem)? (Heiße 2005, s. 98).

W dalszej części listu Heiße podważał tezę Szaroty, jakoby zainteresowanie i sympatia niemieckiej młodzieży uczestnikami próby zamachu na Adolfa Hitlera w Wilczym Szańcu w 1944 roku – miały na celu zrzuć ciężar zbiorowej winy i wywołanie złudzenia, że cała niemiecka ludność III Rzeszy była częścią ruchu oporu przeciw Hitlerowi:

Uważam tę tezę w przerażającym stopniu za niezgodną z rzeczywistością. Kiedy autor ostatnio rozmawiał z niemiecką młodzieżą, że doszedł do takiego wniosku? Większość młodzieży niemieckiej nie ma, moim zdaniem, zielonego pojęcia, co wydarzyło się 20 lipca 1944, nie mówiąc o tym żeby twierdziła, że wszyscy Niemcy byli bojownikami ruchu oporu. Moim zdaniem zapobieżenie szerokiej niewiedzy o niemieckiej i europejskiej historii jest wielkim wyzwaniem dla niemieckiego systemu szkolnictwa (Heiße, 2005, s. 99).

¹⁴ Henning von Tresckow, Claus von Stauffenberg, Ulrich Schwerin von Schwanenfeld, Fritz Goerdeler oraz Helmuth von Moltke.

Kolejnym przykładem narodowej polemiki jest list Thomasa Urbana, warszawskiego korespondenta „Süddeutsche Zeitung”, w którym odwołał się do najnowszej historii Polski. Odniósł się do opinii Albrechta Reichersa (Riechers, 1996), jakoby wprowadzenie w 1981 roku przez Wojciecha Jaruzelskiego stanu wojennego było wyborem „mniejszego zła”. Według niemieckiego korespondenta teza nie znajduje uzasadnienia w protokołach i dokumentach radzieckiego Biura Politycznego. Urban w opublikowanym w DIALOGU liście do redakcji dopowiadał nieznaną niemieckiej opinii publicznej fakty, których nie uwzględnił w wydanej w Niemczech książce Wojciech Jaruzelski¹⁵ (Urban T., 1997, s. 95).

Drugą kategorię listów do redakcji stanowiły dwa polemiczne teksty poświęcone interpretacji wydarzeń lub faktów ze świata literatury. Autorem pierwszego był współpracujący z redakcją DIALOGU Leszek Szaruga – w liście odniósł się do wywiadu z Marcelem Reichem-Ranickim, wpływowym niemieckim krytykiem literackim, w opinii którego najcenniejsza w polskiej literaturze jest poezja, gdyż „powieść polska nie wywarła na mnie zbyt wielkiego wrażenia” (Skibińska, 2000, s. 113). Szaruga, w liście napisał: „(...) nawet nie wiem, jak z tym stanowiskiem dyskutować”, pomimo to podjął próbę polemiki z krytyczną oceną polskiej literatury przez niemieckiego krytyka:

On woli odnajdywać w jej utworach dowody regresu cywilizacyjnego polskiego piarstwa, które jakoby zajmuje się gloryfikacją samotnej wsi, odwraca się od europejskiej współczesności i powraca do średniowiecza (...) Gdyby Reich-Ranicki czytał mniej emocjonalnie i bardziej wnikliwie, może by się dopatrzył we wsi Stasiuka i prowincji Tokarczuk nieco więcej niż to, co kojarzy mu się z polskim zaściankiem z „Pana Tadeusza” (Szaruga, 2000, s. 113).

Według Szarugi polski dorobek literacki należy interpretować znacznie szerzej, pomijając dualizm – niemiecka, racjonalistyczna, odwołująca się do oświecenia perspektywa kontra polska postawa romantyczna.

W kolejnej polemice również autorstwa Szarugi przywołana jest postać Andrzeja Stasiuka, niemiecka promocja jego powieści „Dojczland. Relacja z podróży”¹⁶ stała się przedmiotem krytycznego listu członków hamburskiego TN-P Violi Krizak i Richarda Pyritza, którzy odebrali zorganizowany przez Deutsches Polen-Institut z Darmstadt i Academię Baltica autorski wieczór Stasiuka – jako wrogi wobec Niemiec i Niemców:

jego argumentacja była płytka i pospolita (...). Niemca za przyjaciela mieć nie można, jedyne pozytywne, co mógłby o Niemcach powiedzieć, to tylko tyle, że Niemcy nie rozstrzelali jego babci, a on sam do Niemiec przyjeżdża wyłącznie z pobudek finansowych. W taki oto sposób Stasiuk wciąż ubliżał Niemcom (Krizak, Pyritza, 2009, s. 160).

¹⁵ (Jaruzelski, 1996).

¹⁶ (Stasiuk, 2008).

Druga część listu stanowiła polemikę z opublikowaną w DIALOGU recenzją powieści Stasiuka autorstwa przywołanego Szarugi (2008), któremu – jak czytamy w liście Krizak i Pyritz – zabrakło odwagi, żeby spojrzeć na powieść krytycznie:

Stwierdzenie, że „nie da się na trzeźwo pojechać z Polski do Niemiec” czy spojrzenie na Niemcy jako kraj „czerwieni komunizmu i czarnego dymu krematoriów” – i interpretacja tych słów jedynie jako „z lekka dobrotliwych” wywołuje wściekłość i oburzenie. Jako że autorem recenzji w DIALOG-u jest polski krytyk, należy ją chyba rozumieć jako potwierdzenie istniejących stereotypów. Interesujące jest jednak, że niemieccy krytycy nie mają odwagi, by wyrazić krytykę tam, gdzie byłaby ona pożądana. U nas, zaangażowanych w pracę na rzecz porozumienia polsko-niemieckiego, wywołało to niesmak. (...) Andrzej Stasiuk wypowiada się z taką dozą pogardy, na jaką nie pozwoliliby sobie żaden niemiecki pisarz wobec innego narodu, chociażby dlatego, że zarzucono by mu co najmniej ksenofobię. Podzielamy zdanie warszawskiej dziennikarki¹⁷ i wyrażamy nadzieję, że była to ostatnia tego rodzaju książka w XXI wieku (Krizak, Pyritza, 2009, s. 161).

Odbiór będącej pewnego rodzaju prowokacją, przepelnionej ironią i cynizmem powieści Stasiuka – wskazuje na istnienie pewnych sfer tabu w niemieckiej opinii publicznej (por. Cöllen, 2008). Obydwa listy, choć niesymetryczne autorsko, ale jednoznaczne w swojej wymowie, nakreślone perspektywą przynależności narodowej autorów – są dowodem dualizmu interpretacyjnego wytworów kultury, dowodzą permanentnej konieczności prowadzenia międzykulturowego *dialogu*, przybierającego również formę ostrej polemiki i krytyki.

W polsko-niemieckich stosunkach historia, polityka i kultura są obszarami, w których wciąż zarysowują się różnice interpretacyjne i różnice interesów. Redakcja czasopisma nie pomijała i tych zagadnień. Jeden z numerów DIALOGU (84) był poświęcony odnawialnym źródłom energii, którą w polityce obydwu krajów charakteryzuje wiele rozbieżności. Ukazały się w nim trzy teksty, autorstwa dwóch polskich publicystów i jednego niemieckiego. Zawartość numeru ocenili Gerd Kaldrack (politolog) oraz Hartwig Zillmer (rzecznik Wspólnoty Roboczej ds. Środowiska i Ekologii TN-P w Hamburgu), według których „Zbyt mało miejsca poświęcono jednak kwestii spełniającego wymogi ochrony klimatu zrównoważonego bezpieczeństwa energetycznego Polski” (Kaldrack, Zillmer, 2009, s. 57). Świadomi polsko-niemieckiego konfliktu dotyczącego gazociągu Nord Stream i odmiennej polityki energetycznej obu państw, autorzy zaproponowali, aby wykorzystać niemieckie doświadczenia i *know-how*, kontaktując ze sobą podmioty samorządowe, gospodarcze celem wymiany doświadczeń w zakresie odnawialnych źródeł energii.

Kolejną kategorię listów do redakcji stanowiły teksty o charakterze wewnątrznarodowej dyskusji politycznej. Tak było w przypadku listu Andrzeja Grajewskiego, w którym członek Kolegium Instytutu Pamięci Narodowej sprzeciwił się opinii Adama Michnika (Kerski, Trenkner, 2001/2002) na temat działalności IPN-u,

¹⁷ (Zawiślak, 2008).

poddawanej – według naczelnego „Gazety Wyborczej” – „skrajnym manipulacjom politycznym” (Grajewski, 2002, s. 121). Z kolei niemiecki autor Birk Engmann w liście wyrażał sprzeciw wobec też artykułu Joachima Trenknera (Trenkner, 2009), dotyczących oceny antykomunistycznej opozycji z Lipska oraz roszczeń RFN sprzed 1990 roku do wyłącznej reprezentacji zjednoczonych Niemiec (Engmann, 2009). O tym, że DIALOG był źródłem zróżnicowanych dyskusji członków TN-P, elit polsko-niemieckiego pojednania czy czytelników pisma – stanowią publikacje zawierające polemikę wobec prezentowanych w piśmie poglądów. Jednym z przykładów jest artykuł Hartmuta Reicharda (w latach 1996–2014 redaktor naczelny dziennika „Hildesheimer Allgemeine Zeitung”), który opisał klęskę pochodzących z byłych Niemiec Zachodnich wydawców prasowych na byłych rynkach kontrolowanych przez Socjalistyczną Partię Jedności Niemiec:

W 1988 roku Konrad Weiß¹⁸, napisał do mnie, jako wydawca pisma DIALOG. Otrzymał pierwsze numery pisma od Adam Krzemińskiego. List, w którym Konrad Weiß przedstawiał się jako »dokumentalista filmowy i publicysta«, został opatrzony stemplem poczty z Warszawy i przesłany drogą lotniczą do RFN. Był to wówczas sposób na to, aby przemycać ważne listy na Zachód z pominięciem Stasi. W liście Konrada Weißa zwracał uwagę następujący fragment »Razi mnie przede wszystkim to, że NRD prezentowana jest jako monolityczny blok, a nawet w domyśle jest utożsamiana z SED. Tak upraszczać nie wolno. Również w tych Niemczech, w których ja żyję, wielu Niemców zabiega o porozumienie z Polakami«. Powodem zdenerwowania Konrada Weißa był artykuł w DIALOGU. Znalazło się w nim zdanie: »NRD ostrzega przed odstrasającym przykładem Polski«. Autor, dziennikarz mieszkający w Bonn, piętnował twarde stanowisko NRD wobec Polski” (Reichardt, 1997, s. 71).

Kolejną kategorię stanowiły listy niebędące polemiką – należy do nich zaliczyć docierające do redakcji DIALOGU w formie korespondencji, mające skonwencjonalizowaną, informacyjno-sprawozdawczą formę teksty dotyczące prac TN-P. Podobny korespondencyjno-informacyjny charakter miały opublikowane w 1990 roku w niemieckojęzycznych numerach DIALOGU listy gratulacyjne związane ze zjednoczeniem Niemiec autorstwa Wojciecha Jaruzelskiego, ówczesnego Prezydenta RP (Jaruzelski, 1990) oraz Tadeusza Mazowieckiego, Premiera RP (Mazowiecki, 1990). Większość pozostałych opublikowanych w DIALOGU listów stanowiły imienne, indywidualne teksty, ich autorami byli przede wszystkim niemieckojęzyczni czytelnicy pisma (np. Leserbrief, 1992). Poruszano w nich takie tematy jak nauka języka niemieckiego wśród śląskiej mniejszości (Noch, 1988) czy działalność Komisji Podręcznikowej (Lau, 1997). Sporadycznie listy były wyrazem opinii na temat niemieckiego dziedzictwa kulturowego w Polsce (Stroheker, 1991). Wśród tej kategorii czytelniczej

¹⁸ Jeden z pierwszych niemieckich wolontariuszy, którzy przyjechali do Polski z „Akcji Znak Pokuty”; jego wspomnienia z działalności na rzecz polsko-niemieckiego pojednania ukazały się na łamach DIALOGU (Weiss, 2001).

korespondencji wyróżnia się list sekretarza stanu Bonn – Heinza Ruhnaua. Urodzony w Gdańsku polityk pisał o wspólnotowości polsko-niemieckiej przeszłości, będącej fundamentem współczesnej współpracy. Nawiązując do sprawozdawczego tekstu z konferencji „Kompleks wypędzenia” (Warszawa, 7.12.1996), napisał:

Prawo do ojczyzny jest prawem człowieka uznanym na całym świecie. Wypędzenie z 1946 roku naruszyło moje prawo do ojczyzny w sposób fundamentalny. Bardzo szybko jednak moja odpowiedź na to brzmiała następująco: trzeba kiedyś wreszcie przerwać koło krzywd. Zrzekam się zatem mojego prawa do ojczyzny jako osoba, ponieważ nie chcę, aby ci, którzy aktywnie lub biernie nabyli dziś do niej prawa, ponownie zostali wypędzeni (Ruhnau, 1997, s. 94–95).

List ten mógłby być *credo* programowym skupionych wokół DIALOGU środowisk, uznających formułowane w latach 90. roszczenie wypędzonych z Polski Niemców za jedną z głównych barier budowy polsko-niemieckiego pojednania i porozumienia.

Na łamach DIALOGU sporadycznie publikowano listy nawiązujące do samego pisma. W 1991 roku Hans-Georg Fleck (Fundacja im. Friedricha Naumanna w Polsce) przekonywał o konieczności kontynuowania w piśmie tematyki historycznej, wykorzystywania tekstów prasowych na polskich i niemieckich lekcjach historii, proponował rozszerzenie działalności wydawniczej o dodatkowe działania promocyjne (Fleck, 1991). Dowodem doniosłości omawianych w latach 90. w DIALOGU zagadnień związanych z mniejszością niemiecką w Polsce (mieszkańcy regionów Śląska, Pomorza, Warmii i Mazur) oraz niemiecką Polonią – jest wymiana korespondencji pomiędzy ówczesnym redaktorem naczelnym Günterem Filterem i Gerhardem Bartodziejem, prezesem Związku Niemieckich Stowarzyszeń Społeczno-Kulturalnych w Polsce:

Jestem przekonany, że konieczne jest większe zwrócenie uwagi na sprawy Polonii w Niemczech. Obecną ocenę sytuacji mogę jak najkrócej sformułować w następujący sposób: Mniejszość niemiecka w Polsce ma wszystko, Polacy w Niemczech – nic! Wspieranie Polonii w Niemczech trzeba przedstawić obiektywnie, nie zostawiając pola dla szkodliwych gier politycznych. Odnośnie tej sprawy chciałbym pozostać z Panem w kontakcie (Bartodziej, 1996, s. 35).

Zawarte w obydwu listach sugestie i opinie dowodzą okołosrodowiskowego profilowania jego zawartości.

Odrębną kategorię opublikowanego w DIALOGU listu stanowi „List otwarty do Eriki Steinbach” Angeliki Schwall-Düren (ówczesna deputowana do Bundestagu oraz przewodniczącej ZTN-P). Posłanka SPD wyrażała w nim wątpliwości związane z ideą budowy w Berlinie Centrum przeciwko Wypędzeniom. W apelu główną pozycję zajęły polskie recepcje inicjatywy Związku Wypędzonych w Niemczech:

W naszych sąsiadach lęk budzi fakt, że według Pani koncepcji Centrum miałyby zostać utworzone pod niemieckim kierownictwem. (...) Czy nie daje do myślenia fakt, że opór

rodzi się nie tylko w kręgach nacjonalistycznych czy wręcz wrogich Niemcom? Na przykładzie takich osób jak Adam Krzemiński, Janusz Reiter, Władysław Bartoszewski czy Bronisław Geremek widać, że przeciw Centrum przeciwko Wypędzeniom opowiadają się ludzie, od lat działający z wielką energią na rzecz niemiecko-polskiego pojednania (Schwall-Düren, 2003/2004, s. 58).

Koniec listu zawierał apel, aby „w duchu europejskiego pojednania” Steinbach zrezygnowała z budowy centrum. W tym samym numerze DIALOGU opublikowano odpowiedź Eriki Steinbach, ówczesnej przewodniczącej Związku Wypędzonych. Autorka nie odniosła się w niej do zawartych w liście pytań, w krótkiej wypowiedzi stwierdziła:

Dyskusja nad zaprojektowanym przez nas Centrum przeciwko Wypędzeniom – szczególnie w Polsce – zbyt się zradykalizowała. Próbowałam uczestniczyć w *dialogu*, więcej uczynić nie mogę (Steinbach, 2003–2004, s. 58).

Dialogiczność DIALOGU widoczna jest przede wszystkim w dominacji takich form gatunkowych jak wywiad i debata, które zapewniają pismu interaktywność i zaangażowanie dyskutujących stron (Hodak, 2013). Należy jednak dodać, że formy *dialogowe* występują również w innych gatunkach prasowych, jak choćby w reportażu, w którym wywiad może być formą zbierania informacji. Dialogizowaną strukturę mają również teksty publicystyczne: komentarz, artykuł publicystyczny czy recenzja – służące interpretacji wypowiedzi osób lub też wykorzystujące zasłyszane *dialogi*. Oznacza to, że również niedialogiczne struktury gatunkowe mogą mieć dialogiczną formę (Ślawska, 2014, s. 147). Forma ta przejawia się również choćby w prowokowaniu i wywołaniu *dialogu* w obszarach, gdzie został on zaniechany lub nierozpoczęty, ponieważ *dialog* nie ma jedynie za zadanie wypracowania wspólnego stanowiska, czy doprowadzenia do powszechnie akceptowanego konsensusu.

Ludzie DIALOGU: autorzy, laureaci
nagrody, bohaterowie

Konsekwencją przebywania autorów i bohaterów tekstów w dwóch państwach i przemieszczania się między narodami i kulturami – jest wyostanie się hybrydowej tożsamości „pomiędzy” (Kerski, 2010a), tworzenia człowieka pogranicza, kulturowego metysa, wpisującego się w logikę i narracje wielo- i międzykulturowego *dialogu*. Nośnikiem „tożsamości pomiędzy” jest *grenzgänger*, jego status wynika z ciągłej translokacji między różnymi krajami, ich historią, polityką gospodarką i kulturą. Stan niejako „zawieszenia” może być efektem równoczesnej przynależności do dwóch lub wielu kulturowych przestrzeni (co nie wyklucza tej dominującej, związanej głównie z miejscem urodzenia i kulturowym oddziaływaniem). Panoptikum kulturowych tożsamości może „uwydatnić trud wyboru, który jest związany z dysonansami nieustannych negocjacji kulturowych” (Czernik, 2008, s. 44). *Grenzgänger* charakteryzuje przestrzenna mobilność, to podróżnicy, turyści, nomadowie, którzy znaleźli się w sytuacji wyzwania „uformowania własnej tożsamości poprzez integrację pochodzących z różnych źródeł komponentów transkulturowych” (Wilkoszewska, 2004, s. 15).

Grenzgänger – dosłowne tłumaczenie „przechodzący przez granice”, oznacza osobę przemierzającą granicę w wymiarach geograficznym (granice państw) oraz kulturowym (dziedzictwa narodowego).

Zespół redakcyjny i współpracownicy

Jak już wspomniano, DIALOG powstał z inicjatywy TN-P, wspierających w ramach idei „polityki wschodniej” polskie środowiska, działające na rzecz polsko-niemieckiego pojednania. Do powstania czasopisma przyczyniły się szczególnie północnoniemieckie towarzystwa. Członkiem hamburskiego TN-P był Günter Filter, pierwszy redaktor naczelny. Początkowo redakcja DIALOGU mieściła się w jego mieszkaniu. Już od pierwszego numeru Filter włączył w pracę redakcyjną Adama Krzemińskiego. W 1999 roku redaktorem naczelnym został Basil Kerski, od 2011 roku dyrektor Europejskiego Centrum Solidarności, instytucji kultury pielęgnującej demokratyczne tradycje w Polsce i innych państwach Europy Środkowej. Określający siebie „człowiekiem pogranicza kultur” (Olechowska, 2017, s. 143–144), doskonale porusza się między dwoma narodami i kulturami (Kerski, 2015a), co istotnie wpływa na podejmowane w DIALOGU tematy i prezentowane ujęcia.

W ciągu 30 lat skład zespołu redakcyjnego ulegał zmianom. Osoby, które stanowiły ważny trzon redakcji (według kolejności alfabetycznej): Wojciech Duda (redaktor naczelny „Przeglądu Politycznego”), Karl-Heinza Kirchner (TN-P Bad Bentheim),

Felix Knüpling (Forum Federacji), Silke Lent, Piotr Leszczyński, Monika Satizabal Niemeyer, Roland Reche (TN-P Kilonia), Klaus Reiff, Anna Rubinowicz, Christian Schröter (TN-P Berlin), Sabine Stekel, Arkadiusz Szczepański, Volker Thomas, Hubert Wohlan oraz Krzysztof Zastawny. W pożegnaniu ostatniego z wymienionych członka zespołu redakcyjnego naczelny DIALOGU wspominał również o pozawydawniczej działalności redakcji:

Dzięki zaangażowaniu Krzysztofa, Sabiny Stekel i Moniki Satizabal Niemeyer powstała redakcja, która skupiała się nie tylko na pracy nad magazynem DIALOG. Przy wsparciu Krzysztofa organizowaliśmy konferencje, dyskusje panelowe, doroczne kongresy Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich czy prezentacje książek. Ze szczególną wdzięcznością wspominam w tym kontekście debaty redakcji DIALOGU w księgarni BuchBund w berlińskiej dzielnicy Neuköll (Kerski, 2018a, s. 12).

W opisie historii czasopisma nie powinno zabraknąć także tych elementów, które przypominają, że każdy żmudny proces wydawniczy ma również swój ludzki wymiar. Z pewnością jednym z takich wydarzeń była śmierć Krzysztofa Zastawnego oraz odkrycie tożsamości jednej z autorek – Marii Janiszewskiej. W cytowanym wyżej wspomnieniu członka redakcji Kerski napisał:

Wiedzieliśmy oczywiście, że Krzysztof był błyskotliwym redaktorem, odznaczającym się wyjątkowym wyczuciem wobec niuansów języka polskiego. Ale nie przeczuwaliśmy, jak wielki talent skrywał przed nami Krzysztof-autor. Pięć lat temu dyskutowaliśmy w gronie redakcyjnym o tematach poszerzających horyzont naszego czasopisma, które pozytywnie zaskoczyłyby naszych czytelników. W ten sposób narodziły się pomysły na niekonwencjonalne wydania, dotyczące mody między kulturą a komercją, społeczeństwa w czasach narcyzmu, czy też na numer krążący wokół pytania: „W CO wierzymy?”. Same tematy zdefiniowaliśmy dość szybko, natomiast niełatwą sprawą okazało się znalezienie odważnych autorów, którzy podjęliby się ich opracowania. Po pewnym czasie Krzysztof pokazał nam reportaże i eseje Marii Janiszewskiej. Od razu byliśmy pod wrażeniem siły wyrazu, tonu i wrażliwości autorki, Janiszewska stała się naszą najważniejszą autorką od niekonwencjonalnych tematów. Kiedy usiłowaliśmy dociec, kim ona jest, uzyskaliśmy od Krzysztofa jedynie lakoniczną odpowiedź, że chodzi o młodą dziennikarkę z Łodzi, jego znajomą. W internecie nie sposób było znaleźć na jej temat jakiegokolwiek informacji, oprócz tej związanej z DIALOGIEM. W końcu przestaliśmy się dopytywać, wiedząc, jak szczególne relacje Krzysztof potrafił budować z autorami. W naszych oczach możliwość korespondowania z Janiszewską i odwiedzenia jej w Łodzi była po prostu jego przywilejem. Dopiero po śmierci Krzysztofa dowiedzieliśmy się, że „Maria Janiszewska” to jego pseudonim. Okazało się, że to na jego teksty czekaliśmy z taką niecierpliwością i ciekawością. To one wpłynęły na kształt poszczególnych numerów DIALOGU ostatnich lat. Powodowany skromnością i silnie wykształconą autokrytyką, Krzysztof nie chciał przyznać się przed nami, że to on jest ich autorem. Oczywiście, zdecydował w ten sposób uznając, że swoim kreatywnym talentem najlepiej będzie nam służył wtedy, gdy jako autor ukryje się pod pseudonimem. Jak zwykle terminowo, Maria Janiszewska / Krzysztof Zastawny

dostarczył nam wiosną [2018 rok – dop. P.O.] tekst o polskiej młodzieży i jej stosunku do demokracji. W przeddzień swojej śmierci zmienił jeszcze tytuł (Kerski, 2018a, s. 13).

Do rady redakcyjnej DIALOGU należeli wymienieni już: Kirchner, Reche, Rubinowicz, Thomas, Wohlan oraz: Dieter Bingen, Dariusz Filar, Zygmunt Januszewski, Christoph von Marschall (korespondent „Der Tagesspiegel”), Janusz Tycner oraz Kazimierz Wóycicki. Za przekład pisma odpowiadali wspomniana już Lent oraz m.in. Karl Dedecius, Hanna Hartwig, Ulrich Heiße, Raimund Lepiorz, Markus Mildeberger, Zdzisław Owczarek, Roman Polsakiewicz, Katarzyna Weintraub i Anna Zinserling.

Lista autorów publikowanych w DIALOGU tekstów jest – być może takie określenie wybiega poza ramy naukowej narracji – imponująca. Poza wcześniej wymienionymi członkami redakcji, autorami co najmniej czterech publikacji byli (według kolejności alfabetycznej): Mieczysław Abramowicz, Klaus Bachmann, Artur Becker, Norbert Baensch, Peter Bender, Edwin Bendyk, Stanisław Bieniasz, Dieter Bingen, Danuta Berlińska, Włodzimierz Borodziej, Piotr Buras, Ulrich Buchmann, Dieter Burkamp, Janina Carstensen, Reinhard Caspari, Marek A. Cichocki, Piotr Cieśla, Peter Chemnitz, Iza Chruślińska, Anna Czarnocka, Dorota Danielewicz, Jan Dolny, Stefan Dietrich, Agnieszka Drotkiewicz, Günter Filter, Dorota Folga-Januszewska, Roland Freudenstein Gerhard Gnauck, Andrzej Grajewski, Ulrike Gropp, Marzenna Guz-Vetter, Jörg Hackmann, Ingrid Heinisch, Oliver Hinz, Gerd Hoffmann, Jerzy Holzer, Steffen Höhne, Paweł Huelle, Gertrud Irmeler, Maria Janiszewska / Krzysztof Zastawny, Hanno Joachimsen, Basil Kerski, Jerzy Kleer, Thorsten Klute, Piotr Kosiewski, Hartmut Koschyk, Henryk Kroll, Adam Krzemiński, Ireneusz Krzemiński, Markus Krzoska, Peter Lachmann, Kai-Olaf Lang, Annelies Langner, Katrin Lechler, Albrecht Lempp, Ewa Łabno-Fałęcka, Heinrich Machowski, Manfred Mack, Janusz A. Majcherek, Anna Mateja, Theo Mechtenberg, Markus Meckel, Ludwig Mehlhorn, Markus Mildeberger, Engelbert Miś, Gerhard Nitschke, Tomasz Nowak, Cornelius Ochmann, Burkhard Olschowsky, Heinrich Olschowsky, Michał Olszewski, Hubert Orłowski, Piotr Piaszczyński, Jörg Plath, Sebastian Płóciennik, Roman Polsakiewicz, Hartmut Reichardt, Janusz Reiter, Danuta Riechel, Albrecht Riechers, Krzysztof Ruchniewicz, Hermann Schmidtendorf, Paul Schremser, Dietrich Schröder, Katrin Schröder, Angelika Schwall-Düren, Ekkehard Seeber, Maciej Siembieda, Joanna Skiubińska, Andrzej Stach, Elżbieta Stasik, Dietmar Stutzer, Rita Süßmuth, Leszek Szaruga, Janusz Tazbir, Wolfgang Templin, Robert Traba, Joachim Trenkner, Mieczysław Tomala, Bogdan Twardochleb, Thomas Urban, Urszula Usakowska-Wolff, Reinhold Vetter, Jürgen Vietig, Katarzyna Weintraub, Marcin Wiatr, Anna Wolff-Powęska, Kazimierz Wóycicki, Robert Żurek.

Pismo zainicjowały i tworzyły środowiska operujące bardzo ważnymi wówczas pojęciami pojednania i porozumienia – kluczem do stworzenia nowych powiązań Niemiec z Europą Środkową. W DIALOGU publikowali politycy, m.in.: Willy Brandt, Bronisław Geremek, Jan Józef Lipski, Markus Meckel, Cornelia Pieper, Angelika

Schwall-Düren, Gesine Schwan, Frank Walter Steinmeier, Donald Tusk, Konrad Weiß. Należy wyodrębnić opozycjonistów NRD, działaczy praw człowieka Ludwiga Mehlhorna oraz Wolfganga Templina. Wśród autorów znaleźli się znani protagoniści polsko-niemieckiego pojednania, m.in. Władysław Bartoszewski, Philipp von Bismarck, Andrzej Szczypiorski, Karl Dedecius oraz pisarz Günter Grass.

Stałe miejsce na łamach DIALOGU zajmowali znani i cenieni historycy, politolodzy i socjologowie – z niemieckich należy wymienić wskazanych już: Klause Bachmanna, Dietera Bingena, Stefana Garszteckiego, Steffena Höhne, Marcusa Krzoski czy Klause Zernacka, zaś z polskich: Włodzimierza Borodzieja, Marka A. Cichockiego, Andrzeja Garlickiego, Jerzego Holzera, Huberta Orłowskiego, Roberta Trabę, Krzysztofa Pomiana, Andrzeja Saksona, Krzysztofa Ruchniewicza, Janusza Tazbira czy Annę Wolff-Powęską.

Międzynarodowy skład redakcyjno-autorski zapewniał różnorodność podejmowanej tematyki i międzykulturowe spojrzenie na opisywaną rzeczywistość. Prezentowanie twórczości określonych osób, formowanie pakietu takich nazwisk jak Claudio Magris czy Martin Pollack – daje pojęcie o europejskości pisma.

Mimo wysiłków grupy polskich badaczy – historyków i politologów, dogłębnie podejmujących różne aspekty stosunków polsko-niemieckich, lista reprezentowanych przez autorów instytucji dowodzi zróżnicowanego (ilościowego) wkładu w proces budowy polsko-niemieckiego partnerstwa. Nie sposób wymienić wszystkich reprezentowanych przez polskich i niemieckich autorów instytucji publicznych i organizacji pozarządowych. Te ogólnokrajowe można skategoryzować według formuły założycielskiej:

1. Rządowe:

- a) polskie: Ministerstwo Kultury i Sztuki; Rządowe Centrum Studiów Strategicznych;
- b) niemieckie: Federalny Związek Niemieckiego Handlu Zagranicznego; Ministerstwo Spraw Zagranicznych; Centralny Urząd Edukacji Politycznej; Instytut Naukowy Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej w Berlinie; Instytut Federalny ds. Kultury i Historii Niemców w Europie Środkowo-Wschodniej (BKGE).

2. Instytucje państwowe działające za granicą:

- a) polskie: Instytut Polski w Lipsku, Berlinie; Konsulaty Generalne RP w Kolonii, Hamburgu;
- b) niemieckie: Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie.

3. Instytucje kulturalne i badawcze:

- a) polskie: Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie; Międzynarodowa Rada Państwowego Muzeum w Oświęcimiu; Instytut Śląski; Państwowa Galeria Sztuki w Łodzi; Państwowe Muzeum Zamkowe w Pszczynie; Międzynarodowe Kuratorium Muzeum Oświęcim-Brzezinka; Uniwersytet Wrocławski; Uniwersytet Warszawski; Uniwersytet Szczeciński; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Instytut Zachodni w Poznaniu; Uniwersytet Gdański; Muzeum Narodowe w Szczecinie; Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku; Instytutu Spraw Publicznych; Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski; Akademia Obrony

- Narodowej; Instytut Pamięci Narodowej; Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie; Teatr Rozmaitości w Warszawie; Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu; Uniwersytet Jagielloński; Uniwersytet Śląski; Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie; Instytut Badan nad Gospodarką Rynkową w Gdańsku; Akademia Ekonomiczna w Krakowie; Katolicki Uniwersytet Lubelski; Collegium Civitas; Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie; Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta we Wrocławiu; Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania im. Leona Kuźmińskiego w Warszawie; Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie; Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie; Wyższa Szkoła Europejska im. Ks. Józefa Tischnera w Krakowie; Uniwersytet Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie;
- b) niemieckie: Niemiecki Instytut Spraw Polskich w Darmstadt; Uniwersytet w Poczdamie; Galeria Zero w Berlinie; Gesamteuropäisches Studienwerk (Ogólnoeuropejski Ośrodek Studiów we Vlotho); Instytut Nauk Politycznych i Socjologii na Uniwersytecie w Bonn; Uniwersytet w Pasawie, Akademia Edukacji Politycznej w Tutzing; Uniwersytet Bundeswehry w Monachium; Instytut Badawczy Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej w Berlinie; Centrum Badań nad Europą Wschodnią Uniwersytetu w Bremie; Instytut im. Georga Eckerta w Brunzwiku; Grupa Badawczej Polityki Ochrony Środowiska Wolnego Uniwersytetu w Berlinie; Niemiecki Instytut Badań nad Gospodarką; Instytut Naukowy Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej w Berlinie; Uniwersytet w Bremie; Uniwersytet w Siegen; Akademia Ewangelicka w Berlinie; Uniwersytet w Oldenburgu; Instytut Nauk Społecznych Bundeswehry w Strausbergu; Biblioteka Państwowa w Berlinie; Uniwersytet w Magdeburgu; Uniwersytet Techniczny w Dreźnie; Wolny Uniwersytet Berlina; Uniwersytet w Kolonii; Uniwersytet Humboldtów w Berlinie; Uniwersytet Lipski; Uniwersytet Europejski Viadrina we Frankfurcie nad Odrą; Akademia Baltica w Szlezwiku-Holsztynie; Akademia Europejska Sankelmark; Uniwersytet w Heidelbergu; Uniwersytet w Trewirze.
4. Fundacje i organizacje pozarządowe (ogólnokrajowe):
- a) polskie: Fundacja „Pogranicze” w Sejnach; Wspólnota Kulturowa Borussia; Centrum Europejskie Natolin; EKOS Polski Klub Publicystów Ochrony Środowiska;
- b) niemieckie: Centralny Komitet Niemieckich Katolików; Fundacja im. Friedricha Eberta; Fundacja Konrada Adenauera; Fundacja Hansa Böcklera; Zrzeszenie Niemieckich Izb Przemysłowo-Handlowych; Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD); Niemieckie Zrzeszenie Związków Zawodowych w Berlinie; Niemiecka Agencja Handlu Zagranicznego; Fundacja „Nauka i Polityka” w Berlinie; Fundacja Nauka i Polityka (SWP) w Ebenhausen pod Monachium;
- c) bilateralne: Fundacja Współpracy Polsko-Niemieckiej; Polsko-Niemiecka Współpraca Młodzieży; Polsko-Niemieckie Towarzystwo Wspierania Gospodarki.
5. Pozostałe: PEN Club; Czesko-Niemiecka i Słowacko-Niemiecka Komisja Historyków; Klub Polskich Nieudaczników w Berlinie; Europejski Instytut Uniwersytecki we Florencji.

Odrębną kategorię autorów tworzą współpracujący z redakcją korespondenci. Wśród polskich korespondentów w RFN byli: Michał Jaranowski („Życie Warszawy”), Jacek Lepiarz (PAP, Berlin), Tomasz Kycia (Rundfunk Berlin-Brandenburg i COSMO), Anna Rubinowicz-Gründler („Gazeta Wyborcza”, Berlin). Do niemieckich korespondentów w Polsce, będących autorami DIALOGU należeli: Joachim Trenkner („Tygodnik Powszechny”), Reinhold Vetter („Handelsblatt”), Gerhard Gnauck („Die Welt”), Thomas Urban („Süddeutsche Zeitung”), Thomas Roser („Frankfurter Rundschau” i „Der Tagesspiegel”), Olaf Sundermeyer, Katrin Lechler, Ulrich Heyden, Katrin Schröder (n-ost, dom mediowy w Berlinie) oraz Olivier Hinz (Europejski Przegląd Prasowy Federalnej Centrali Kształcenia Politycznego, Katolicka Agencja Prasowa KNA).

Obecni na łamach czasopisma autorzy stanowią elitę polsko-niemieckiego porozumienia, nie reprezentują wszystkich zróżnicowanych grup polskich i niemieckich publicystów, historyków, socjologów i politologów. Łączy ich podobny sposób widzenia nie tylko polsko-niemieckich, ale i europejskich relacji, dla których istotnym paradygmatem jest międzykulturowy *dialog*. W jednym z wywiadów Basil Kerski powiedział:

Środowiska [dotyczy osób skupionych wokół DIALOGU – dop. P.O.], (...) realistycznie odnoszą się do rozwoju relacji polsko-niemieckich, przez co dostrzegają najważniejsze problemy. Na tym polega ich siła. Nie wierzą w katalog spraw załatwionych czy niezłatwionych. Hannah Arendt powiedziała kiedyś na temat dojrzałych demokracji, że mimo swej ciągłości i stabilnej kultury politycznej, każde pokolenie musi na nowo zdefiniować tożsamość swojej wspólnoty demokratycznej (za: Brzeziecki, 2012, s. 32).

Laureaci „Nagrody magazynu DIALOG”

Idea pisma – krzewienie międzykulturowego *dialogu* – jest realizowana nie tylko przez publicystykę, ale również w formie partycypacji redakcji w życiu politycznym i społecznym. Od 2005 roku FTN-P wydawca DIALOGU przyznaje osobom zasłużonym dla rozwoju polsko-niemieckich stosunków „Nagrodę magazynu DIALOG”. Laureatami wyróżnienia wręczanego podczas dorocznego zjazdu związku były osoby, instytucje, inicjatywy oraz projekty medialne, szczególnie zaangażowane w europejski międzykulturowy *dialog*. W latach 2005–2017 redakcja przyznała łącznie 20 nagród.

Według Andrzeja Sadowskiego międzykulturowy *dialog* częściej zachodzi między grupą a jednostkami (Sadowski, 2019, s. 134), a ważną rolę w komunikacji międzykulturowej odgrywiają liderzy opinii. Pierwszą i najliczniejszą grupę laureatów nagrody stanowią media i dziennikarze – przyznano im pięć nagród. Trzykrotnie nagrodę otrzymały media: „Tygodnik Powszechny” (2005), redakcja audycji telewizyjnej „Kowalski i Schmidt” (2010) oraz czasopismo „Osteuropa” (2015). Wśród

indywidualnych dziennikarzy „Nagrodę magazynu DIALOG” wręczono Grażynie Słomce oraz Adamowi Krzezińskiemu (2013).

Przyznanie w 2005 roku, w 40. rocznicę listu biskupów, nagrody „Tygodnikowi Powszechnemu” jest dowodem docenienia znaczenia środowisk katolickich intelektualistów w odbudowę kontaktów z Niemcami. Jak podkreślił w rozmowie Basil Kerski, celem przyznania redakcji nagrody było zwrócenie uwagi niemieckiej stronie, jak mało wiedzą o tych polskich środowiskach, bez których nie byłoby polsko-niemieckich relacji. Warto przypomnieć, że wbrew stanowisku PZPR redakcja tygodnika broniła postulatów pojednawczych listu polskich biskupów (1965). Redaktorami katolickiego tygodnika byli „nestorzy” i propagatorzy polsko-niemieckiego pojednania: Stanisław Stomma, Władysław Bartoszewski¹, Jerzy Turowicz, Krzysztof Kozłowski, Józefa Hannelowa oraz, wielokrotnie cytowany w opracowaniu, Mieczysław Pszon. W tygodniku publikowali wielokrotnie przywoływani w DIALOGU Czesław Miłosz, Sławomir Mrożek czy Adam Zagajewski. W latach 1997–2020 z tygodnikiem związani byli współpracujący z DIALOGIEM Michał Olszewski oraz przede wszystkim niemiecki dziennikarz Joachim Trenkner, o którym w specjalnym – wydanym na dwa miesiące przed śmiercią – jubileuszowym (z okazji 85. urodzin) dodatku do „Tygodnika Powszechnego” Kerski napisał:

Bardzo jestem Ci wdzięczny nie tylko za wiedzę historyczną, którą się ze mną dzieliłeś. Wdzięczny jestem także za etos dziennikarski, który starałeś się nam, młodszym dziennikarzom, redaktorom i publicystom, przekazać. Szczególnie dziś w Polsce doświadczamy, jak fundamentalne jest znaczenie niezależnych, broniących demokracji i praw człowieka mediów, jak potrzebni są tacy dziennikarze jak Ty, drogi Joachimie, aby obronić naszą demokratyczną, antyautorytarną cywilizację. Dziękuję bardzo za to, że przypominasz nam, komu służymy i jakich wartości bronimy (Kerski, 2020b, s. 20).

Laudację z okazji przyznania tygodnikowi nagrody wygłosił Ludwig Mehlhorn², działacz ruchu Akcja Znak Pokuty, były dyrektor programowy Berlińsko-Brandenburskiej Akademii Ewangelickiej. Mehlhorn nakreślił dorobek tygodnika w czterech „działalnościach i odpowiedzialnościach” w zakresie: uzdrawiania polsko-niemieckiego sąsiedztwa; kształtowania społecznego oblicza polskiego katolicyzmu; krzewienia idei wspólnoty opartej na wolności, prawie i demokracji oraz wizji Europy, będącej wspólną przyszłością (Mehlhorn, 2005/2006, s. 12). Wygłoszoną 15 lat temu laudację „domknęły” trzy – wydaje się wciąż aktualne – „życzenia czytelnika pisma”. Pierwszy – aby kontynuował on wymagający nieustannej „opieki i rozwoju” polsko-niemiecki *dialog*:

1 Na łamach „Tygodnika Powszechnego” publikował pierwsze fragmenty „1859 dni Warszawy”, kroniki okupowanej podczas II wojny światowej Warszawy (Bartoszewski, 2008).

2 Autor ważnego dla historii europejskiego oporu opracowania „Odrzucając kłamstwo. Z historii oporu i opozycji antytotalitarnej w XX wieku” (Mehlhorn, 1998).

Ostatnie lata pokazały, że tafla lodu, po której się poruszamy jest ciągle jeszcze bardzo cienka i polityczne konstelacje, mogące doprowadzić do jej załamania; nie są całkiem nieprawdopodobne. Nie możemy ich pozostawić ani populistom z obydwu stron Odry, ani tym, którzy chcą otwierać stare rachunki (Mehlhorn, 2005/2006, s. 15).

Drugi – życzenie, sformułowane głównie z perspektywy niemieckiego czytelnika, dotyczyło wyjaśniającej funkcji czasopisma:

Jeżeli naprawdę chcemy zrozumieć Polskę, zdani jesteśmy na kogoś, kto wytłumaczy nam katolicyzm, którym, wedle słów Miłosza, „zagruntowana” jest polska kultura. Nam, Niemcom, szczególnie tym ze Wschodu i z Północy, trudno jest, jak wiadomo, zrozumieć polski katolicyzm, jego tradycje i formy kulturowe (Mehlhorn, 2005/2006, s. 15).

Trzeci postulat miał uniwersalny charakter, dotyczył budowy społeczeństwa obywatelskiego i pogłębiania integracji europejskiej, opartej na tischnerowskiej „Etyce solidarności”. Według Mehlhorna, spisane przez chrześcijańskiego filozofa w latach 80. XX wieku etyczne fundamenty są wciąż aktualne, i powinny być wykorzystywane przez kolejne pokolenia piszące „europejską agendę”.

Odmienny od „Tygodnika Powszechnego” charakter prezentuje nagrodzona w 2010 roku polsko-niemiecka koprodukcja telewizyjna „Kowalski i Schmidt” (do 2011 r. „Kowalski trifft Schmidt / Kowalski spotyka Schmidta”). Emitowana od 1993 roku audycja ma informacyjno-publicystyczny charakter, ukazuje polsko-niemieckie związki gospodarcze, kulturalne, geograficzne, ekologiczne – zawsze przez pryzmat codziennych kontaktów międzyludzkich (Kramer, 2010–2011, s. 23). Jej zadaniem jest budowanie „pomostów” między polską i niemiecką społecznością, co nie oznacza, że w międzykulturowym *dialogu* dziennikarze podejmowali jedynie słuszny, z góry przyjęty dyskurs, nie pomijając tak naturalnie wpisanych w bilateralne stosunki sytuacji konfliktowych. Początkowo audycja była produkowana przez ORB, następnie MDR, w ostatnich latach przez RBB Fernsehen oraz TVP Wrocław. Symbolem zapoczątkowanych w 2015 roku zmian w polskich mediach publicznych była rezygnacja z emisji audycji na wspólnym kanale regionalnych ośrodków TVP 3, następnie wycofanie się z udziału transgranicznej produkcji. Od września 2017

„Kowalski i Schmidt” (do 1995 r. w tytule „Kowalski spotyka Schmidta / Kowalski trifft Schmidt”) – emitowana od 1993 roku wspólnie przez ORB, następnie MDR, od 2004 roku przez RBB i TVP Wrocław – polsko-niemiecka audycja telewizyjna. W latach 1997 i 2001 laureat Polsko-Niemieckiej Nagrody Dziennikarskiej. W 2016 roku audycja przestała być emitowana na wspólnym kanale regionalnych ośrodków TVP 3 i RBB. Od września 2017 roku audycja wydawana jest we współpracy z polskim dziennikiem „Gazeta Wyborcza” (Kramer, 2010–2011; Zdrodowska, 2013, s. 87–97).

roku jest tworzona / produkowana nieustannie przez RBB, ale we współpracy z ogólnopolskim dziennikiem „Gazeta Wyborcza”.

Jako kolejne medium „Nagrodę magazynu DIALOG” otrzymało ukazujące się z przerwami od 1913 roku czasopismo „Osteuropa”, wydawane przez Niemieckie Towarzystwo Badania Europy Wschodniej. Podobnie jak DIALOG pismo koncentruje

się na tematyce politycznej, gospodarczej i społecznej Europy Wschodniej jako części zglobalizowanego świata (XXIV Kongres, 2015–2016, s. 22). W centrum prezentowanych na łamach periodyku interdyscyplinarnych badań wschodnioeuropejskich znajdują się Rosja, Ukraina i Polska, dlatego w rozmowie Kerskiego Manfred Sapper, redaktor naczelny „Osteuropa”, podkreślił konieczność zwracania się Zachodniej Europy ku Wschodowi (Kerski, 2015d). Znany przede wszystkim niemieckiej opinii publicznej periodyk „Osteuropa” (w Polsce głównie badaczom nauk humanistycznych i społecznych) uznawany jest za renomowany, oferujący ugruntowaną wiedzę fachową, pielęgnujący pluralizm treści periodyk.

Dwukrotnie nagrodę przyznano indywidualnym dziennikarzom. W 2013 roku odebrali ją Grażyna Słomka, inicjatorka filmowego festiwalu FilmLandPolen w Hanowerze, oraz Adam Krzeziński, publicysta tygodnika „Polityka”, do 1998 roku redaktor naczelny DIALOGU. Obydwoje, na odmiennych płaszczyznach, przyczyniają się do budowania lepszego porozumienia między Polakami i Niemcami. Słomka od lat popularyzuje polską kinematografię w Niemczech, Krzeziński poprzez zaangażowaną publicystykę wyjaśnia złożoność wzajemnych relacji. W laudacji dla Krzezińskiego niemiecki dziennikarz Günter Hofmann zacytował dziecięce wspomnienia laureata nagrody:

My, dzieci, zrywaliśmy poszarpane tapety długimi pasami, by oglądać ukazujące się pod spodem dziwne litery niemieckiego pisma. Były też jeszcze obce przedmioty. W ruinach można było czasami znaleźć olejne, zniszczone portrety nazistów, gapiących się na nas w milczeniu, ubranych w mundury z opaskami ze swastyką (Hofmann, 2013–2014, s. 81)

– tworząc alegorię do późniejszej działalności publicystycznej, „odkłamującej” wojnę i historię współczesną „ile tapet zerwał Adam Krzeziński w trakcie swego życia, i co pod nimi odkrył” (Hofmann, 2013–2014, s. 81). Według Hofmanna, twórczość Krzezińskiego łączy polsko-niemiecka komplementarność, którą nazwał „wewnętrznym sąsiedztwem”:

Krzeziński, dokonując zmiany perspektywy na zbliżenie, uczynił je istotnym elementem swojej metody, wnosząc sprzeciw zawsze wtedy, gdy Polskę pomijano, prowadząc niejako *dialog*, jak gdyby nie istniała ta notoryczna asymetria. Mało tego: uważam, że pobił Niemców ich własną bronią – Polska nie miała być peryferią, a Niemcy nie miały pozostać dla Polski jednostronnie konstytutywne. Koniec, kropka. Pokazał w wielu esejach, gdzie i czego moglibyśmy się nauczyć (Hofmann, 2013–2014, s. 82).

„Osteuropa” – założone w 1925 r. czasopismo (wydawnictwo wznowiono w 1951 r.), obecnie jest interdyscyplinarnym miesięcznikiem analizującym politykę, ekonomię, społeczeństwo, kulturę i historię współczesną w Europie Wschodniej, Europie Środkowo-Wschodniej i Europie Południowo-Wschodniej. Publikowane są w nim artykuły w języku angielskim, rosyjskim, ukraińskim i innych językach wschodnioeuropejskich. Wydawcą jest Niemieckie Towarzystwo Studiów Europy Wschodniej (DGO e.V.).

W cytowanej laudacji Hoffmana pojawia się pojęcie przełamywania asymetrii, rozumianej jako brak równowagi w układzie polsko-niemieckich przestrzeni i relacji. W odniesieniu do innych narodów i kultur jest ona motywem przewodnim działalności fundacji i organizacji, laureatów „Nagrody magazynu DIALOG”: Ośrodek „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” z Sejn, Polsko-Niemiecka Wymiana Młodzieży i Grupa Roboczej Uczniów-Chrześcijan oraz Międzyregionalna Rada Związkowa Łaba-Nysa (2014). Organizacje te realizują różnego rodzaju transgraniczne projekty, których celem jest zwiększanie stopnia zaawansowania międzykulturowych stosunków.

W obszarze polsko-niemieckim działania kierowane głównie do młodzieży realizuje powstała w 1969 roku Grupa Robocza Uczniów-Chrześcijan oraz funkcjonująca od 1991 roku Polsko-Niemiecka Wymiana Młodzieży. W uzasadnieniu przyznania im w 2007 roku „Nagrody magazynu DIALOG” napisano:

W swej działalności organizacja łączy rozprawę z dziedzictwem niemieckiego faszyzmu z refleksją na temat współczesności i przyszłości. Poprzez zetknięcie się z ciemnymi stronami niemieckiej i europejskiej historii młodzież może wyostrzyć swoje postrzeganie współczesności oraz rozwinąć potrzebę zaangażowania się w działania demokratyczne (Nagroda, 2008, s. 91).

Odmienny charakter ma nagrodzona w 2014 roku Międzyregionalna Rada Związkowa Łaba-Nysa (1993), realizująca działania na rzecz społeczności niemiecko-polsko-czeskiego przygranicza (Wolfgang, 2014–2015).

Jako pierwsze wśród fundacji i organizacji nagrodę otrzymało w 2006 roku „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” z Sejn. Działalność Krzysztofa Czyżewskiego jest bliska ideowo DIALOGOWI. Kerski jego opinię o nadmiernej koncentracji na własnych korzeniach kulturowych oraz zaniku wrażliwości postrzegania innych kultur – uznaje za *credo* programowe pisma. Sejneńska fundacja zajmuje się rekonstrukcją wielokulturowej historii miasta, odtwarzaniem zerwanych więzi mieszkających tam przedstawicieli kultur: polskiej, litewskiej, żydowskiej, niemieckiej, białoruskiej, ukraińskiej oraz tatarskiej. Uznawana za modelowy projekt obywatelski organizacja zajmuje się wielokulturowością Europy Środkowej, realizując idee „pogranicza” na płaszczyznach społecznej (spotkania z ludźmi) i kulturowej (kolekcjonuje archiwalne zdjęcia, dokumentacje dźwiękowe i filmowe). Laudację na cześć stowarzyszenia wygłosił Robert Traba, przez wiele lat przewodniczący działającego w podobnym obszarze olsztyńskiego pogranicza Stowarzyszenia Wspólnoty Kulturowej „Borussia”, który swoje wystąpienie skoncentrował wokół trzech fenomenów „Pogranicza” z Sejn. Zwrócił uwagę na znaczenie *miejsca* – impulsu do pytań o tożsamość, zakorzenienie, konflikty narodowościowe i religijne, skutkujące ukształtowaniem się „ludzi pogranicza”, budowniczych międzykulturowych pomostów. Drugi fenomen stanowią *wartości*, oparte na przebaczeniu, kompromisie i otwartości. Trzeci fundament tworzą *ludzie*: twórcy fundacji, sejneńska młodzież i starsi mieszkańcy miasta oraz „artystyczno-intelektualni” inspiratorzy – Czesław Miłosz i Jerzy Giedroyc

(Traba, 2007). Czyżewski³ odbierając z rąk przewodniczącej Kuratorium FZTN-P Rity Süssmuth „Nagrodę magazynu DIALOGU” powiedział:

Bardzo się cieszę, że w swojej opowieści Robert Traba tak mocno zaznaczył wagę słowa w naszej praktyce. To jeden z podstawowych instrumentów w warsztacie budowniczych mostów, który staramy się wypracować. Wieloletnie doświadczenie pracy na pograniczu nauczyło nas, że jednym z najważniejszych problemów, z którymi przychodzi nam się zmierzyć, jest zanik języka *dialogu*, który zadamawia ludzi w tym, co wspólne (Czyżewski K., 2007, s. 18).

Stosunki międzynarodowe są kształtowane przede wszystkim dzięki codziennym kontaktom z *Innym*. Tego *Innego*, Niemca w Polsce, w Niemczech Polaka – uosabia w mediach masowych bardzo dobrze znany i lubiany po obu stronach Odry satyryk i dziennikarz Steffen Möller (2008), dobry duch polsko-niemieckich stosunków. Dzięki okraszanej dowcipem twórczości aktorskiej i pisarskiej skutecznie przełamuje stereotypy, osiągając duże sukcesy w dziedzinie wzajemnego zrozumienia i sympatii. Christian Schröter, wiceprzewodniczący FZTN-P, w wymownie zatytułowanej laudacji „Zupełnie inny Niemiec”, powiedział:

Möller pokazał Polakom inne oblicze Niemiec. Jednym jest zacięta twarz Eriki Steinbach, przewodniczącej Związku Wypędzonych, innym przyjazna facjata niemieckiego hodowcy kartofli, w którego rolę Steffen Möller wcielił się w popularnym serialu w polskiej telewizji. Sam zdaje sobie sprawę, że odnieść sukces w Polsce pomógł mu negatywny stereotyp Niemca utrwalony wśród Polaków. „Niemiec to albo Krzyżak, albo hitlerowiec. Mało błyskotliwy, bez poczucia humoru, brutalny, arogancki i mówiący z twardym akcentem”. A do tego dochodzi jeszcze fatum ze świata piłki: ilekroć Polacy grają z Niemcami, zawsze przegrywają. Właściwie to sytuacja wyjściowa, nie rokująca zbyt dobrze jeśli chodzi o przyjazne stosunki sąsiedzkie. Ale rolę pechowca w serialu, Möller odwraca stereotyp – i zyskuje sympatię (Schröter, 2008–2009, s. 13).

3 Krzysztof Czyżewski jest również laureatem nagrody Ambasador Nowej Europy, przyznawanej od 2011 r. przez Europejskie Centrum Solidarności (pod kierownictwem Basila Kerskiego) i Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu. Jej laureatami zostają autorzy polskojęzycznych publikacji, które w nowatorski sposób przedstawiają „historyczne procesy lub aktualne doświadczenia Europejczyków, obserwowane z poziomu relacji społecznych i aktywności obywatelskich, zachodzących w obszarach kultury, edukacji, polityki i gospodarki”. W latach 2011–2019 laureatami nagrody zostali: Martin Pollack „Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji” [2011a]; Tony Judt, Timothy Snyder „Rozważania o wieku xx” [2012]; w 2013 roku nie przyznano nagrody; Aleksander Kaczorowski „Havel. Zemsta bezsilnych” oraz Piotr Pogorzelski „Barszcz ukraiński” [2014]; Serhii Plokhyy „Ostatnie imperium. Historia upadku Związku Sowieckiego” [2015]; Nilüfer Göle „Muzułmanie w Europie. Dzisiejsze kontrowersje wokół islamu” oraz Claudio Magris „O demokracji, pamięci i Europie Środkowej” [2016]; Ece Temelkuran „Turcja: obłęd i melancholia” [2017]; Dominico Lieven „W pożogę. Imperium, wojna i koniec carskiej” [2018]; Krzysztof Czyżewski „W stronę Xenopolis” [2019] (Ambasador, 2021).

Wyjątkowa umiejętność kontekstowego odczytywania, niejako „między wierszami” polskiej kultury, przysporzyła Möllerowi rzesze fanów (Stach, 2008–2009, s. 15).

Za oficjalną płaszczyznę polsko-niemieckich kontaktów przez wiele lat odpowiadał Marek Prawda, laureat nagrody z 2006 roku. Według Kerskiego przyznanie Prawdzie wyróżnienia w roku jubileuszu 30-lecia zrzeszenia TN-P stało się „programową deklaracją” DIALOGU:

Marek Prawda jest imponującą osobowością: rozważny myśliciel o głębokim poczuciu humoru; człowiek powściągliwy i jednocześnie ciekawy innych ludzi; zwierzę polityczne, ale potrafi wyrażać niewygodne prawdy spokojnym tonem i jest mistrzem sztuki rozmowy; dyplomata, który w subtelny sposób zwiększa prestiż swojego kraju, a tym samym pielęgnuje kulturę wspólnoty interesów; polski patriota i Europejczyk, intelektualista i džentelmen. Wzór do naśladowania w czasach populizmu i nowego agresywnego nacjonalizmu (Kerski, 2016, s. 1).

Z laudacji Gesine Schwan (SPD) na cześć Prawdy wyłaniają się kompetencje, które w dużym uogólnieniu łączą wszystkich laureatów „Nagrody magazynu DIALOG”: rozumienie tego, w jaki sposób ludzie nadają sens swojemu życiu; dyplomacja – którą charakteryzuje precyzja i wrażliwość rozumienia tego, co ludzie chcą wyrazić; silne dążenie do pojednania, stwarzające niebezpieczeństwo skłonienia się ku samarytańskiej asymetrii; wyznawanie zasad partnerstwa i demokracji, nakazujących równość ludzi i wzajemny szacunek; pełnienie roli świadomego budowniczego który wie, że aby tworzyć – trzeba słuchać, rozumieć i uczciwie interpretować (Schwan, 2016).

Szczególne miejsce w kształtowaniu bilateralnych stosunków zajmuje nienaznaczona granicami narodów i państw kultura. Trzykrotnie „Nagrodę magazynu DIALOG” przyznano artystom operującym słowem. W 2012 roku otrzymał ją niemieckojęzyczny pisarz polskiego pochodzenia Artur Becker, w którego twórczości przewijają się wątki rodzinnych Warmii i Mazur. Becker pisał o procesach transformacji oraz niemieckiej Polonii. W swoim wystąpieniu z okazji przyznania nagrody autora odniósł się do przeszłości, obranej w twórczości i działalności również innych laureatów „Nagrody magazynu DIALOG”:

wszystko, co się wydarzyło, wydarza się faktycznie w tej chwili i wydarzy się tak samo również jutro, jak już się to kiedyś rozegrało, lecz właśnie nie z powodu powtórzeń, tylko przez wzgląd na perspektywę – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość tworzą (...) niezrozumiałą dla naszych trójwymiarowych mózgów jedność, i dlatego śmierć nie może stać się dla nas żadnym wybawieniem z problemów (...). Dlatego powinniśmy stale mieć się na baczności i nie robić wyrzutów przeszłości, nie stawiać żadnych pomników, tylko życzyć sobie wybawienia, do jakiego dążymy w obecnej teraźniejszości, gdyż jedynie w ten sposób może się nam udać wykreować taką przyszłość, w której Hamlet i Fortynbras staną się wreszcie szczęśliwymi dziećmi swoich czasów i podejmą wspólny dialog (Becker, 2012–2013, s. 85).

Osobistemu opowiadaniu trudnej polsko-niemieckiej przeszłości poświęciła się Zofia Posmysz-Piasecka, była więźniarka obozów koncentracyjnych Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück i Neustadt Glewe (1942–1945), laureatka nagrody z 2015 roku. W Polsce znana jest słuchaczom emitowanej od lat 60. powieści radiowej „W Jezioranach”, rozgłos przyniosło jej słuchowisko radiowe „Pasażerka z kabiny 45”, na podstawie którego powstał scenariusz filmu „Pasażerka” (reż. Andrzej Munk, 1963), jest autorką wielu książek dotyczących okresu okupacji⁴. W portrecie laureatki Krzysztof Zastawny / Maria Janiszewska podkreślił/a humanitaryzm osobistych rozliczeń z przeszłością. W tekście zacytowano wypowiedź Posmysz, która oceniając działania obozowych katów powiedziała:

Ktoś, kto zna historię obozów koncentracyjnych ujętą w kategoriach czarno-białych, zdziwiłby się, jak wiele osobliwych, nietypowych sytuacji tam się zdarzało. W niektórych nadzorcach bywała wręcz chęć okazania, że są ludźmi. Franz [Anneliese Franz, nadzorczyńni komanda w Auschwitz – dop. P.O.] miała w stosunku do mnie odruchy nieprzyjemne do munduru, który nosiła. Miała nawet odruchy prywatności. Kiedyś zaskoczyła mnie, gdy pisałam list do domu. Spytała: „Czy mogę zobaczyć?”, a potem poprawiała błędy w mojej niemieczyźnie. Ostrzegła mnie też, że pisząc o mojej chorobie spowodują zatrzymanie listu przez obozową cenzurę, bo nie wolno było pisać o chorobach (Janiszewska, 2015–2016, s. 13).

Pomimo wieku Posmysz-Piasecka swoje humanistyczne posłannictwo realizuje do dziś, działa w Międzynarodowym Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu, przekazując kolejnym pokoleniom prawdę o nazistowskich zbrodniach w duchu partnerstwa i zrozumienia. Odbierając w Bonn „Nagrodę magazynu DIALOG” 2015:

uzupełniła znane skrzydlate słowa profesora Bartoszewskiego o tym, że warto być przyzwoitym, zdaniem, że ludzi po prostu trzeba lubić, a najlepiej, jeśli można ich kochać. W obecnych czasach w Polsce i w Europie, to nie tylko przesłanie, ale coraz poważniejsze wyzwanie (Janiszewska, 2015–2016, s. 15).

Trzecim literackim laureatem „Nagrody magazynu DIALOG” został Martin Pollack (2017), austriacki pisarz, tłumacz polskiej literatury (m.in. twórczości Ryszarda Kapuścińskiego i Andrzeja Bobkowskiego), były korespondent „Der Spiegel” w Warszawie (por. Kowal, 2013). Jego najbardziej znaną powieścią jest „Śmierć w bunkrze. Opowieść o moim ojcu”⁵. Laudację na cześć Pollacka wygłosił Basil Kerski:

4 Wspomnieniami (opowiadania, powieści) byłej więźniarki były: „Pasażerka”; „Ten sam doktor M.”; „Do wolności, do śmierci, do życia”; „Chrystus Oświęcimski”; „Czy to temat? Dramaty” (Posmysz, 1964; 1981; 1996; 2014; 2020). W 2017 r. ukazał się „wywiad rzeka” z laureatką nagrody (Posmysz, 2017).

5 Powieść Pollacka jest próbą opisanie historii austriackiej mentalności nazistowskiej, rozliczenia się z przeszłością własnej rodziny, zdeklarowanych nazistów dziadków oraz ojca Gerharda Bast, oficera ss i zbrodniarza wojennego (Pollack, 2017).

W 2010 roku redakcja DIALOGU postanowiła poprzez wybór artykułów zdefiniować swoją rolę jako magazyn polsko-niemiecki w rozpoczynającej się nowej dekadzie. Martin Pollack pomógł nam wówczas swoim esejem „Po innej stronie Europy” [nr 91/2010 – dop. P.O.]. To tekst o granicach znajdujących się w naszych głowach, które są bardziej stabilne od granic politycznych (Kerski, 2017–2018, s. 16).

Trzykrotnie „Nagrodę magazynu DIALOG” przyznano działaczom politycznym antykomunistycznej opozycji. W 20. rocznicę upadku komunizmu w Versmold nagrodę odebrali Ludwig Mehlhorn i Wolfgang Templin. W czasach podziału Europy na strefy wpływów między Zachód i Związek Radziecki, nawiązywali oni kontakty z wschodnioniemiecką i polską opozycją, po 1990 roku działali na rzecz budowy przyjaznych polsko-niemieckich stosunków. Wygłaszając laudację Władysław Bartoszewski podkreślił znaczenie ich wkładu w tworzenie autentycznego polsko-niemieckiego *dialogu* w trudnych czasach komunistycznej manipulacji (Bartoszewski, 2009–2010). W opublikowanym na łamach DIALOGU fragmencie wystąpienia Mehlhorn zwrócił uwagę na kształtujące jego stosunek do wojny i życia – kontakty ze świadkami tamtych wydarzeń:

Kiedy przyjechaliśmy do Polski w ramach Akcji Znak Pokuty, nie mieliśmy o niej wielkiego pojęcia, nie byliśmy przecież przez NRD-owską szkołę dobrze przygotowani. (...) Ten pierwszy kontakt mógł się nie udać. Spotkaliśmy jednak osoby starszej generacji, które potraktowały naszą grupę poważnie, zostawszy naszymi wieloletnimi współtowarzyszami i nauczycielami. Oto pierwsza rzecz, jakiej się nauczyliśmy: jako młode pokolenie, nie ponosimy wprawdzie indywidualnej winy, ale ciąży na nas odpowiedzialność i współodpowiedzialność za historię. Bowiem nie biorąc na siebie dziedzicznego ciężaru niemieckiej historii, nie będziemy w stanie kształtować własnej teraźniejszości i przyszłości. I to była właśnie ta następna sprawa, której mogliśmy się nauczyć od starszych: to wy decydujecie o swoim własnym życiu. Nie tylko o życiu prywatnym, ale i publicznym, a także o relacjach politycznych. Nie możecie odwracać wzroku i nie wolno wam przetrzucać na rządzących odpowiedzialności za to, co dzieje się w waszym kraju (Mehlhorn, 2009–2010, s. 23).

Polskie „impulsy” były również główną motywacją politycznej i społecznej działalności Wolfganga Templina. Wielokrotnie podkreślane przez niego pierwotne działania polskiej opozycji wobec wschodnioniemieckich środowisk antykomunistycznych – ma szczególne znaczenie dla skupionych wokół DIALOGU osób. Dowodzi temu słowo wstępne Kerskiego do numeru DIALOGU poświęconego przyznaniu Lechowi Wałęsie w 2014 roku „Nagrody magazynu DIALOG”:

Już od lat Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich stara się o obecność polsko-niemieckiej historii w niemieckiej kulturze pamięci. W 2008 roku ówczesna przewodnicząca Związku Angelica Schwall-Düren zwróciła się do berlińskiego Senatu z pomysłem uhonorowania Lecha Wałęsy w 20. rocznicę upadku muru, jako jednego z budowniczych nowego politycznego porządku w Europie. Wcześniej Berlin upamiętnił

zasługi Michaiła Gorbaczowa i Georgea Busha seniora, lecz Polakowi, przedstawicielowi Solidarności, nigdy nie podziękował. Wniosek Angeliki Schwall-Düren spotkał się początkowo z niewielkim zrozumieniem. Jednak krótka i kompetentna lekcja ze strony Schwall-Düren na temat znaczenia Solidarności dla upadku komunizmu i rozwoju wydarzeń w Niemczech zmieniła stanowisko politycznych elit Berlina – założyciel Solidarności Lech Wałęsa został odznaczony przez Senat miasta prestiżowym Medalem im. Ernsta Reutera i zaproszony do Berlina jako gość honorowy na jubileusz upadku muru w 2009 roku (Kerski, 2014–2015, s. 1).

Pięć lat później, wręczając Wałęsie „Nagrodę magazynu DIALOG”, Dietmar Nietan (SPD) zwrócił uwagę na uniwersalność „etosu Solidarności”, jako ważnej idei kultury politycznej Europy XXI wieku. Idei opartej na nierewolucyjnym, pozbawionym patosu, pokojowym i racjonalnym rozwiązywaniu rzeczywistych społeczno-politycznych problemów (Nietan, 2014–2015, s. 23). Do idei solidarnej Europy odniósł się również w krótkim wystąpieniu sam Wałęsa:

Europie potrzebna jest przede wszystkim solidarność. Tylko solidarna Europa jest w stanie przeciwstawić się agresji dokonywanej na naszym kontynencie i położyć jej kres. Niewielu zdobywa się na odwagę, by gospodarcze interesy narodowe odłożyć na drugi plan i przyznać naszym wartościom europejskim rolę nadrzędną (Wałęsa, 2014–2015, s. 24).

Kolejną kategorię laureatów „Nagrody magazynu DIALOG” stanowiły osoby i instytucje realizujące badania naukowe. W tej grupie nagrodę otrzymał w 2011 roku Instytut Historii Stosowanej z Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, dwukrotnie przyznano indywidualne nagrody, w 2010 roku otrzymał ją Klaus Zernack, dwa lata później Konrad Vanja.

Instytut został nagrodzony za wspieranie interdyscyplinarnych, otwartych na dostrzeżenie międzykulturowej historii badań naukowych na polsko-niemieckim pograniczu. Realizowane przez jednostkę projekty, również o charakterze edukacyjnym i kulturalnym, przyczyniają się do tworzenia społeczności otwartej na zrozumienie wzajemnych historycznych zależności. Podczas ceremonii wręczenia nagrody Rita Süssmuth podkreśliła, że trafia ona do młodych ludzi, pośredników różnych kultur działających na rzecz europejskiego porozumienia: „Zawsze powtarzam, żeby nie lekceważyć młodej generacji” (Schröder D., 2011–2012, s. 59). W laudacji Krzysztof Wojciechowski, dyrektor Collegium Polonicum w Słubicach przybliżył działalność instytutu, który:

całkowicie poświęcił się zadaniu polegającemu na przekształcaniu Kalekiej Ziemi (u nich nosi ona nazwę „polsko-niemieckie pogranicze, Brandenburgia-Lubuskie”) w Krainę Przyjazną (...) włączając się w wielkie dyskusje europejskich historyków [przez – dop. P.O.] dydaktyczno-metodyczną koncepcję postrzegania, analizy i refleksji europejskich kultur pamięci (Wojciechowski, 2011–2012, s. 64).

W obszarze „europejskich kultur pamięci” badania prowadził również niemiecki historyk Klaus Zernack, znany z badań nad Europą Wschodnią, twórca postawy naukowej zakładającej wspólne europejskie pojmowanie historii⁶. Laudację na cześć Zernacka wygłosił Klaus Ziemer, politolog z Uniwersytetu w Trewirze, który zwrócił uwagę, że badania naukowe laureata „Nagrody magazynu DIALOG” tylko z pozoru nie mają praktycznego wymiaru. Głównym celem popularyzowania myśli historycznej było odejście od paradygmatu „absolutyzacji idei etniczności w badaniach wschodnich” na rzecz historii wzajemnych oddziaływań. Skutkowało to sformułowaniem się idei, że w badaniach historycznych wschodnich ziem niemieckich należy włączyć polski punkt widzenia na Prusy, które intensywnie współpracowały głównie z państwami słowiańskimi i bałtyckimi. Autorstwo tezy o konieczności uwzględnienia w badaniach historycznych ogólnoeuropejskiej perspektywy wzmocniło znaczenie historiograficznego *dialogu* (Ziemer, 2010–2011).

Łączeniu „przeszłości, teraźniejszości i przyszłości” poświęcił się również niemiecki etnolog Konrad Vanja, dyrektor Muzeum Kultur Europejskich. Erardo Rautenberg, prokurator generalny landu Brandenburg, w laudacji podkreślił, że działalność Vanji wyróżniają badania nad pamięcią i jej pokrewnymi pojęciami, realizowanymi na tle powojennych stosunków polsko-niemieckich, jako drogi do pojednania przez symboliczne i praktyczne kroki:

[ta – dop. P.O.] profesja nie sprowadza się do dogmatycznego patrzenia w przeszłość, spojrzenie wstecz służy temu, aby możliwie wielu współcześnie żyjącym przekazywać wiedzę o fundamentach naszego wspólnego domu europejskiego. Jest to ważne zwłaszcza w odniesieniu do Polski, gdzie zbiorowa pamięć o dobrych okresach naszej wspólnej historii została niestety pogrzebana (Rautenberg E., 2012–2013, s. 87).

Wyróżnione w latach 2005–2017⁷ „Nagrodą magazynu DIALOG” osoby i instytucje działają w różnych dziedzinach i obszarach. Swoją „pograniczny” przekaz kierują zarówno do szerokiego odbiorcy, jak i do mieszkańców konkretnych pograniczy. „Tkanką łączną” ich twórczości jest etos „człowieka pogranicza”, którego działanie i postrzeganie świata oparte jest na fundamencie wielokulturowego społeczeństwa. Ich twórczość i działalność – dziennikarska, prozatorska czy naukowa – stanowi punkt odniesienia i inspirację dla kolejnych pokoleń przekraczających nie tylko polsko-niemieckie, ale i europejskie granice. Należy także zwrócić uwagę na młodych odbiorców ich działań. W rozmowie dwóch laureatów „Nagrody magazynu DIALOG” – Adama Krzemińskiego i Martina Pollacka, czytamy:

6 Do jego najważniejszych prac badawczych należą: „Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte” oraz „Polska i Rosja: dwie drogi w dziejach Europy” (Zernack, 1977; 2000).

7 W kolejnych latach laureatami „Nagrody magazynu DIALOG” zostali: Henryk Muszyński (Toruń 12.10.2018); Anna Wolff-Powęska (Bad Homburg 25.10.2019); Adam Bodnar (Getynga 22.10.2021).

Jesteśmy niemal rówieśnikami. Mimo wszystko nasza generacja była w czepku urodzona. Wojny nie zazналиśmy. A 1989 rok – ukoronowanie naszych marzeń i nadziei (...) Dziś ta nasza wymarzona Europa się sypie. (...) Boję się, żeby z powodu tych nowych granic Europa znów się nie rozpadła. Zaskakujące, że akurat młode pokolenie zamyka się w sobie. Rozczarowane do jakoby neoliberalnej Europy ma odruchy anachronicznego nacjonalizmu. 80 procent młodych ludzi jest w Polsce za wprowadzeniem kontroli granicznych. My wiemy, co to znaczy. Oni nie... (Krzemiński A., 2017, s. 24).

O konieczność kształcenia przyszłych „budowniczych mostów” apelował również Krzysztof Czyżewski:

Bez wykształcenia nowoczesnej formacji ludzi *dialogu*, nie tylko zaangażowanych, ale i kompetentnych w rzemiośle budowania wspólnoty złożonej z ludzi różnych tożsamości, spełnią się przepowiednie Huntingtona i Fallaci. Ich znaczenie i postawę widzę dziś znacznie wyraźniej niż jakiś czas temu (Jaszevska, 2006, s. 105).

W wypowiedzi Czyżewskiego po raz kolejny pojawia się *dialog* jako świadectwo tolerancji i otwartości na świat, umiejętności wzniesienia się ponad podziały, uniwersalizm wartości i społeczna odpowiedzialność codziennego budowania obywatelskiego i sąsiedzkiego patriotyzmu. Być może postulowany przez laureatów „Nagrody magazynu DIALOG” projekt „człowieka pogranicza” wydaje się być utopijnym, w ostatnich latach poddawany politycznej ideologizacji i instrumentalizacji. Szczególnie jednak obecnie, kiedy formułowane przez populistyczne środowiska argumenty nieużyteczności czy też anachroniczności wielokulturowości są znacznie wyraźniej wykrzywane niż argumenty wyznawców filozofii *dialogu* – przyznawanie „Nagrody magazynu DIALOG” jest cenną formą wyróżnienia działalności tych, którzy tworzą „leksykon (...) nowej, żywej i wychylonej ku przyszłości narracji, która będzie zdolna stworzyć przeciwagę dla mitów narodowych, które tak silnie określały naszą rzeczywistość w ostatnich dwóch stuleciach” (Czyżewski K., 2010, s. 29).

Grenzgänger i Kulturträger po obu stronach Odry i Nysy

Tłumaczami międzykulturowego przekładu są partnerzy polsko-niemieckich relacji, którzy za pośrednictwem DIALOGU kontaktują się między sobą i ze sobą. Aby doszło do kontaktu należy przekroczyć granicę; nie tylko geograficzną linię podziału między Polską a Niemcami, ale również „niewidoczną” barierę mającą społeczno-kulturowy wymiar. Granice te przekraczają autorzy i bohaterowie cytowanych tekstów DIALOGU (*grenzgänger*) – zarówno ci kształtujący oficjalnie polsko-niemieckie stosunki politycy, jak i emigranci oraz międzykulturowi podróżnicy.

W piśmie w roli politycznych uczestników polsko-niemieckiego *dialogu* występowali m.in.: samorządowcy – Michał Fiałkowski (Strzelce Opolski), Józef

Borzyszkowski, Tomasz Posadzki, Paweł Adamowicz (Gdańsk); Reinhard Höppner (Saksonia-Anhalt), Henning Scherf (Brema), Heinz-Werner Arens, Gerd Walter (Szlezwik-Holsztyn); członkowie rządów, posłowie i senatorowie – Wojciech Lamętowicz, Henryk Kroll, Gerhard Bartodziej, Donald Tusk, Andrzej Kremer, Władysław Bartoszewski, Hartmut Koschyk, Friedbert Pflüger, Karl-Heinz Hornhues, Markus Meckel, Maria Stolzman, Horst Waffenschmidt, Angelika Schwall-Düren, Hermann Scheer, Frank-Walter Steinmeier, Günter Gloser, Gerd Walter, Reinhard Höppner, Cornelia Pieper czy eurodeputowany Bronisław Geremek. Autorzy i bohaterowie tekstów realizowali w zróżnicowany sposób i na różnych politycznych płaszczyznach projekt polsko-niemieckiego pojednania. Dzieliły ich osobiste historie i doświadczenia, które oddziaływały na sposób myślenia o Polsce i Polakach, a także o Niemczech i Niemcach. Szczególną rolę w kształtowaniu politycznych stosunków odegrała generacja świadków tragicznych wydarzeń II wojny światowej. Zwrócił na to uwagę niemiecki polityk Koschyk, który będąc dzieckiem pochodzących z Górnego Śląska Niemców powiedział:

wykorzystali [oni – dop. P.O.] szansę, jaką dawało nowe kształtowanie stosunku Niemiec do wschodniego sąsiada, i (...) stali się prawdziwymi ambasadorami pojednania i porozumienia (Koschyk, 1996, s. 78).

Odmienną rolę podmiotów transmisji kulturowego doświadczenia pełnili migranci, czerpiący z różnych sposobów egzystencji (Scholte, 2006, s. 285). W polsko-niemieckich stosunkach ważne „miejsce międzykulturowych dyskusji” przypada niemieckiej Polonii – uznaje się, że w ciągu ostatnich 200 lat w Niemczech zamieszkało ponad 8 mln Polaków. Tak bardzo zróżnicowani pod względem poczucia tożsamości etniczno-kulturowej przedstawiciele „starej” i „nowej” Polonii są dla autorów i czytelników *DIALOGU* ciekawym polem opisu indywidualnych doświadczeń dyfuzji kultur. Najczęściej na łamach czasopisma prezentowano opinie niemieckiej Polonii, sporadycznie przybywających w Polsce Niemców. Teksty te są dziś świadectwem przemian, jakie zaszły wśród tej społeczności w ostatnich 30 latach.

W połowie lat 90. mieszkająca w Niemczech Polka pisała:

Będąc produktem patriotycznego i antyniemieckiego wychowania (...) ani mi do głowy przyszła zmiana obywatelstwa (...) Mam nadzieję, że doczekam czasów, kiedy posiadanie obywatelstwa europejskiego nie będzie wymagało utożsamiania się z kulturą tylko jednego kraju. I cieszyłabym się, gdyby tak często w publicznych dyskusjach używane pojęcie „społeczeństwa wielokulturowego” znalazło swoje odbicie w niemieckich przepisach prawnych (Lemke, 1996, s. 32).

Od tamtego czasu sytuacja prawna Polaków w Niemczech nie uległa zmianie, zaś liczba deklarujących „podwójną tożsamość” w kolejnych latach rosła. W połowie lat 90. pracownicy Uniwersytetu w Hamburgu przebadali tamtejszą Polonię, co trzeci ankietowany (32%) deklarował dwunarodową tożsamość: „Osoby te czują się

zarówno Polakami jak i Niemcami, tzn. identyfikują się z oboma narodami i czują w równej mierze przynależność do Polaków i do Niemców” (Orth, 1996, s. 43). Bohaterami kolejnych tekstów byli młodzi, dobrze zintegrowani i poruszający się pomiędzy dwoma kulturami, mieszkający w Berlinie Polacy. Podkreślali oni: „Tak, jestem gdzieś pomiędzy (...) Lubię polską spontaniczność. Z Niemcami trzeba się zawsze najpierw umawiać, kiedy chcemy się spotkać” (Lechler, 2007/2008a, s. 55). W kolejnym reportażu czytamy, że Polacy w Berlinie są „niewidoczni”, co jest efektem ich gotowości do integracji i oczywistego codziennego, przyjaznego obcowania z Niemcami (Tomaszewski, 2010). Według Jacka Tyblewskiego, dziennikarza nieistniejącej już polskiej redakcji Radia Multikulti, dwunarodowa tożsamość mieszkających w Berlinie młodych Polaków przejawia się tym, że w Polsce bronią:

pewnych cech niemieckich i tego państwa, natomiast w Niemczech bronią tego, co polskie. I wszędzie są jakby nie u siebie, chociaż właściwie wszędzie są u siebie (Lechler, 2007/2008b, s. 46).

W wypowiedziach wielu młodych, polskich berlińczyków motywem przewodnim strategii adaptacyjnych jest kształtujący kulturową tożsamość język. Rola i znaczenie ojczystego języka w samoświadomości „ludzi pogranicza” uległa zmianie. W jednym ze swoich tekstów zwrócił na to uwagę Artur Becker:

Rozmyślałem o tym, że Miłosz, który przez całe życie pozostał wierny językowi polskiemu, z pewnością potępiłby mnie za to na wieki, ale nie chciałem już więcej cierpieć. Ten, kto porzuca swój język ojczysty dla obcej poezji, musi się grubo ubrać i być gotowym na wszystko. Nie było mi wcale zimno, zapragnąłem jedynie, aby Peer, mój nowy przyjaciel, którego poznałem w 1989 roku podczas wspólnego odbywania wojskowej służby zastępczej, dowiedział się, jakie to ja wiersze piszę. Przetłumaczyłem je dla niego na niemiecki. Wkrótce kamienie potoczyły się już dalej same, a ja nie byłem w stanie powstrzymać tego niemieckiego rumowiska (Becker, 2011/2012, s. 22).

W opinii Beckera wyraźnie zarysowane jest w komunikowaniu międzykulturowym podejście relatywistyczne, zgodnie z którym język jest nie tylko narzędziem przekazywania myśli, ile konstruktorem procesów myślowych. Jak wynika z tekstów DIALOGU, kolejne pokolenia polskich emigrantów nie przywiązywały już tak dużej wagi do ojczystego języka, traktując swoją dwujęzyczność, jako coś normalnego. Te nowe „doświadczenia dnia codziennego i kwestie kulturowe” kształtują tożsamości kolejnych pokoleń polskich emigrantów (Wiatr, 2014b).

Radio Multikulti – działający w latach 1994–2008 berliński program publicznego radia skierowany do imigrantów w Niemczech oraz osób zainteresowanych obcymi kulturami, językami oraz „muzyką świata”. Polska redakcja przejęła ponadregionalną stację WDR Funkhaus Europa i w 2017 roku zmieniła nazwę na COSMO, polska redakcja działa jako COSMO Radio po polsku. Z redakcją COSMO związanych jest wielu współpracujących z DIALOGIEM autorów, m.in.: Dorota Danilewicz, Andrzej Stach, Elżbieta Stasik, Joanna Skibińska, Roman Polsakiewicz, Katarzyna Weintraub czy Hermann Schmidtendorf.

Liderami powiązań międzykulturowych nie mogą być przywiązane do jednego miejsca osoby (Paleczny, 2017, s. 74). W wielu tekstach niemieckich dziennikarzy pojawia się motyw podróży jako jeden z najstarszych toposów ludzkości. Z języka łacińskiego *homo viator* oznacza podróżnika, pielgrzyma, dla którego podróż staje się sposobem na poszerzenie swojej wiedzy o świecie i horyzontów myślowych. Tak metaforycznie ujmowana podróż ma niewiele wspólnego z turystyką, nie jest to poszukiwanie nowych łądów – ale tworzenie nowego spojrzenia na znane, ale jednak niepoznane dotychczas kultury.

W czasie podróży łatwiej przychodzi snucie refleksji, wyciąganie wniosków ze zdobytego międzykulturowego doświadczenia – służą one budowaniu własnej tożsamości (Szyfer, 2005, s. 45).

Topos podróży jest typowym dla europejskich poszukiwań tożsamościowych. Podróż jest kluczem do zrozumienia świata, zauważania i akceptowania nowych kultur, zrozumienia siebie. Egzemplifikuje ją jedna z bohaterek tekstów DIALOGU, niemiec-

Kulturträger – dosłowne tłumaczenie – nośnik kultury lub nosiciel kultury. W Polsce określenie to w okresie zaborów utożsamiano z niemiecką misją świadomego oddziaływania kolonisty, propagatora niemieckiego ducha i szerzyciela niemieckiej kultury na Wschodzie Europy. Obecnie oznacza osobę lub organizację, która reprezentuje i/lub rozwija stan kultury narodowej poza jej granicami.

ka pisarka Tina Stroheker⁸, której nie zadowoliło spojrzenie na Polskę oczami turystki. Spędziła cztery tygodnie w małej miejscowości Strzelce Opolskie. Jej powieść nie jest przewodnikiem po Polsce, ale wyznaniem trudnej drogi poznania sąsiada, bez głębszego osobistego zaangażowania (Hollender, 2001/2002).

Ważnym pomostem w trudnym polsko-niemieckim dialogu jest literatura. Wyzwania stojące przed pośrednikami transferu „słowa pisanego” (*kulturträger*), wiązały się ze statusem literatury polskiej trafiającej do niemieckojęzycznego czytelnika oraz z oczekiwaniami polskich czytelników wobec niemieckich autorów. Gdyby użyć terminu Pierre’a Bourdieu, misją DIALOGU stało się poszerzenie rodzimego pola literackiego, od samego początku sprzyjając niejako „importowi” (odpowiednio wśród polskich i niemieckich czytelników czasopisma) twórczości. Wielokrotnie przywoływano pochodzące z różnych krajów nazwiska pisarzy: Günter Grass, Horst Bienek, Czesław Miłosz, Ryszard Kapuściński, Milan Kundera, Peter Lachmann, Michael Zeller, Olga Tokarczuk, Andrzej Stasiuk, Leszek Szaruga, Paweł Huelle czy Stefan Chwin. Część obecnych na łamach DIALOGU autorów stanowili polskiego pochodzenia niemieckojęzyczni pisarze „młodego pokolenia”, m.in.: Dariusz Muszer, Piotr Piaszczyński, Krzysztof Niewrzęda, Radek Knapp czy przywoływany już Artur Becker. W czasopiśmie obecni byli również inni europejscy pisarze

⁸ W Polsce jako autorskie powieści ukazały się „Niemka jedzie do Polski” oraz „Frytki w Gliwicach: poetycka topografia Polski” (Stroheker, 2000; 2006).

i dziennikarze, m.in.: Juri Andruchowycz (Andruchowycz, 2003), Artur Klinau (Klinau, 2008), Martin Pollack (Pollack, 2010; 2011b), Claudio Magris (Magris, 2010) czy Sherko Fatah (Kerski, 2011/2012b).

Nie sposób wymienić wszystkich obecnych czy przywoływanych w DIALOGU poetów i pisarzy, których twórczość ma ponadgraniczny, międzykulturowy i europejski charakter. Wielokrotnie odnoszono się do dorobku Czesława Miłosza, według Kerskiego „był [on – dop. P.O.] kosmopolitą, zaangażowanym w kłopotliwy, samokrytyczny *dialog* z sąsiadami Polski” (Kerski, 2011, s. 3). Jego „Rodzinna Europa” jest nie tylko powieścią autobiograficzną, ale stanowi istotę zróżnicowanej kulturowo Europy (Schmid, 2011). Powracająca w piśmie twórczość polskiego noblisty oferuje współczesnym publicystom wiele impulsów do rozważań na temat kultury, współżycia narodów i państw oraz tworzenia uniwersalnych wartości współczesnej Europy. Na tym tle należy przywołać książkę Andrzeja Mencwela „Rodzinna Europa po raz pierwszy”, a w niej podrozdział „Dialog polsko-niemiecki”. Autor odwołuje się w nim do przywoływanych w DIALOGU tekstów literackich Czesława Miłosza oraz eseju Milana Kundery, rozważając o wpływie paryskiej „Kultury” na rozumienie przemian Europy Środkowej (Mencwel, 2009). Ich znaczenie miało istotny wpływ na formowanie profilu DIALOGU. To, co łączy czasopismo z koncepcją europeizmu kulturologicznego jest odwołanie: „do tekstów z rozmaitych epok, bliższych i dalszych, żeby objaśnić terażniejszość, i na odwrót – przeszłość literacką interpretuje w perspektywie terażniejszości” (Iwasiów, 2013, s. 31).

Opisy Europy oraz *dialogu* z *Obcym* były również motywem przewodnim twórczych poszukiwań reportażysty Ryszarda Kapuścińskiego. Cały jego dorobek to zbiór dokumentacji procesów hybrydyzacji, łączenia i kulturowego przetwarzania współczesności; jego autorska idea *Innego* jest ważnym dla profilowania DIALOGU przesłaniem:

Kultura staje się bardziej i bardziej hybrydyczna, heterogeniczna. Niedawno w Dubaju widziałem zdumiewające zjawisko. Brzegiem morza szła dziewczyna, z pewnością muzułmanka. Ubrana była w obcisłe dzinsy i opiętą bluzeczkę, a jednocześnie jej głowę, samą tylko głowę, zakrywał ciemny czador tale purytańsko szczelny, że nawet oczu nie było widać. (...) Będziemy w nim [świecie – dop. P.O.] ciągle spotykać nowego *Innego*, który powoli zacznie wyłaniać się z chaosu i zamętu współczesności. Możliwe, że ten *Inny* zrodzi się ze spotkań dwóch przeciwstawnych nurtów tworzących kulturę współczesnego świata – z nurtu globalizującego naszą rzeczywistość i z drugiego, zachowującego nasze odmienności, nasze różnice, naszą niepowtarzalność. Ze będzie ich płodem i spadkobiercą. Winniśmy z nim szukać *dialogu* i porozumienia (Kapuściński, 2005, s. 120).

Koncepcja *Innego* stanowi fundament etosu „człowieka pogranicza”, „budowniczego mostów”. Ci, którzy w wielokulturowych społecznościach nawiązują *dialog*, „choć nie należą do określonej kultury i narodowości, to pełną tożsamość odnajdują w wielogłosie, różnorodności, wymagającej wyrzeczeń i kompromisów” (Traba, 2007, s. 14). O trudach procesów akulturacji, szczególnie w sytuacji długotrwałego

uchodźstwa, pisał Kerski w sylwetce ukraińskiego twórcy „europejskiej myśli”, Bohdana Osadczuka:

W xx wieku bycie kosmopolitą było sprawą na wskroś niebezpieczną. I nawet w naszych demokratycznych społeczeństwach, w których tak modne jest słowo wielokulturowość, nie wydaje się łatwo być człowiekiem bez jednoznacznie zdefiniowanej tożsamości narodowej, niepasującej do prostych kategorii państwa narodowego, zdefiniowanego na gruncie etnicznym. Trudno jest być człowiekiem niezależnym, poruszającym się w trzech [ukraiński, polski i niemiecki – dop. P.O.] kręgach kulturowych. Kosmopolita traktowany jest często jak ktoś obcy, bo wnosi ze sobą inną perspektywę: spojrzenie i horyzont doświadczeń, które mogłyby podać w wątpliwość postawy dominujące w danym kręgu kulturowym (Kerski, 2011/2012a, s. 83).

Objęcie funkcji redaktora naczelnego DIALOGU przez Kerskiego skutkowało zmianą pokoleniową autorów międzykulturowych przekazów. Na jego łamach znacznie częściej prezentowano twórczość wspominanych już niemieckojęzycznych pisarzy polskiego pochodzenia, tak zwanych *Spätaussiedlerów*, czyli osób (lub ich dzieci), które wyjechały z Polski po wojnie. Podróżujący między Polską, Niemcami oraz Wschodnią Europą „inżynierowie niemieckich dusz” (Plath, 2004) – rozprawiali w swoich tekstach głównie o granicach i tożsamościach mieszkańców Europy.

Artur Becker (rocznik 1968) w DIALOGU przywoływał ukształtowaną w kręgach paryskiej „Kultury”, niejednoznacznie definicyjnie ideę *Kosmopolaki*. Dla jej twórcy Andrzeja Bobkowskiego (1913–1961) powstała w recenzji biografii Josepha Conrada (Józef Teodor Konrad Korzeniowski, 1857–1924) kreacja – wyznaczała nowy szlak dla polskiej emigracji oraz sposoby życia polskiego intelektualisty na obczyźnie (por. Kowalczyk, 1999, s. 81). Do kręgu *Kosmopolaków* zaliczyli się Becker i Kerski⁹, według naczelnego DIALOGU *Kosmopolak* oznacza „wielokulturowy, ekumeniczny, otwarty na *Innego* model polskości” (Drotkiewicz, 2011, s. 103). Becker rozszerzył pojęcie, przywracając je na potrzeby poszukiwania nowych europejskich tożsamości. *Kosmopolaska* nie jest zatem wcale fikcyjnym krajem, tylko ojczyzną dla wszystkich tych, którzy swoją tożsamość pojmują jako coś więcej niż tylko miejsce urodzenia (Becker, 2014–2015). *Kosmopolakiem* może być każdy, kto nie neguje swoich korzeni, ale duchowo wspólnie z członkami innych kultur buduje nową Europę. Pojęcie to oznacza nowoczesny patriotyzm o międzykulturowym wymiarze, łączącym najlepsze dziedzictwo wszystkich kultur (Becker, 2011/2012). Tym samym wyraźną w twórczości Beckera zasadą kształtującą międzykulturowe kompetencje jest założenie, że nikt nie „otrzymuje” swej tożsamości w gotowej formie (Korporowicz, 1997, s. 70–71). Tej zasadzie hołduje również Radek Knapp, niemieckojęzyczny pisarz polskiego

⁹ Inicjatorami wydania w języku niemieckim części dzienników Andrzeja Bobkowskiego „Wehmut? Wonach zum Teufel? Tagebücher aus Frankreich. Band 1 1940–41”, w tłumaczeniu Martina Pollacka, byli związani z DIALOGIEM i paryską „Kulturą” Leszek Szaruga i Basil Kerski (Bobkowski, 2000).

pochodzenia (rocznik 1964), znany czytelnikom DIALOGU jako autor ironicznego „Przewodnika po Polakach” (Knapp, 2005). Jego twórczość charakteryzuje osvajanie Polaków i Niemców z rzekomą, lub autentycznie obcą przestrzenią, w której jest zawieszony poszukując – również prywatnie, towarzysząc rodzicom i dziadkom podczas ich podróży na niemiecki niegdyś Górny Śląsk – swoich „źródeł” (Wiatr, 2016).

Rozważający o granicach Europy, przywoływani pisarze polskiego pochodzenia są również „literackimi przewodnikami” w DIALOGU. Dariusz Muszer omawiał powieści urodzonego we Wrocławiu niemieckiego pisarza Michaela Zellera, ceniąc go za przekonujący sposób opisywania przemian współczesnej Polski (Muszer, 2005). Rok później pisał o Krzysztofie Niewrzędzie:

Jednym z Niemiec, jednym z Europy Środkowej, szczecinianinem z urodzenia, bremeńczykiem z imperatywu categorycznego i przymusu, a berlińczykiem z wyboru. Jest więc tubylcem. W Niemczech, czyli w Bremie, był ufoludkiem i ciągle czekał na swój statek kosmiczny. Gdy któregoś pięknego dnia wylądował w Berlinie, poczuł, że jest na swojej planecie i wcale nie musi już wracać do domu (Muszer, 2006, s. 144).

Innymi mieszkającymi w Niemczech pisarzami polskiego pochodzenia, należącymi do „pokolenia wypędzonych do raj”, którzy „nie mogli już znieść atmosfery Polski Ludowej i po prostu zdezerterowali z tych cuchnących czworaków Europy Wschodniej” byli m.in.: Krzysztof M. Załuski, Natasza Goerke, Jakub Danecki Malukow, Janusz Rudnicki i Piotr Piaszczyński (Piaszczyński, 2002). Tworzących w języku niemieckim polskich pisarzy łączy wielokulturowa osobowość, twórczość charakteryzuje transgraniczna narracja, będąca formą pamięci emigracyjnych doświadczeń, indywidualnych asymilacji, przenikania się dwóch przestrzeni językowych i kulturowych. W twórczej i aktywnej przynależności do tak rozumianej wielokulturowości mieści się program ideowy DIALOGU oparty na pluralizmie kulturowym (Golka, 1997, s. 54). Wspominał o tym niemiecki tłumacz polskiej literatury Hans-Christian Trepte podkreślając, że pisarze, międzykulturowi pośrednicy i twórcy europejskich znaczeń, nawiązują do dziedzictwa Josepha Conrada, który:

wraz ze zmianą języka, detabuizacją, swoim kosmopolityzmem stał się dla wielu nowoczesnych, na ogół kosmopolitycznie nastawionych pisarzy świadkiem koronnym i wzorem, któremu udało się podłożyć ładunek wybuchowy pod skostniały, konserwatywny system wartości. W XX wieku to przede wszystkim autorzy o poglądach wielokulturowych, nie negując swoich narodowych korzeni, unikali prób nacjonalistycznego i religijnego zawłaszczania (Trepte, 2014–2015, s. 82).

Komunikowanie międzykulturowe to również swoisty przekład, polegający nie tylko na symbolicznym, ale i dosłownym „tłumaczeniu” odrębnych kultur. DIALOG przybliżał również ważnych dla świata literatury tłumaczy. Dobrym „duchem pisma” był przywoływany już Karl Dedecius, wybitny tłumacz literatury polskiej na język niemiecki, popularyzator polskiej literatury w Niemczech (Kaluzza, Loew, 2018); jego

polsko-niemiecki życiorys stał się jednym z tematów DIALOGU (Krzoska, 2006b). We wspomnieniach Manfred Mack określił Dedeciusa mianem „wielkiego pośrednika pomiędzy kulturami” (Mack, 2016). Równie silnie swoją obecność na łamach pisma zaznaczył Klaus Staemmler, znany przede wszystkim niemieckim czytelnikom DIALOGU jako autor obszernych opracowań bibliografii polskiej literatury w Niemczech (każdorazowo zawierały one ponad kilkadziesiąt pozycji; w roku 1989 było ich 54, w 1990 – 61, 1991 – 64) (Staemmler, 1990; 1991; 1992). W notce wspomnieniowej Mack przytoczył, mające uniwersalny charakter, przesłanie Staemmlera:

Moralny aspekt stosunków polsko-niemieckich wymaga skruchy ze strony Niemców. Często wydaje nam się, że jesteśmy lepsi od Polaków, lepsi w wielu dziedzinach życia, nie tylko w polityce. Poczucie wyższości na polu gospodarki, i też, co jest nieuzasadnione, kultury było i jest szeroko rozpowszechnione i wpływa na wzajemne kontakty. Nawet jeśli nie zostaje wypowiedziane explicite, jeśli jest przemilczane, wyczuwane jest przez Polaków w najdrobniejszych szczegółach. To ciężkie przewinienie i należy je jak najprędzej przewyciężyć (Mack, 1999, s. 137).

Tłumacz jest nie tylko pośrednikiem między odmiennymi kulturami i językami, pełni również funkcję interpretatora symboli, znaków i kodów kulturowych. Jest więc częścią tworzonej kultury. O szczególnej roli przekładu stanowią omówione na łamach DIALOGU antologie korespondencji między pisarzami polskimi i niemieckimi tłumaczami¹⁰. Znany i ceniony pisarz Leszek Szaruga w jednym ze swoich artykułów zwrócił uwagę na sposób kształtowania swoistego rodzaju mapy emigracyjnego pisarstwa:

[Czesław Miłosz – dop. P.O.] zwraca w 1967 roku swemu rozmówcy [Karl Dedecius – dop. P.O.] uwagę na takich pisarzy (poza wspomnianymi przez Dedeciusa Parnickim i Gombrowiczem), jak Jerzy Stempowski, Czesław Straszewicz, Gustaw Herling-Grudziński, Marek Hłasko, dorzuca jeszcze takie utwory, jak „Droga donikąd” Józefa Mackiewicza i „Na nieludzkiej ziemi” Józefa Czapskiego, przy okazji zaś podaje w wątpliwość proponowany układ antologii [autorstwa Dedeciusa – dop. P.O.]. Tego typu uwag odnaleźć tu można więcej, co ukazuje Miłosza w interesującej roli promotora ojczystej literatury poza krajem (Szaruga, 2013, s. 96).

Nośnikami kultury, funkcjonujących w obszarze „słowa pisanego”, są również wydawnictwa książkowe. O przypadającej w latach 90. roli DIALOGU jako ambasadora polskiej kultury w Niemczech wspomniałam w pierwszej części opracowania. Również w kolejnych latach redakcja odnotowywała transgraniczne projekty wydawnicze: „Kroki/Schritte. Niemieckojęzyczna literatura współczesna w Polsce” (Fortuna K.,

¹⁰ Dotyczyło antologii listów między pisarzami i ich tłumaczami „Heinrich Kunstmann – Tymoteusz Karpowicz. Listy 1959–1993” (Zybura, 2011) oraz „Dedecius – Miłosz: Listy/Briefe (1958–2000)” (Chojnowski, 2011).

2008); edition.fotoTAPETA, w którym jako pierwsze ukazały się rozmowy między autorami DIALOGU Adamem Krzemińskim i Günterem Hofmannem¹¹ (Plath, 2008); czy „Polonica leguntur”, której nazwa nawiązuje do popularnej niegdyś formuły „Polonica non leguntur” oznaczającej, że:

teksty napisane w języku polskim nie znajdują czytelników poza obszarem i zasięgiem jego oddziaływania, tym samym zatem intelektualne, literackie i naukowe dokonania Polaków pozostaną nieznaną szerszej, zagranicznej publiczności (Joachimsthaler, 2009/2010, s. 96).

Wśród wymienionych polsko-niemieckich „przemysłowców kultury” w DIALOGU nie zabrakło przedstawicieli również innych obszarów kultury: malarstwa (Stanisław Kubicki) (Olschowsky H., 1997), sztuk filmowych (Dehn, 2015) czy przełamujących międzykulturowe stereotypy współczesnych artystów wizualnych (Jarecka, 2011).

Reasumując należy podkreślić, że wymienionych w niniejszej części monografii laureatów „Nagrody magazynu DIALOG”, autorów i bohaterów tekstów DIALOGU, łączy wiele zasad kształtujących międzykulturowe kompetencje: nikt nie jest typowym członkiem swojej kultury; żadna kultura nie istnieje w zamkniętej oraz jednolitej formie; nikt nie jest członkiem tylko jednej kultury, a tożsamość określa stosunek do członków innych kultur; każda kultura jest formą transmisji wartości i wzorców, które podlegają kolejnym transformacjom (Korporowicz, 1997, s. 70–71). Poprzez uczestnictwo w procesach transkulturacji i uniwersalizacji wartości nabywają oni dostrzegalnych i odczuwalnych, również przez czytelników DIALOGU, kompetencji indywidualnych – do których należy chęć interkulturowego „uczenia się” i zgłębiania wiedzy kulturowej zarówno tej własnej, jak i obcej (Golka, 2010, s. 195), oraz kompetencji społecznych – takich jak tolerancja, empatia, gotowość do akulturacji i „akomodacji” (Bolten, 2006, s. 137–140). Tworzący DIALOG i występujący w nim uczestnicy międzykulturowego *dialogu* są więc swoistego rodzaju wyznawcami kulturowego relatywizmu jako postawy poznawczej, która zakłada poznawanie i rozumienie innych kultur, według ich własnych kategorii i wartości (Szopski, 2005, s. 71). Kulturowy relatywizm charakteryzuje dystans wrażliwości, będący uświadomioną wrażliwością na istnienie różnic między grupami, łagodzonych zaangażowanym, międzykulturowym *dialogiem*.

11 „Zbrodnia & kara & дума & uprzedzenie: Polacy i Niemcy” (Hoffmann, Krzemiński, 2007).

Przestrzenie międzykulturowych
dyskusji

Europa – różnorodność krajobrazów i wielość granic

Publicystów DIALOGU historia Europy skłania do przekraczania granic, będących synonimem procesów dzielenia i łączenia jej mieszkańców. W publikacjach dominuje plastyczne obrazowanie symbolicznych wielości wewnętrznych granic Starego Kontynentu, mających na celu wskazanie (Heinisch, 1999) lub podważenie istnienia podziałów wyznaczających zachodnią, środkową czy też wschodnią część Europy, sygnowanych odrębnościami religijnymi, historycznymi, politycznymi i kulturowymi (Holzer, 1990; Rautenberg P., 1990; Stutzer, 1990; Hajnicz, 1991; Witt, 1991; Lipscher, 1992; Parys, 1997; Bachmann, 1998; Schellen, 2002; Cichocki, 2003; Pomian, 2011; Filar, 2012; Krzemiński A., 2013a). Gdański pisarz Paweł Huelle definiował się jako zdeklarowany przeciwnik dzielenia Europy, stanowiącej jedność cywilizacyjną, opartą na greckiej filozofii i sztuce, rzymskim prawie oraz chrześcijańskich korzeniach (Huelle, 1999). Podział Europy podważał również Aleksander Kaczorowski, sugerując istnienie fikcyjnej wspólnoty historyczno-kulturowej, rozmiągającej się z rzeczywistością. Według eseisty termin środkowa jest narzędziem wykluczenia, określającym te obszary, które zostały zapomniane przez Zachód (Kaczorowski, 2008).

W publicystyce DIALOGU granica stanowi mentalny fenomen, ma zasadnicze znaczenie dla świadomości indywidualnej i zbiorowej, jest niezbędna dla potrzeb orientacji i społecznego umiejscowienia ludzi. Autorów i bohaterów cytowanych tekstów DIALOGU interesują głównie doświadczenia przekraczania różnych form granic, wielokrotnie wykorzystując do tego symbolikę pociągu. W eseju publicysty Henryka Wańka podróż pociągiem po Śląsku jest kwintesencją zderzenia faktów z przeszłości z teraźniejszością. Podróż ta jest jednocześnie metaforą standaryzacji czasu i przestrzeni:

Należy w pogodny dzień udać się na dworzec kolejowy w Katowicach i wykupić bilet do Kłodzka. I tym łatwym sposobem nabyć prawo do pięciogodzinnego seansu żywej i naocznej prawdy. Podróż w poprzek historii Śląska i wzdłuż jego teraźniejszości. Prawdziwej na tyle, na ile szybkość praktykowana w PKP – nie tak znów zawrotna – oraz czy-

Fot. 6. DIALOG nr 65/2003/2004. Autor François Dubois („Europe”, Paryż 1810)

stość okien wagonowych – nie aż taka, jaka się przyjęła w Europie – pozwoli zobaczyć wyraźnie kontur rzeczywistości (Waniek, 1999, s. 46).

Odbywana symbolicznie przez autora wędrówka ma wiele zróżnicowanych atrybutów, jest doświadczana bezpośrednio, przekracza granice czasowe i przestrzenne niejako z dystansu – szyby pociągu stają się oknem na świat, pozwalają na wzajemne przyglądanie się sobie, ale i doświadczanie obcości, które staje się początkiem budowania własnej tożsamości. W jednym z esejów Martin Pollack wspominał swoją podróż z Wiednia do Pragi:

czeski strażnik z kwaśną miną zmusił mnie, abym przy użyciu brzytwy i lodowatej wody (była zima i woda znajdowała się jedynie w brudnej toalecie) zgolił brodę, ponieważ na zdjęciu w paszporcie jej nie miałem. Na koniec ów urzędnik, przyglądając się mojej poranionej, ale już ogolonej twarzy, powiedział, że bynajmniej nie wątpi w moją tożsamość, wszystko jednak musi mieć swój porządek, zwłaszcza na granicy (Pollack, 2011b, s. 26).

W kolejnym esej Pollack zwrócił uwagę na rolę granicy w utrwalaniu uprzedzeń i obojętność wobec sąsiadów, z którymi jeszcze „wczoraj” granica nie dzieliła:

Polaków, Czechów, Słowaków, Węgrów, Słoweńców i Chorwatów, wszystkich sąsiadów, którzy po 1945 roku znaleźli się po tej drugiej, zniewolonej stronie Europy, traktowaliśmy w najlepszym razie jak ubogich krewnych, zasługujących na nasze współczucie, ale z dystansu. I, co typowe w kontaktach z ubogimi krewnymi, mieliśmy również tendencję do traktowania ich z góry i upokarzania przy byle okazji. W końcu to my odnosiliśmy sukcesy, byliśmy zamożni, byliśmy kimś lepszym, a oni nam wszystkiego zazdrościli. Nasza Europa była piękniejsza, nasza Europa była bardziej kolorowa (Pollack, 2010, s. 20).

Według autora uprzedzenia wobec społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej były powszechne wśród pokoleń uczestniczących w wojnie na wschodnim froncie:

Słyszę jeszcze słowa mojej babki, do ostatniego tchu zdeklarowanej nazistki, która za każdym razem, gdy tylko rozmowa schodziła na kłopoty materialne i zniewolenie czeskich sąsiadów, mówiła: Dobrze im tak, po co w Pradze wieszali za nogi „nasze biedne ss?” (...) Babka nie chciała przyjąć do wiadomości, że jej syn, mój ojciec, jako piastujący kierownicze stanowisko członek ss i funkcjonariusz gestapo osobiście uczestniczył w zbrodniach wojennych w Europie Środkowo-Wschodniej, w Polsce i w Czechosłowacji. O tym nie chciała nic wiedzieć (Pollack, 2010, s. 22).

Konstelacje interpretacji granic Europy zachodniej, środkowej i wschodniej stają się motywem przewodnim podróżujących po Starym Kontynencie, odkrywających go na nowo i konstruujących kolejne nowe modele interpretacyjne autorów i bohaterów tekstów DIALOGU. Francusko-niemiecki historyk Étienne François w opublikowanym w czasopiśmie wywiadzie powiedział:

Jeśli Europę pojmuje się przede wszystkim w kategoriach dziedzictwa, to wytyczenie granic prawdopodobnie nie stanowi wtedy problemu: wyznacza je linia podziału na chrześcijaństwo zachodnie i wschodnie. Ale to tylko jeden wymiar. Można tę kwestię rozpatrywać bardziej pozytywnie i traktować nie tylko jak spuściznę, lecz jak zadanie. Postrzegać Europę nie tylko jako historyczną wielkość, lecz również jako pewien polityczny projekt. A wówczas granice Europy zależą od państw członkowskich, które chcą do niej należeć, które chcą ją wspólnie budować, które przyznają się do wspólnych wartości (Kerski, 2003a, s. 18).

Niemiecki historyk Hartmut Kaelble wyróżnił z kolei trzy rodzaje wewnętrznych granic Europy. Pierwszą wytyczono powojennymi ustaleniami – przestała istnieć po 1989 roku. Druga miała oddzielać gospodarcze centrum Europy od południowych i wschodnich peryferii Europy. Trzecia miała dzielić kontynent na Północ i Południe (por. Zernack, 2010–2011).

W ponad 30-letniej historii DIALOGU przywoływano pełne pasji zaangażowanie polskich pisarzy i ich twórczości w scalanie Europy. Według Karla Dedeciusa, tymi najważniejszymi były wiersze Jarosława Iwaszkiewicza („Arka Przymierza”), Zbigniewa Herberta („Europa”) i Czesława Miłosza („Ta poezja jest w całości europejska”) (Dedecius, 1987). Prezentujący niemieckiemu czytelnikowi polską literaturę publicyści wskazywali, że powojenne wewnętrzne granice Europy opisywane były w xx-wiecznej prozie na różne sposoby. Aleksander Kaczorowski w jednym z esejów odwoływał się do twórczości Andrzeja Stasiuka i Jurija Andruchowycza. Według autora, w tytule omawianej w tekście DIALOGU antologii ich esejów¹ widoczny jest dystans wobec pojęcia *środkowa* – co wskazuje jako intelektualną prowokację. Czy ona udaje? Według Kaczorowskiego niezupełnie: „Stasiuk i Andruchowycz naprawdę chcą pogrzebać tę starą zmorę. Tyle tylko, że im bardziej się starają, tym lepiej się ona miewa” (Kaczorowski, 2008, s. 54). Kaczorowski przywołał idee Europy Środkowej również takich autorów jak Milan Kundera (por. Kosiewski, 2013), Vaclav Havel, György Konrad, Adam Michnik czy Czesław Miłosz. Według niego są one „podejrzane z co najmniej trzech powodów”: po pierwsze sugerują istnienie fikcyjnej wspólnoty historyczno-kulturowej, która rozmija się z rzeczywistością; po drugie utożsamiają nieodpowiadającą prawdzie Europę Środkową z Zachodem, co powoduje niedocenienie wyjątkowości i różnorodności wschodniej części kontynentu; po trzecie, założenie istnienia Europy Środkowej jest narzędziem wykluczenia z europejskich procesów Rosji (Kaczorowski, 2008, s. 54; por. Reiter, 2014). Wyraźnie granice Europy Środkowej jako obszaru geohistorycznego nakreślił filozof i historyk Krzysztof Pomian. Wyznaczały ją religijne oddziaływania chrześcijaństwa łacińskiego – czy to katolickiego, czy protestanckiego – na chrześcijaństwo prawosławne,

1 (Andruhovič, Stasiuk, 2000).

inaczej greckie. Kolejne oddziaływania miały charakter kulturowy – dzięki Środkowej części wschodnia Europy otrzymała:

łacinę i pismo, wraz z kanonicznymi dziełami literatury rzymskiej i rzymskiej sztuki, instytucje polityczne – monarchię, zgromadzenia przedstawicielskie – zakłady naukowe, w tym uniwersytety, wzorce literackie i artystyczne, nowoczesną naukę, przemysł, demokrację i zasady prawne (Pomian, 2011, s. 56).

W opisach Europy Kaczorowskiego pojawiają się pojęcia wykluczenia (ekskluzywności) i łączenia (inkluzywności), które w przestrzeni geograficznej synonimizują pogranicze jako terytorium wspólnotowe, którego granice przebiegają wewnątrz, natomiast jego zewnętrzna granica nie istnieje. Tym samym w Europie geografia staje się przestrzenią pamięci (Plath, 2007). Odmiennie ideę sąsiedztwa postrzega Krzysztof Czyżewski, który w kwestii definiowania Europy Środkowej, uczynił zdecydowaną deklarację:

Postrzegam siebie jako Środkowoeuropejczyka. Uczestniczyłem w nieskończonej ilości debat, podczas których już w pierwszym zdaniu zapewniano, że twór zwany Europą Środkową nie istnieje i nigdy nie istniał. Jestem praktykiem idei, działam w żywiole społeczności pogranicza, z dala od kawiarnianych i akademickich dysput. Co dla nich jest odległym mitem, przyprószonym nostalgią i czasem dawno minionym, dla mnie jest rzeczywistym tu i teraz, nową prowincją do zagospodarowania, przyszłością do ukształcenia, pamięcią, której nie da się za-nie-pamiętać. Interesuje mnie, także jako pisarza, nie ucieczka od miejsca, w którym przyszedłem na świat, lecz możliwość stworzenia antidotum na *horror loci*, przypadłość dość rozpowszechnioną wśród mieszkańców między-Europy (Czyżewski K., 2010, s. 27).

To, co dla laureata „Nagrody magazynu DIALOG” jest powodem do dumy, dla polskiego socjologa Piotra Sztompki jest „kompleksem”:

W moim odczuciu jesteśmy jeszcze ciągle wschodnimi Europejczykami, a to trzeba odróżniać od bycia Europejczykami po prostu. Kompleks wschodniej europejskości jest efektem długich procesów historycznych, bo ta część Europy już od średniowiecza weszła na tory odmiennego rozwoju społecznego i politycznego, prowadzącego do zacofania w różnych dziedzinach – poczynając od standardów polityki, przez ekonomię, która zawsze była peryferyjna w stosunku do centrów Europy, ale także niedorozwoju kulturowo-cywilizacyjnego, bo dominacja elementów plebejskich, niskie waloryzowanie edukacji i inne czynniki sprawiły, że ta część kontynentu znalazła się pod silniejszym wpływem Azji. To stworzyło kulturę odmienną, ale i wtórną w stosunku do zachodnioeuropejskiej. Zacofanie utrwalił ponadto okres realnego socjalizmu w tej części Europy (Majcherek, 2004, s. 46).

O idei narodów środkowej Europy jako niemających „esencji” konstruktów nowoczesnych ideologii nacjonalistycznych pisał historyk, krytyk polskiej literatury i kultury Andrzej Mencwel:

Narody Europy Środkowej zostały właściwie wymyślone przez inteligenckie elity „budzicieli”, znanych z historii czeskiej, litewskiej czy ukraińskiej. Elity te jednak nikogo naprawdę nie budzą, bo działań ich nie poprzedza żadna czeska, litewska czy ukraińska substancja narodowa. Wynajdują one natomiast i opracowują wspólną tradycję (Eric Hobsbawm) i tworzą „wspólnoty wyobrażone” (Benedict Anderson), które skutecznie wmawiają sobie tożsamość etniczną, wyznaniową, kulturową (Mencwel, 2011, s. 79–80).

Mencwel rozważał o państwowych mechanizmach tworzenia tożsamości kulturowych (wspieranych przez tzw. public policy) – na łamach *DIALOGU* temat ten był obecny w debatach dotyczących procesów demokratyzacji wschodniej części Europy (Kozłowski, 1990; Krzemiński A., 1996a; Feldmann, 1998). W publikacjach tych podkreślano historyczną odpowiedzialność Zachodniej Europy za udaną transformację byłych państw komunistycznych – wskazywali na nią przede wszystkim Niemcy publicyści (Brandt, 1989; Amery, 1990; Götz-Coenenberg, 1990). Szczególną rolę w tych procesach miały odegrać Niemcy (Oelze, 1997; Stach, 2002; Stasik, 2002), jako główny „motor” europejskich procesów integracyjnych, które według brytyjskiego historyka Timothy Garton Asha były polityczną strategią:

[Niemcy – dop. P.O.] Chciały pokazać, że (...) czegoś się nauczyli ze swojej straszliwej przeszłości sprzed 1945 roku, pragnęły też w pełni zrehabilitować się w ramach europejskiej wspólnoty wartości, nawet kosztem rezygnacji ze sporej części własnej suwerenności i narodowej tożsamości. Kiedyś Niemcy byli najgorszymi Europejczykami, teraz mieli być najlepszymi. (Jak głosił dowcip z tamtych czasów, jeśli ktoś przedstawiał się w towarzystwie jako „Europejczyk”, od razu można było poznać, że jest Niemcem). Jednak wykazywanie europejskiego zaangażowania leżało również w ich najbardziej trzeźwo rozumianym narodowym interesie, ponieważ swój długofalowy cel, jakim było zjednoczenie kraju, mogli osiągnąć jedynie odzyskując zaufanie sąsiadów i międzynarodowych partnerów (...). Jak zauważył kiedyś Hans-Dietrich Genscher (...) „im bardziej europejska jest nasza polityka zagraniczna, tym bardziej jest narodowa”. Zachodniemiecka proeuropejskość nie miała wyłącznie charakteru instrumentalnego – odzwierciedlała rzeczywiste moralne i uczuciowe zaangażowanie – ale nie była też przejawem czystego idealizmu (Ash, 2012–2013, s. 20).

Na przełomie wieków w polskich mediach, głównie za sprawą przemówienia Joschki Fischera (MSZ RFN) na Uniwersytecie Humboldtów 12 maja 2000 roku, „niemieckie koncepcje” zjednoczonej Europy były przedmiotem szerokich dyskusji. W *DIALOGU* wystąpienie spotkało się z ciepłym przyjęciem, wizja federalnej konstrukcji Europy nie była – w przeciwieństwie do krytycznych opinii części polskich publicystów – utożsamiana z chęcią budowania Europy na wzór niemieckiej

idei (Stasik, 2000). W obronie koncepcji federacyjnych stanął polski historyk Jerzy Kłoczowski, przywołując Unię Lubelską jako przykład sprawdzonych federalnych europejskich tradycji (Kłoczowski, 2000). Donald Tusk również wskazywał na wieloetniczną i wielowyznaniową tradycję Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Tusk, 2007/2008). Nie sposób wskazać dominującej w DIALOGU koncepcji modelu jednoczącej się Europy, pod tym względem pismo jawi się bardziej jako laboratorium politycznej i społecznej idei niż dostarciciel gotowych rozwiązań. Idea *dialogu* realizowała się również w polemiczność autorskich koncepcji. Przykładem jest teza socjologa Zygmunta Baumana, według którego stawką w walce o zwycięską wizję przyszłej Europy miała być linia graniczna między regionalizacją a zjednoczeniem (Bauman, 2008). Z tą opinią polemizował niemiecki socjolog Claus Offe, według którego naprzeciw siebie stanęły wizje Europy państw, które dążą do konsolidacji instytucji liberalnej demokracji, po drugiej stronie zaś grupa krajów, opartej na narodowo-religijnej bazie „wspólnoty moralnej” (Offe, 2008).

Zderzenie koncepcji państw narodowych z różnymi scenariuszami zacieśniania integracji europejskiej było obecne w DIALOGU już na początku lat 90. ubiegłego wieku. Tłumacz polskiej literatury Albrecht Lempp w 1992 roku pisał:

Europa jest obszarem wielokulturowym i wielonarodowym, co również będzie musiało znaleźć odzwierciedlenie w poszczególnych państwach Europy. Myślenie europejskie oznacza również, że hasło „Wir sind das Volk” nie jest nadużywane jako formuła wykluczenia etnicznego (Lempp, 1992, s. 6).

Obecne w DIALOGU modele funkcjonowania i wizje przyszłości Starego Kontynentu spajały pojęcia tożsamości narodowej i europejskiej (Parys, 1997). Argumenty przeciwników pogłębiania procesów integracyjnych, oparte głównie na konieczności ochrony narodowej historii i tożsamości – Adam Krzemiński określił mianem archaicznych, pradawnych mitów: „Ten wygrywa przyszłość, który nie jest zakładnikiem własnej przeszłości” (Krzemiński A., 2013b, s. 59). W kwestionowanej przez część publicystów tożsamości europejskiej, były minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek upatrywał podstawę politycznej i gospodarczej integracji europejskich państw:

Więź gospodarcza i więź polityczna znajduje swój fundament w kulturze i duchowości europejskiej, a motywacją jednoczenia się Europy nie jest strach, ale poczucie wspólnej tożsamości (Geremek, 1998, s. 12).

Siłą motoryczną, mającą stanowić przeciwwagę obaw o uniformizację europejskiej kultury, była wielość i złożoność tekstów poświęconych europejskiej wielokulturowości (Harnischfeger, 1992; Bauman, 2008), jako idei grup o zróżnicowanym pochodzeniu i wyznających różne wartości. „Europa to synonim różnorodności” – pisał Pomian, propagator idei Europy jako **rozmaitości krajobrazów i wielości granic**. Rozmaitość przejawia się w występowaniu zróżnicowanych: religii i wyznań, języków

dźwiękowych i wizualnych, krajobrazów wiejskich i miejskich (kontrast między północą a południem i między zachodem a wschodem Europy). Pomiedzy tymi różnorodnościami istnieją „bardzo świeże i bardzo aktywne” (Pomian, 2011, s. 56; por. Pomian, 2008) granice, przyczyniające się do europejskiej różnorodności. Obecnie najważniejszą jest ta, która „oddziela dwadzieścia siedem państw Unii od innych krajów europejskich, zwłaszcza tych, które w przewidywalnym terminie nie mają szans do niej wejść” (Pomian, 2011, s. 56).

Obok wielokulturowości z nienormatywnym charakterem zawsze występuje normatywna międzykulturowość, w ramach której proponowane są pewne wartości i wzory relacji (por. Winkler, 2005/2006). Odwołując się do współtworzonej tożsamości Europejczyków, Donald Tusk pisał „Dla niektórych pojęcie takie [europejskiej tożsamości – dop. P.O.] pozostaje pustą figurą retoryczną, ale nie dla mnie” (Tusk, 2007/2008, s. 17). Późniejszy przewodniczący Rady Europejskiej europejską tożsamość wypełnił katalogiem wartości – pierwszą było uzupełnienie wizji Europy „o jej środkowoeuropejski wymiar, ale przede wszystkim o włączenie doświadczenia totalitaryzmu komunistycznego w świadomość historyczną Zachodu” (Tusk, 2007/2008, s. 17). Jako kolejną normę wskazał demokratyczną legitymację, opowiadając się tym samym za koncepcją „państwa związkowego” (Tusk, 2007/2008, s. 17). Trzecią wartość stanowiły odwołania do idei solidarności, jako głównej zasady relacji wszystkich europejskich krajów (Tusk, 2007/2008, s. 17). Z kolei według Geremka solidarność Europy to idee zdolne „przezwycięzać egoizm i partykularyzm, odrzucające ekskluzję społeczną, tworzące równe szanse dla wszystkich, zwalczające biedę i bezrobocie” (Geremek, 1998, s. 12). Kolejne publikacje tworzyły katalog powtarzających się norm: europejską różnorodność wymuszającą współpracę (kolejna wartość), realizowaną w różnych obszarach (politycznym, gospodarczym, kulturalnym); zasięgach (bilateralnej, multilateralnej); poziomach (krajowym, lokalnym); przez różne podmioty (państwowe, samorządowe, społeczne). Przywoływana w innym tekście koncepcja „stabilność poprzez kooperację” (Walter, 1999) nie wykluczała braku świadomości odmiennych „pamięci historycznych” czy interesów politycznych, dzięki czemu Europa:

jest wspólnotą współpracy i konfliktów, wymiany i obyczajów, a nie wytworem ideologów, może opierać się właśnie ideologiom, nawet tym, które – jak nazizm i komunizm – wyrosły z europejskiego ducha, ale ostatecznie nie były w stanie go zdeprawować (Tusk, 2010, s. 32).

Wolność stanowi jedną z najczęściej przywoływanych w DIALOGU twórczą wartość Europy, gdyż jej historii są „dziejami wolności, przynajmniej w tym sensie, że tu krystalizowała się jej idea i rozszerzała się jej realizacja, że wolność zdobywały miasta i państwa, narody i klasy” (Geremek, 1998, s. 12). Konsekwencją wolności jest otwartość, będąca dla Józefa Życińskiego uosobieniem „godności osoby ludzkiej”. Zdaniem

rzymskokatolickiego hierarchy, katolicką charakterystykę tej normy przedstawił Jan Paweł II w posynodalnej adhortacji apostołskiej „Ecclesia in Europa”:

mamy tam głęboki wykład hierarchii wartości. Papież mówi najpierw o godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, państwie prawa i rozdzieleniu polityki od religii (Süsmuth, 2006, s. 114).

Międzykulturowość Europy powoduje, że jawi się ona jako wyzwanie (Tusk, 2007/2008). W tekście polskiego socjologa Baumana czytamy:

Moją obsesją jest pisanie o Europie jako nieustannym projekcie, który nigdy nie został zrealizowany do końca, zawsze odbiegał od rzeczywistości, lecz mimo wszystko dodawał tempa przemianom, wyznaczając horyzont, do którego Europa zdążała (Bauman, 2008, s. 34).

Pisanie na nowo Europy jest efektem ciągłych przeobrażeń. Zwrócił na to uwagę cytowany już Krzysztof Pomian, który w rozważaniach na temat tendencji uniformizacyjnych w sferze społecznej (nawyków, zwyczajów i zachowań mieszkańców różnych krajów i regionów Europy) pisał:

Piwo przedostało się na południe Włoch i Hiszpanii, wino sprzedaje się w Szwecji i Norwegii, oliwa przestała być w krajach północnych artykułem luksusowym, a herbata upowszechnia się we Francji, gdzie była prawie nieznaną jeszcze w latach tuż powojennych. Tak też owoce i warzywa są dostępne bez względu na porę roku w krajach Północy, w tym również owoce egzotyczne: banany, kiwi, mango, nie mówiąc już o pomarańczach, co do których można się zastanawiać, czy są jeszcze egzotyczne (Pomian, 2011, s. 58).

Zróżnicowana europejska kultura może być czynnikiem integrującym, a także wykluczającym (Nousch, 2003/2004). Europejska różnorodność etniczna i kulturowa powróciły do współczesnego języka debat politycznych, co zdaniem dyplomaty Janusza Reitera zagraża idei wielokulturowości (Reiter, 2014). Polski socjolog Adam Pomorski przekonywał o rosnącym, nie tylko we wschodniej części Europy, nacjonalizmie:

Mamy raczej do czynienia z ogólną polaryzacją społeczeństw, która staje się widoczna podczas wyborów politycznych w Europie (...). Przez dwadzieścia lat badania elektoratu w krajach pokomunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej wykazywały, że 20–30 procent wyborców jest nastrojonych w sposób populistyczny, nacjonalistyczny, ksenofobiczny, jednocześnie z silnymi resentymentami komunistycznymi. To wynik dobrze przyswojonego utożsamienia demokracji – „ludowej” i „narodowej” – z roszczeniową utopią solidaryzmu społecznego i solidaryzmu etnocentrycznego (narodowego), a nie z procedurami prawno-politycznymi. Obecny kryzys europejski i światowy prawdopodobnie nie jest jedynie kryzysem koniunktury, lecz ma charakter długiego cyklu (Pomorski, 2013, s. 61).

Według Aleksandra Smolara w ciągu najbliższych lat UE będzie się dywersyfikować, wewnątrz różnicować, co wynika z rosnącego wpływu partii populistycznych na zachowania i język głównego nurtu w państwach członkowskich (Smolar, 2014). Tym samym jednym z symptomów europejskiej tożsamości jest to, że Stary Kontynent traci w świecie swoją dotychczasową pozycję. Punkt ciężkości przesuwa się do Azji, Afryki i Ameryki Południowej (Jasina, 2011). W 2007 roku Henryk Waniek pisał: „Na naszych oczach i z naszym udziałem trwa redefinicja Europy, lecz na razie jej kształt gubi się w wieloznacznych przymiarkach” (Waniek, 2007, s. 29), niedających gotowych odpowiedzi na nową Europę (Kerski, 2015a). W jednym z tekstów Basil Kerski napisał: „używanie słów »Europa« oraz »kryzys« napotyka się ostatnio tak często, że można odnieść wrażenie, jakoby słowa te były nierozzerwalnie ze sobą związane” (Kerski, 2013–2014, s. 91). Kryzys ten zobrazował w swoim tekście Jan Lityński:

Model europejski, będący przez ostatnie 25 lat tak ważny dla państw Europy Środkowej, znalazł się obecnie w trudnym momencie. Jonasz Kofta stworzył kiedyś musical „Okup”, w którym mamy taką strofę: „Historia się przestała dziać / w ponadświatlanych mózgownicach / Czas terażniejszy poszedł spać, / a królem czasów jest – międzyczas”. Mam odczucie, że dziś również żyjemy w takim „międzyczasie”, bo pewne idee przestały obowiązywać. O ile idea Europy związana była z wolnością polityczną, osobistą, gospodarczą i umiejętnością współpracy, także solidarnością wobec słabszych, o tyle teraz można odnieść wrażenie, że to się w pewnym momencie załamało (Reiter, 2014, s. 61).

Polsko-niemieckie pogranicze – sąsiedzka tożsamość

Z pojęciem Europy i pogranicza nierozzerwalnie wiąże się inne – granica. W literaturze pojęcie granica jest używane w wielu znaczeniach – w geograficznym (pogranicze oznacza obrzeża, rubież i kresy), ma również wymiar społeczny (oznaczający pewne podziały, mające charakter kulturowy, mentalny czy ekonomiczny) oraz psychologiczny (oznacza odmienność, będącą podstawą do zróżnicowanego postrzegania rzeczywistości i ludzi). W jednym z tekstów Adam Krzemiński nawiązał do etymologii pojęcia, wspominając, że granica „to jedno z nielicznych ewidentnie polskich zapożyczeń w języku niemieckim” (Krzemiński A., 2015, s. 44). W XX wieku polsko-niemiecka granica była najbardziej sporną i dyskusyjną. Wytyczona po I wojnie światowej w Wersalu (1912) tolerowana, ale nieuznawana przez Niemcy stała się pretekstem wybuchu II wojny światowej.

Fot. 7. DIALOG nr 5/August 1990.
Brak autora

Po czym spór o uznanie tej następnej – na Odrze i Nysie Łużyckiej, wytyczonej w Poczdamie w 1945 roku po klęsce III Rzeszy – trwał przez niemal pół wieku. Nie ma chyba drugiej takiej granicy w Europie, która byłaby uznawana trójskokiem: w 1950 roku przez NRD, w 1970 roku przez „bońską” Republikę Federalną i w 1990 roku przez już zjednoczone, w pełni suwerenne Niemcy (Krzemiński A., 2015, s. 44–45).

Granice dzielą i łączą „Granica jest czymś dwustronnym: niekiedy jest to most, aby móc wyjść komuś naprzeciw, niekiedy zaporą, aby go odepchnąć” (Pollack, 2011b, s. 27). Mieszkańcy pogranicza codziennie doświadczają obecności granicy (Schröder K., 2013), topos mostu łączącego przedzielone naturalną granicą Odrą – światy (por. Olschowsky B., 2004) – pojawił się w wielu tekstach DIALOGU. Mający przełamać granice most, ma wymiar fizyczny, jest kładką umożliwiającą ruch rowerowy i pieszy, łączącą przykładowe nadgraniczne miejscowości – polski Pieńsk z niemiecką Deschką. Wspierający budowę łącznika Hermann Walter, były burmistrz gminy Neißeau, określił go „mostem radości i zmartwień”. Pierwotnie z kładki „korzystali (...) drobni przestępcy i wandy” (Schröder K., 2014a, s. 85), po siedmiu latach od całkowitego zlikwidowania granic burmistrz Zgorzelca, Rafał Gronicz w raporcie mówił o innym wymiarze granicy. Dowodził, że procesowi zaniku granic politycznych nie towarzyszy zanik granic kulturowych:

Ostatnio był u mnie mężczyzna, który stwierdził, że potrzebujemy w Zgorzelcu odkrytego basenu. Powiedziałem mu, że basen jest w Görlitz. Na to on, że tak, ale to w Niemczech. A ja mu na to, że nie, to przecież zaraz za ogrodem zoologicznym (Schröder K., 2014a, s. 85).

Niemiecka dziennikarka Katrin Schröder opisała granicę pomiędzy Polską i Niemcami porównując ją do długiej, spokojnej rzeki:

Buduje się na niej mosty, ale na jej brzegach mają też miejsce kłótnie i pielęgnuje się uprzedzenia wobec sąsiada. Wszędzie można znaleźć przykłady nie tylko kooperacji, lecz i konfrontacji. Poczucie przynależności, wspólna tożsamość w wielu miejscach jest nadal pobożnym życzeniem, a nie rzeczywistością. Mimo wszystko zapanowała tu pewna normalność, i która jeszcze kilka lat temu byłaby nie do pomyślenia (Schröder K., 2015, s. 42).

Ową normalność polski dziennikarz Robert Ryss nazwał **sąsiedzką tożsamością**:

Nie mam przy tym na myśli doskonałego człowieka pogranicza, mówiącego w języku polskim i niemieckim, reprezentującego postawę kosmopolityczną. Mam na myśli banalną kwestię – czy mieszkańcy pogranicza mają świadomość, na jakim obszarze się poruszają? (Kerski, 2015c, s. 64–65).

Międzykulturowa przestrzeń pogranicza jak w lustrze odbija zróżnicowane historycznie i kulturowo lokalne środowiska. Przykładem przywiązania treści kultury do

miejsca są teksty informacyjne, poświęcone działalności funkcjonujących na pograniczu instytucji, których celem jest poszukiwanie i doświadczanie „małych ojczyzn”. Jednym z nich było Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia”, zajmujące się dziejami Prus Wschodnich i związkami kultury polskiej, niemieckiej, litewskiej i rosyjskiej. Pisano również o Towarzystwie im. Edyty Stein czy Fundacji Krzyżowa, które działają w obszarach odkrywania kultury i historii polskiej, niemieckiej i żydowskiej. Jak podkreślał w jednym z wywiadów historyk Robert Traba, zachodnie ruchy regionalne to:

ruchy separatystyczne, ludowe, konserwatywne. U nas podłożem istnienia towarzystw wyrastających z miejsca zamieszkania, z „małych ojczyzn”, jest „otwarty regionalizm”: dążenie do przełamania zamknięcia przez odkrycie przeszłości regionu i sąsiadów (Rubinowicz, 1996, s. 49).

Według Roberta Ryssa (*grenzgänger* przekraczający obie strony Odry i Nysy) z kolei poznawanie wielokulturowej przeszłości swojej małej ojczyzny przybiera czasami zupełnie nieoczekiwane formy:

na przykład gdy niektórzy chojnianie do dziś chwalą się, że w centrum ich miasta z balkonu okazałego budynku na początku lat 40. przemawiał ponoć sam Hermann Göring, a na chojeńskim basenie w 1936 roku rozgrywano eliminacje do finałów olimpijskich w Berlinie. Bezlitośnie obalają te przekazy starzy Niemcy z Königsbergu, bo w ogóle o takich wydarzeniach nie słyszeli. Z kolei oni sami w swych licznych wydawnictwach i w niemieckiej Wikipedii upoczywie kultywują Chojnę jako miejsce wiecznego spoczynku słowiańskiego księcia pomorskiego Bogusława I, chociaż z tą legendą rozprawili się już dawno polscy historycy (Ryss, 2010, s. 89).

Redaktor naczelny „Gazety Chojeńskiej”² twierdził, że za „codziennym pograniczem” nie nadążają elity, rzeczywistość wytyczają codzienne relacje zwykłych ludzi (Kerski, 2015c). To oni, mieszkańcy polskiej i niemieckiej części pogranicza, tworzą i oddziałują, ale też realizują w codziennej rutynie idee transgraniczności. Aktywnie w nich uczestniczyli niektórzy autorzy DIALOGU, specjalizujący się w tematyce polsko-niemieckiego pogranicza nośnicy znaczeń: Katrin Schröder, Dietrich Schröder, Ulrike Gropp, Bogdan Twardochleb czy Andrzej Kotula. Podkreślali oni również rolę mediów w poszerzaniu wiedzy o sąsiadach, przez dewaluację narodowych stereotypów. Na przełomie wieków dlatego w DIALOGU donoszono o mediach demitologizujących

„Gazeta Chojeńska” – ukazujący się w latach 1990–2020 roku w Chojnie (województwo zachodniopomorskie, powiat gryfiński) tygodnik. Wiele miejsca poświęcano w nim tematyce polsko-niemieckiego pogranicza – dziś to kronika transgranicznych procesów i zjawisk.

2 Część tekstów „Gazety Chojeńskiej” poświęconych polsko-niemieckiemu pograniczu znalazła się w antologii „Iść po granicy. Artykuły, eseje, rozmowy” (Ryss, 2015).

falszywe wizerunki sąsiadujących krajów (Kurowska, 2001, Karasiewicz, 2003; Twardochleb, 2003a). Szczególna intensywność współpracy mediów i dziennikarzy polsko-niemieckiego pogranicza przypadała na lata 90. ubiegłego wieku. Można założyć, że ówczesne poczucie odpowiedzialności budowania normalności, dobrych relacji i *dialogu* w stosunkach polsko-niemieckich stanowiło przyszły „budulec” zjednoczonej Europy. Szczeciński dziennikarz Andrzej Kotula na temat mediów jako źródła wiedzy o pograniczu lat 90. pisał:

Staranny archiwista miałby pełne ręce roboty. Wrywkowy przegląd tego, co polska prasa – głównie regionalna – opublikowała na temat polsko-niemieckiego pogranicza jedynie w ciągu ostatnich czterech miesięcy 1997 roku, złożyłby się na pasjonującą broszurę, dowodząc, jak żywe jest dziś to pogranicze i jak bardzo lokalne sprawy polsko-niemieckie zajmują polską opinię (Kotula, 1998, s. 52).

Monitoring oraz realistyczna ocena przykładów transgranicznej kooperacji gospodarczej, kulturalnej, sportowej czy edukacyjnej, dawała dziennikarzom poczucie „że na granicy idzie ku lepszemu” (Schröder D., 1998, s. 99), ale i stawiała trudne pytania o proces odpamiętywania przeszłości pogranicza (Twardochleb, 1998). Przykładem są wspomnienia przywoływanego już Ryssa, który o roli „Gazety Chojeńskiej” w przywracaniu pamięci Königsberg pisał:

Dziesięć lat temu „Gazeta Chojeńska” przetłumaczyła i publikowała przez kilka miesięcy cykl dramatycznych wspomnień ostatnich niemieckich mieszkańców miasta z początku 1945 roku. Pojawiły się opinie, że to ryzykowne przedsięwzięcie, bo nie wiadomo, jak zareagują czytelnicy. Rzeczywiście, zareagowali bardzo żywo: na kolejne odcinki czekali z niecierpliwością jak na najlepszą powieść sensacyjną. Bo czytali o wydarzeniach na swojej ulicy, w swojej miejscowości, nad swoim jeziorem, nad swoją Odrą (Ryss, 2010, s. 89).

„Lausitzer Rundschau – Gazeta Lubuska” – comiesięczna kolumna, ukazująca się w latach 1997–2000 w dziennikach „Gazeta Lubuska” (województwo lubuskie) i „Lausitzer Rundschau” (Brandenburgia), redagowana przez Reginę Dachówną i Sandrę Dassler.

Z demitologizacją historii i stereotypów polsko-niemieckiego pogranicza mierzyli się nie tylko bohaterowie reportaży z polsko-niemieckiego pogranicza, ale i sami autorzy. Niemiecka dziennikarka Sandra Dassler, redagująca wraz z Reginą Dachówną nagrodzoną Polsko-Niemiecką Nagrodą Dziennikarską w 1999 roku kolumnę „Lausitzer Rundschau – Gazeta Lubuska”³, w jednym z tekstów *DIALOGU* wspominała pierwsze spotkanie z zielonogóorską dziennikarką:

³ Więcej na temat transgranicznego medium w artykule „Media jako narzędzie w dialogu międzykulturowym na przykładzie polsko-niemieckiego pogranicza. Współpraca redakcyjna »Gazety Lubuskiej« i »Lausitzer Rundschau«” (Olechowska, 2013).

Pierwszymi osobami, które musiały zweryfikować swoje przesady i przezwyciężyć stereotypy myślowe, byliśmy z pewnością my same. Ojciec Reginy przeżył Oświęcim, po powrocie nie nienawidził jednak Niemców, lecz zawsze radził córce, aby uczyła się ich języka (...) Czasami współpracownicy mojej polskiej koleżanki pytają ją, dlaczego tak bardzo angażuje się w sprawy Niemców. Ja też często spotykam się ze zdumieniem niektórych kolegów, kiedy cieszę się na następne zbieranie materiałów w Polsce (Dassler, 1998, s. 65).

Polsko-niemieckie pogranicze⁴ w DIALOGU charakteryzuje ujęcie diachroniczne, na procesy integracji jego mieszkańców wpływały przemiany polityczne 1989 roku, które zakończyły wymuszony „Układem zgorzeleckim” (1950) okres „eksperymentu polsko-niemieckiej przyjaźni” (pogranicze pomiędzy PRL a DDR). Z analizy tekstów DIALOGU wynika, że zjednoczenie Niemiec (1990) wpłynęło na zmianę struktur wieloletnich znajomości mieszkańców pogranicza. W reportażu z 1990 roku czytamy:

Zbigniew Magiera, inspektor miejskiej szkoły, pożegna się z dawnymi kolegami, których porwał też wiatr historii. (...) I choć w Polsce lata 70. oceniane są bez entuzjazmu, to w Zgorzelcu okres ten nazywany jest „złotymi latami”. To nie było tylko poczucie wolności, że można wyjechać „za granicę” na piwo. Obie połowy miasta dały sobie nawzajem – na dłuższą metę – to, co w takim sąsiedztwie najcenniejsze: wzbogacającą wymianę. (...) Mur berliński runął, ale wciąż tam jest i wkrótce może być jeszcze wyższy (Pawłowski, 1990, s. 15).

Naturalnie pojawiały się więc pytania o kształt „nowego” sąsiedztwa, uwarunkowanego kolejnymi etapami „otwierania granic” (Schröder D., 1996a; 1996b), których celem było kształtowanie wśród mieszkańców pogranicza obrazu możliwości wspólnego działania i szeroko rozumianej wymiany, kreowania skutecznej linii współpracy. W latach 90. współpraca regionów granicznych stanowiła ważny element procesów integracyjnych w Europie. Dla polskiego rządu była „instrumentem w tworzeniu sieci nowych stosunków z sąsiadami”, zaś dla strony niemieckiej „strategią umacniania związków z Europą Zachodnią, zwłaszcza ze Wspólnotami Europejskimi”⁵.

Pogranicze w DIALOGU było obszarem najczęściej prezentowanym w formie reportażu, jako gatunku wiernej rekonstrukcji rzeczywistości. W periodyku podawano wiele przykładów polsko-niemieckiej współpracy. Wielokrotnie w DIALOGU gościł Europejski Uniwersytet Viadrina we Frankfurcie nad Odrą (Fritsche, 1992; Schröder D., 1996b; Stokłosa, 1998; Lingen, 2001; Veihelmann, 2004; Lechler, 2011), a także

4 W tekstach DIALOGU pojawiały się również opisy innych pograniczy (wg kolejności chronologicznej): polsko-litewsko-białorusko-ukraińskiego (Cieśla, 1987); polsko-ukraińskiego (Trenkner, 2000; Stach, 2008c); polsko-rosyjskiego (Obwód Kaliningradzki) (Daszczyński, 2013); niemiecko-czeskiego (Pędziwoł, 1997; Gropp, 2000b); niemiecko-duńskiego (Gropp, 1999); państw regionu Morza Bałtyckiego (Pletzing, 2011) oraz pogranicza etnicznego (Bobrowski, 2003/2004).

5 (Wystąpienie, 1993, s. 193 i 203).

działający przy nim Instytut Historii Stosowanej (Schröder D., 2011–2012). Pisano o Euroregionie Pomerania (Stach, 2003), lokalnych grupach działania, np. Frankfurter Brücke (Baldauf, 1990), realizacji transgranicznych projektów ekologicznych Dolina Dolnej Odry (Schutzgebiet, 1992; Enger, 2001a) czy współpracy energetycznej (Mróz, 2004). Obrazy te zestawiano z nieopuszczającą tego obszaru koniecznością ciągłego zwalczania napięć, wynikających z różnic potencjałów ekonomicznych, społecznych i politycznych. Wyrażał je w 1991 roku Manfred Stolpe, pierwszy premier Brandenburgii zjednoczonych Niemiec, prezentując założenia ostatecznie niezrealizowanej koncepcji wspierania regionu Odry (Stolpe, 1991).

Cytowane teksty jako podstawową barierę zacieśniania transgranicznych więzów wskazywały jakość komunikacji, zarówno tej pomiędzy podmiotami samorządowymi (gminy, powiaty, województwa i kraje związkowe), jak i wymiany informacji i funkcjonowania stereotypów na poziomie „powiązań nieformalnych” codziennych kontaktów mieszkańców pogranicza (Enger, 2001b). Przykładem jest jeden z dokumentów Dietricha Schrödera, który opisując współpracę polskich i niemieckich muzyków, napisał:

Szczególnie poruszył mnie epizod, który się zdarzył na obozie szkoleniowym orkiestry młodzieżowej szkół muzycznych we Frankfurcie n. Odrą i Zielonej Górze. Spotkałem tu młodego frankfurczyka, gorliwie grającego na altówce i wsłuchującego się nabożnie w solówki polskich kolegów. Na koniec poprosił mnie on jednak, bym w artykule o orkiestrze nie wymieniał jego nazwiska, bo jego niemieccy koledzy mogliby go potem uważać za „przyjaciela Polaków” (Schröder D., 1995, s. 67).

W innym tekście podawano przykłady głęboko zakorzenionych stereotypów Polaka:

Most na Odrze, który łączy ze sobą Frankfurt i Słubice, przekracza codziennie 15 000 ludzi. Jednakże nieliczni z nich poszukują po drugiej stronie Odry kontaktu z ludźmi – większość zainteresowana jest przede wszystkim wymianą towarów. Benzyna i papierosy trafiają na jedną, sprzęt elektroniczny i artykuły luksusowe na drugą stronę. (...) Stereotyp, że większość Polaków to przestępcy, jest wciąż żywy w polsko-niemieckiej codzienności bezpośrednio na granicy. (...) wciąż aż 30 procent frankfurczyków całkowicie lub częściowo zgadza się z taką opinią (Papenbrock, 1999, s. 22).

Jak wskazywano w tekstach, szansę likwidacji nierówności ekonomicznych i społecznych na pograniczu miała przynieść akcesja Polski do UE (por. Schmidtendorf, 2003c). W jednej z publikacji Marzenna Guz-Vetter zwróciła uwagę na pasywność polskiej strony w zakresie realizacji strategii i koncepcji rozwoju pogranicza:

jest to wynikiem braku woli politycznej ze strony polskich decydentów, którzy tradycyjnie kierują swoją uwagę ku słabszym ekonomicznie, ale też położonym bliżej Warszawy regionom Polski wschodniej. Dlatego, przedstawiane przez stronę niemiecką w pierwszej połowie lat 90. liczne koncepcje aktywizacji ekonomicznej pogranicza (Plan Stolpego,

Plan Willersa) nie doczekały się nigdy merytorycznej odpowiedzi lub kontrproponycji ze strony polskiego rządu. (...) W polsko-niemieckim *dialogu* brakuje dziś przede wszystkim profesjonalnej wymiany poglądów na temat kierunków rozwoju gospodarczego pogranicza w wyniku poszerzenia Unii Europejskiej na wschód. (...) Istotną przyczyną braku profesjonalnej dyskusji o pograniczu leży jednak również w ignorancji ze strony polskich sąsiadów, którzy coraz częściej a priori przyjmują pasywną postawę w stylu „niech Niemcy płacą i robią”. Pasywność strony polskiej w dyskusji na temat przyszłości pogranicza wynika także z braku samorządu gospodarczego po polskiej stronie granicy, który mógłby prowadzić tego typu działania lobbystyczne, stanowiąc jednocześnie instytucję partnerską w stosunku do niemieckich izb gospodarczych i handlowych (Guz-Vetter, 2003/2004, s. 74).

Autorka podkreśliła znaczenie aspektu społecznego, związanego z brakiem poparcia rozszerzenia UE przez niemieckich mieszkańców pogranicza, co jej zdaniem wynikało z „silnych uprzedzeń, ale także charakterystycznego dla wschodnich landów niemieckich, opacznie pojmowanego lokalnego patriotyzmu” (Guz-Vetter, 2003/2004, s. 76). Asymetria między polską i niemiecką częścią pogranicza była widoczna w wielu płaszczyznach codziennych relacji. Był nią choćby przygraniczny handel – Niemcy w Polsce byli obsługiwani w języku niemieckim, mieli możliwość realizacji rozliczeń w rodzimej walucie, podczas gdy:

jedynie 3 procent polskich konsumentów miało możliwość płacenia w Niemczech złotówkami, a tylko 10 procent zostało kiedykolwiek obsłużonych po polsku. (...) Do myślenia (...) daje fakt, że jedyne szyldy w języku polskim [w niemieckich sklepach – dop. P.O.] to ostrzeżenia przed kradzieżą i zakazy (Papenbrock, 2001/2002, s. 40).

Niesymetryczność medialnych obrazów pogranicza była efektem odrębnych statów politycznych Polski i Niemiec, czego przykładem były okresy przejściowe w zakresie otwarcia niemieckich rynków pracy. Dla przykładu – niemieckim przedsiębiorcom znacznie łatwiej było inwestować w Polsce (Gropp, 2003/2004). Polaryzację poglądów na temat potencjału i rozwoju polsko-niemieckiego pogranicza doskonale odzwierciedla wypowiedź niemieckiego dziennikarza Uwe Rady, który na pytanie o zderzenie opinii akcentujących pojednoczeniowe szanse pogranicza z podejrzliwością jego mieszkańców wobec nagłej poprawy relacji, powiedział:

Jeśli chciałoby się napisać książkę⁶ o regionie granicznym, a na jej pierwszym planie o lękach i troskach po obu stronach Odry i Nysy, powstałaby niesłychanie przygnębiająca praca. W gruncie rzeczy trzeba by było opisywać nędzę. Kiedy natomiast pisze się o regionie granicznym tych, którzy widzą dla siebie przyszłość i pojmują ten region rzeczywistości jako wspólny region, otwiera się całkiem inna perspektywa. Próbowałem połączyć

⁶ Dotyczy omawianej książki Uwe Rady „Zwischenland: Europäische Geschichten aus dem deutsch-polnischen Grenzgebiet” (Rada, 2004).

oba te obrazy, nie wierząc odświętnym przemówieniom, które nieustannie powtarzają złudne stwierdzenie, że wraz z rozszerzeniem UE na Wschód region ten przesunie się z marginesu w europejskie centrum (Olschowsky B., 2004, s. 39).

Po 2004 roku polsko-niemieckie pogranicze poszukiwało własnej strategii pomiędzy chłodną *Realpolitik* a europejską wizją, doświadczając w kolejnych latach rzeczywistej mechaniki i dynamiki europejskich procesów zjednoczeniowych – Zgorzelec i Görlitz nie zostały liderem konkursu o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury (Gropp, 2007); pomimo borykającego się z trudnościami strukturalnymi regionu Meklemburgii-Pomorza mieszkańcy przygranicznego Löcknitz negatywnie oceniali zjawisko osiedlania się po niemieckiej stronie Polaków (Stach, 2008b); po rozszerzeniu UE wzrosła na pograniczu przestępczość (Schröder K., 2011), co przyczyniło się do sukcesów wyborczych we wschodnich landach populistycznej partii Alternatywa dla Niemiec (AfD) (Schröder D., 2014). W zderzeniu w wymienionych procesami jednocześnie pojawiały się teksty zaprzeczające przypadkom agresji na tle narodowościowym (Ryss, 2010) czy przybywaniu Niemców do Polski jedynie w celach handlowych (Hesse, 2013). Obecny w czasopiśmie obraz polsko-niemieckiego pogranicza był więc zróżnicowany – a tym samym autentyczny.

Z biegiem lat w obecnych w DIALOGU tekstach poświęconych polsko-niemieckiemu pograniczu, ewolucja procesów transgranicznych zachodziła powoli, czego efektem było stopniowe zbliżanie do siebie mieszkańców obydwu krajów (Schröder K., 2008–2009; 2008; 2014b). W jednej z debat poświęconych regionom przygranicznym szczeciński dziennikarz Bogdan Twardochleb wskazał na długi i skomplikowany, i nie zawsze znajdujący „punkty styczne” proces wzajemnego poznania:

różnice na przykład uwidoczniły się bardzo wyraźnie w podejściu Polaków i Niemców do przyjmowania uchodźców. Trzeba by długo tłumaczyć, że Polska przez 50 powojennych lat była konstruowana jako państwo jednonarodowe, to był taki polityczny aksjomat, tak też uczono dzieci w szkole. I teraz, po 70 latach, uświadamiamy sobie, jak bardzo trudno jest zacząć myśleć inaczej, zmienić stosunek do pewnych spraw. Granica i bogate kontakty uświadamiają nam także różnice między nami; różnice, które trzeba poznawać. Nie wszystkie trzeba pokonywać i nie wszystkie trzeba znosić, ponieważ trzeba się pięknie różnić (Kerski, 2015c, s. 64).

Ważnym obszarem wzajemnego zrozumienia po raz kolejny była kultura, w tym działalność oświatowa (Schröder K., 2013; 2015), mająca na celu „kształcenie nowoczesnych obywateli Europy” na podstawie badania stereotypów, wzajemnego oddziaływania kultur oraz poznawania historii obydwu krajów. Jednym z jej elementów była historia wysiedleń mieszkańców pogranicza. Na pograniczu znaczną część jego niemieckich mieszkańców stanowili wypędzeni, którzy:

nierzadko mieszkają w odległości zaledwie kilku kilometrów od swoich rodzinnych wiosek. Niektórzy do dziś mogą oglądać dawne domy i mieszkania przez lornetkę, jeżeli nie zostały wyburzone albo nie rozpadły się same (Bachmann, 1996b, s. 68),

tym samym:

wielu wschodnioniemieckich wypędzonych jedno różni zdecydowanie od zachodnioniemieckich: mieli więcej czasu, aby ostatecznie pogodzić się z utratą starej ojczyzny. Jeśli zapytamy wypędzonych zachodnioniemieckich, kiedy zaczęli przyzwyczajając się do myśli, że na wschodzie niczego nie da się już odzyskać, najczęściej pada odpowiedź, że w latach 1990–1991, gdy zjednoczone Niemcy ostatecznie uznały granicę na Odrze i Nysie, rzadziej mówi się o układach wschodnich z lat siedemdziesiątych. Wypędzeni wschodnioniemieccy wymieniają natomiast przeważnie rok 1950, kiedy w Görlitz NRD uznała granicę z Polską na Odrze i Nysie (Bachmann, 1996b, s. 69).

Już w latach 90. w DIALOGU zwracano uwagę na odmienną interpretację historycznych wydarzeń między wschodnio- i zachodnioniemieckimi wypędzonymi – w polskiej i niemieckiej zbiorowej świadomości dominują narracje wypędzonych z zachodu, gdy tymczasem – jak podkreślał Klaus Bachmann – przesiedleńcy ze Wschodnich Niemiec już w latach 70. przygotowywali grunt pod dzisiejsze zaangażowanie wypędzonych w polsko-niemiecką *dialog* (Bachmann, 1996b, s. 69). W DIALOGU zestawiano wspomnienia wysiedlonych Polaków z przeżyciami niemieckich powojennych przesiedleńców. W jednym z numerów pisma opublikowano fragment nagrodzonego w 2007 roku Polsko-Niemiecką Nagrodą Dziennikarską reportażu Tiny Veihelmann⁷, który był poświęcony mieszkańcom przygranicznych miejscowości Aurith i Urad, leżących na brzegu Odry na granicy między Niemcami a Polską. Dominującym wątkiem dokumentu była teza o podobieństwie polskich i niemieckich doświadczeń przymusowej migracji, poczuciu utraty i tęsknoty, doskwierającej przesiedlonym jeszcze wiele dziesięcioleci później. Zarówno na przesiedlonych Niemcach, jak i Polakach ciążyą te same doświadczenia związane z wysiedleniami, to samo poczucie krzywdy i niesprawiedliwości spowodowane koniecznością opuszczenia ziem ojczystych. Ta wspólnota losów daje szczególny rodzaj zrozumienia, uznania cudzych i własnych win i cierpień, którego impulsy uruchamiają te same wspomnienia i refleksje (Veihelmann, 2006). Jak donoszono w DIALOGU dzięki realizowanym programom edukacyjnym, historię wysiedleń poznawali młodzi mieszkańcy pogranicza, gdyż – jak komentował w wywiadzie Dietmar Woidke, premier Brandenburgii – szczególnie należy wspierać młodzieżowe projekty, dzięki którym realizowany jest postulat międzykulturowej edukacji (Kerski, Szczepański, 2015). Jednym z nich był podręcznik historyczny, w którym poruszono kwestie wysiedlonych:

Chodziło o to, żeby pokazać, co przeżyli wypędzeni z Dolnego Śląska w radzieckiej strefie okupacyjnej w Niemczech oraz jak wyglądały wysiedlenia ludzi z dawnych polskich ziem wschodnich. Książki historyczne obu stron miały dotychczas w tej kwestii braki – strona polska wypędzenia Niemców chętnie pomija milczeniem. Z kolei niemiecka,

⁷ „Zwei Ufer eines Flusses” (Veihelmann, 2006).

po pierwsze, niepełnie informuje o powodach tych wysiedleń; po drugie, mało uwagi poświęca represjom wobec Polski i wysiedleniom Polaków ze Wschodu (Schröder K., 2010–2011, s. 97).

Jak już wspomniano, w DIALOGU nie ma jednego, dominującego obrazu polsko-niemieckiego pogranicza – jest on heterogeniczny, nie ma wspólnej tożsamości, jednego kulturowego obrazu, jest trudny do uchwycenia (Kerski, 2015c). Obraz ten jest *in statu nascendi*, wymagający ciągłej pracy. Przywoływany Woidke mówił:

Stosunki polsko-niemieckie wymagają ciągłego wysiłku. W takim właśnie duchu Władysław Bartoszewski sformułował swoje ostatnie przemówienie, które napisał jeszcze 24 kwietnia, w dniu swojej śmierci, trzy dni przed przygotowanymi przez niego polsko-niemieckimi konsultacjami międzyrządowymi, a które później odczytała premier Ewa Kopacz. Uznaję to przemówienie za jego ostatnią wolę (Kerski, Szczepański, 2015, s. 27).

Mieszkańcy polsko-niemieckiego pogranicza, samorządowcy, dziennikarze, przedstawiciele świata kultury, nauki i przedsiębiorcy, nierzadko codziennie przekraczający granicę (*grenzgänger*) – mają poczucie tej misji. Pogranicze wydaje się wciąż „zadaniem do wykonania”, i pomimo towarzyszącej „regionalnym entuzjastom” czy lokalnym Europejczykom wiary w możliwość utworzenia bikulturowego obszaru pogranicza – należy zgodzić się z opinią Adama Krzemińskiego patrzącego na pogranicze z perspektywy centrum. Według cenionego publicyisty region ten wciąż „jeszcze czeka na swoją dziejową szansę” (Krzemiński A., 2015, s. 49). Pogranicze nie stworzyło dotychczas swojej własnej, pozytywnej legendy, nie stało się międzykulturową ideą realizowaną przez młode pokolenia – te skuszone atrakcyjnością rynków pracy większych miast opuszczają regiony pogranicza. Mimo że autorzy i bohaterowie cytowanych tekstów podkreślają występowanie na pograniczu transgranicznych procesów, będących ważnym składnikiem budowania europejskiej tożsamości (por. Peter, 2003) – w ciągu ostatnich dekad nie powstały na tym obszarze spektakularne bilateralne inicjatywy kulturalne, region ten nie ma również stałej reprezentacji w kulturze, nie odkrył sposobu własnej narracji, czego przykładem jest choćby kinematografia: „Regiony przygraniczne w środku Europy, tym bardziej polsko-niemieckie, nie uchodzą dziś w branży filmowej za »seksowne«” (Gropp, 2009, s. 75). Autorom cytowanych tekstów udało się uchwycić fenomen zróżnicowania pogranicza, jako wielokulturowej i wielobarwnej przestrzeni, którą charakteryzują nierzadko sprzeczne międzykulturowe procesy i zjawiska. Pogranicze jako obszar znajdujący się między tradycyjnym (gdzie wciąż ważną rolę odgrywa terytorialność) a nowym sposobem definiowania go – tworzy nowe, symboliczne modele komunikacji; gdzie z jednej strony wciąż istotna jest historyczność, ale z drugiej powstają załączki nowych wizji jutra.

Śląsk – pomost między Polakami i Niemcami

Wyjątkowe miejsce w polsko-niemieckich stosunkach zajmuje region śląski, gdzie międzykulturowość przejawia się we wzajemnym oddziaływaniu na siebie różnych kultur i grup narodowych, etnicznych, religijnych. Teza o skomplikowanej, złożonej historii i kulturze śląskiego regionu przewija się w wielu tekstach w DIALOGU. Historyk i sławista Andreas Lawaty napisał:

Przyznaję, że kiedy myślę o słowie kluczowym „Śląsk”, myślę przede wszystkim o problemach i konfliktach, pojęciach takich jak germanizacja, walka o polskość, referenda, powstania śląskie, wypędzenia, jakby ten region zawsze był kością niezgody i prawie byłby pomostem. Istnieje duże niebezpieczeństwo, że negatywne doświadczenia wypaczają nasze spojrzenie na historię i uniemożliwiają nam patrzenie w przyszłość. Kiedy czytałem o tym w niemieckich pismach, miałem poczucie bezsilności i oniemiałości. Zawsze czytałem w publikacjach niemieckich i polskich o zawsze polskim, tylko przez wieki zniewolonym i zniemczonym Śląsku. Moja bezsilność i niemowa była jednocześnie skutkiem tego, że tam Górny Śląsk to klasyczny przykład regionu, którego nie da się opisać ani rzędzić kategoriami narodowymi (Lawaty, 1990, s. 14).

Mediewista i historyk Josef Joachim Menzel opublikowany w DIALOGU artykuł zatytułował „Śląsk – zwierciadło europejskiej historii” (Menzel, 1993). Również według Alfonsa Nossola, wieloletniego biskupa diecezji opolskiej „Górny Śląsk jest dobrym miejscem dla Polaków i Niemców do praktykowania europejskiego otwarcia i międzynarodowego porozumienia” (Bischof, 1991, s. 17). Zdaniem hierarchy wielokulturowość Śląska (por. Fiałkowski, 1993; Majcherek, 1999; Troebst, 2016) wymusza pokojową symbiozę zamieszkujących go Polaków i Niemców, stając się tym samym moralnym i duchowym **pomostem między Niemcami a Polakami** (Bischof, 1991, s. 17). Znany z opisu pogranicza topos pomostu pojawia się również w rozmowie Adama Krzemińskiego z Gerhardem Bartodziejem, byłym prezesem Związku Niemieckich Stowarzyszeń Społeczno-Kulturalnych w Polsce:

Mówi się, że Ślązacy mogą być „pomostem”, ja wolę w was widzieć żywych pośredników, zacząć europejskiego otwarcia obu społeczeństw na siebie nawzajem, Niemców na Polskę, a Polaków na Niemcy (Krzemiński A., 1996c, s. 47).

W zdecydowanej większości cytowanych w tej części opracowania tekstów z DIALOGU przedstawiono zawiłe dzieje Śląska, przybliżając czytelnikom historyczne

Fot. 8. DIALOG nr 51–52 (3/4 1999).
Autor Henryk Waniek „Silesiae Descriptus” (1999)

wydarzenia, które uwarunkowały dzisiejsze zróżnicowanie kulturowe tego regionu oraz losy jego mieszkańców (por. Golombek, 1990; Von Professor, 1991; Miś, 1993; Kneip, 1999; Waniek, 1999). W części tekstów podkreślano odrębność kulturową Górnego i Dolnego Śląska (Kolb, 1998; Pauly, 1999), wspominając przy okazji odrębność etymologiczną obydwu nazw. Historyk regionu Sebastian Rosenbaum podczas zorganizowanej przez redakcję debaty na temat tożsamości współczesnego Śląska powiedział:

Jeśli w publikacjach niemieckich wydawanych na Śląsku przed rokiem 1939 padało słowo „Schlesien”, to ono tak naprawdę zawsze oznacza Dolny Śląsk, a słowo „Schlesier” oznacza Dolnoślązaka. Natomiast Górnoślązak jako takie osobliwe, specyficzne stworzenie boże, zasługiwał – tak jak i jego dziwaczny region, który zamieszkiwał – na odrębne określenie. Stąd owo rozróżnienie zawsze było bardzo silnie artykułowane w ówczesnym, przedwojennym jeszcze dyskursie: Oberschlesien, Oberschlesier. Teraz to się poniekąd odwróciło – kiedy mówi się „Śląsk”, „Ślązacy”, myśli się o Górnym Śląsku. Natomiast chyba lepiej precyzyjnie posługiwać się terminem „Górny Śląsk”, „Górnoślązacy” i uciekać od tych nawyków, które zakorzeniły się w naszym dyskursie publicznym (Kerski, 2015e, s. 94).

Skrzyżowanie się na obszarze Górnego Śląska trzech kultur – polskiej, niemieckiej i morawskiej, skutkowało podziałem jego mieszkańców na tych, którzy identyfikowali się z kulturą polską lub słowiańską, tych, którzy określali siebie jako „lokalną grupę” oraz mieszkańców związanych z niemiecką kulturą. W DIALOGU informacjom o realizacji różnego rodzaju projektów: Domu Współpracy Polsko-Niemieckiej w Gliwicach (Prezydent, 1998), partnerstwa miast Górny Śląsk i Nadrenia Północna-Westfalia (Volker, 1998), realizacji polsko-niemieckich badań naukowych (Störtkuhl, Weber, 2005/2006) – towarzyszyło podkreślenie, że europejska świadomość kulturowa i tożsamość regionalna mieszkańców tego regionu nie są źródłem kulturowych konfliktów, wręcz przeciwnie – wzajemnie się uzupełniają.

Międzykulturowość Śląska powodowała wzrost świadomości grup mniejszościowych, owocując w pierwszych latach po 1989 roku tekstami o odkrywaniu politycznego, społecznego i kulturowego pluralizmu. W tamtym czasie przedstawiciele DIALOGU intensywnie zaangażowali się zarówno w monitorowanie, jak i przede wszystkim we współtworzenie debat wokół powstających pod koniec lat 80. ubiegłego wieku stowarzyszeń mniejszości niemieckiej (m.in.: Richter, 1991; Bachmann, 1993; D.M., 1993; Schmidla, 1993). Część opinii publicznej była zaskoczona nagłym renesansem niemieckości, w jednym z tekstów czytamy:

W kraju, który wydawał się być krajem jednorodnym etnicznie, nagle pojawiła się mniejszość, która była mniej silna i mniej zorganizowana, niż miała wyrobić sobie markę. W takiej sytuacji nie jest trudno wzbudzić nastroje nacjonalistyczne, wystarczyło zasiać kilka ziarenek niepewności, odnieść się do niesprawiedliwości drugiej wojny światowej i zawołać: „Uwaga, Niemcy idą!” (Dziadul, 1991, s. 19).

Na początku lat 90. ubiegłego wieku część Polaków czuła się zagrożona w związku z organizowaniem się mniejszości niemieckiej, również w silnie w regionie ugrupowanie polityczne (Berlińska, 1993; 1994). W jednym z reportaży w DIALOGU wskazywano na początki funkcjonowania organizacji mniejszości niemieckiej, ich ewolucję oraz ocenę działalności. Bohaterem był mieszkający w Jemielnicy (gmina w powiecie strzeleckim, woj. Opolskie) Richard Urban:

25 czerwca [1989 – dop. P.O.] do Jemielnicy (...) przyjechała 30-osobowa delegacja parlamentarzystów niemieckich, członków Parlamentu Europejskiego w Strassburgu. (...) „Stoję w sieni i ich witam. Nagle rękę mi podaje graf Ludwig von Staufenberg. Syn człowieka, który zorganizował zamach na Hitlera przyjechał do mojej gospody” (Kudyba, 1999, s. 55).

Po latach zrezygnował on z członkostwa w Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym Niemców:

Richard Urban odszedł ze struktur Towarzystwa, gdy odkrył, że to nie jest już miejsce dla ludzi „zwyčajnych”: „To było w dniu, gdy do Opola przyjechała Rita Süßmuth”, wspomina. Zaprosili nas do hotelu „Opole” i tak usadzili, że każdy miał naprzeciwko partnera z Niemiec. „Mój był profesorem. Daje mi wizytówkę i prosi o moją. A ja nigdy nie miałem wizytówek, byłem tylko zwyčajnym właścicielem gospody. Wtedy zrozumiałem, że odtąd zaczniesz się coraz wyżej i wyżej. I że to już nie dla takich jak ja...” (Kudyba, 1999, s. 55).

Swoistego rodzaju studium mniejszości niemieckiej Śląska (m.in. o problemie emigracji zarobkowej mniejszości niemieckiej pisali: Sienkiewicz-Miś, 1999; Zyzik, 1999; Guz-Vetter, 2001/2002) stanowi opisany w DIALOGU dokument filmowy Benjamin Geitelera „Skok czasu / Zeitsprung”. Jego bohaterami byli mieszkańcy Kolonowskiego pod Opolem, którzy w „niemieckości Ślązaków” odkrywali ukryte w ich świadomościach warstwy ideologicznych struktur:

Wżeniona w niemiecką rodzinę Polka czuje, że patrzą na nią, jak na osobę drugiej kategorii. W rozmowach o przeszłości przypomina się, że w domu na uboczu mieszkali kiedyś Żydzi, którzy byli i nadal są wszystkiemu winni. Marzą o kimś, kto zaprowadziłby porządek. Waldemar Spallek wie, że jego rodzina utożsamia się ciągle z ideologią nazi-stowską (Salska-Bünsch, 2001, s. 133).

W dokumencie czytamy:

Niemcy, państwo, z którym identyfikuje się Śląska mniejszość niemiecka – nie istnieje. (...) Ich polityczna wyobraźnia nie zna jednak innych współczesnych kategorii istnienia narodów, na przykład społeczeństw wielokulturowych (Salska-Bünsch, 2001, s. 133).

W podobnym tonie wypowiadała się przebywająca w Strzelcach Opolskich niemiecka pisarka Tina Stroheker, która swoje wspomnienia zebrała w przywoływanym w drugiej części opracowania, pamiętniku „Niemka jedzie do Polski”. W recenzji książki Martin Hollender zwrócił uwagę na nowe odczytywanie Śląska:

Irytuje ją [Tinę Stroheker – dop. P.O.] dominacja ziomkostw oraz skłonność niemieckich stowarzyszeń do bezkrytycznego uwielbienia niemieckości i ich niechęć do tego, co polskie. (...) Jako pisarka kolejnego pokolenia inaczej niż urodzony na Śląsku Horst Bienek – kieruje swoją koncentracją na teraźniejszości, jest nieobarczona doświadczeniem wypędzenia oraz wspomnieniami dawnych dobrych czasów (Hollender, 2001/2002, s. 134).

Granice kulturowej i narodowej samoświadomości miały zacierać młode pokolenia (por. Bachmann, 1995c), zmieniając sposób interpretacji historii i nadając jej nowych znaczeń. Dla Bernharda Płoszczyka, przewodniczącego Związku Młodzieży Mniejszości Niemieckiej w Rzeczypospolitej Polskiej, bycie Ślązakiem to:

przede wszystkim przywiązanie do regionu, w którym żyjemy, świadomość historii, szczególnie powojennej, tak jak została nam ona przekazana przez rodziców. (...) Do bycia Ślązakiem należy według nas [członków związku – dop. P.O.] przede wszystkim tolerancja i dwujęzyczność. (...) Przed pierwszą wojną światową nikt się tym nie przejmował, czy ktoś mówił gwarą śląską, czy po polsku, niemiecku, czy nawet czesku. I do tych dobrych tradycji śląskich chcielibyśmy nawiązać, Śląsk jako region tolerancji praktycznie stosowanej (Bachmann, 1995b, s. 112).

Kolejne pokolenia przedstawiciele mniejszości niemieckiej szukały swojego miejsca między pielęgnowanym przez dziadków obrazem Niemiec, a współczesnym, XXI-wiecznym polskim otoczeniem. Zawieszenie pomiędzy „odczuwalną duchową odrębnością» (Krzysztof Zanussi) oraz »wzorcowym modelem myślenia regionalnego« (Andrzej Szczypiorski)” – wciąż stanowiło wyzwanie dla mieszkańców Śląska (Wiatr, 2011a, s. 83). Dziennikarka Katrin Lechler pisała: „cienką linię podziału między Polakami bez pochodzenia niemieckiego a Polakami z pochodzeniem niemieckim” (Lechler, 2006b, s. 39) uwidacznia „dysonans dziedzictwa”. W jednej z redakcyjnych debat na temat śląskiej tożsamości Marcin Wiatr przywołał opinię zabrzańskiego dramaturga Stanisława Bieniasza, według którego Ślązacy:

to ludzie, którzy chcą być inni od ich otoczenia. Jeśli ich otoczenie jest niemieckie, są bardziej polscy, jeśli mają polskie otoczenie, są bardziej niemieccy. Dla ludzi, którzy wyssali swoją narodowość z mlekiem matki, jest to niezrozumiałe. Fenomen ten nazwano tożsamością chwiejną (Kerski, 2015e, 95; por. Bieniasz, 1995).

Śląskie pogranicze kulturowe powoduje, że deklaracje narodowościowe jego mieszkańców są niejednoznaczne, a niejednoznaczność narodowych postaw staje się dość powszechna. Wątek ten pojawiał się w publikowanych w DIALOGU rozmowach z

znanymi Ślązakami. Dorota Simonides, wieloletnia senator i badaczka kultury śląskiej, w jednym z wywiadów powiedziała „z badań socjologicznych wynika, iż bardzo wielu Ślązaków nie uważa siebie ani za Polaków, ani za Niemców. Natomiast nie można wykluczyć faktu, że kiedyś z silnej świadomości własnej odrębności może powstać naród” (Naród, 1997). Obawy separacyjne Śląska powróciły w 2002 roku, kiedy to w spisie powszechnym (Waniek, 2003/2004) narodowość śląską zadeklarowało najwięcej, ponad 170 tys. polskich obywateli. Komentując wyniki spisu socjolog Marek Szczepański wskazywał, że deklaracje nie są jednoznaczne z istnieniem narodu śląskiego (Szczepański M., 2003/2004).

W latach 90. szeroko obecne w regionalnych dyskursach publicznych były pomniki upamiętniające wielokulturową historię Śląska. Redakcja DIALOGU monitorowała dyskusje zwolenników i przeciwników powstawania polsko-niemieckich miejsc pamięci, które w różnych okresach, z odmiennym natężeniem – stanowiły barometr bilateralnych stosunków. Przykładem jest choćby dyskusja towarzysząca powstaniu tablicy pamiątkowej Gustawa Freytaga w Kluczborku.

Pierwsze armaty wytoczył polski obóz patriotyczny, który ostrzelał mniejszość niemiecką celną amunicją: że Freytag uparcie zapominał o piastowskim rodowdzie Kluczborka, że popierał pruską politykę i że był narodowościowym daltonistą – na Śląsku widział tylko Niemców. Mniejszość odpowiedziała pociskami dużego kalibru: miejscem Freytaga w panteonie pisarzy europejskich, szacunkiem, jaki okazują mu redaktorzy polskich encyklopedii, i dumą, która w związku z tym powinna promieniować na Kluczbork (Siembieda, 1996, s. 34).

Pismo dokumentowało przykłady współpracy pomiędzy wypędzonymi i polskimi mieszkańcami rodzinnego miasta Prudnika, gdzie w 1993 roku z inicjatywy mieszkańców (starsi pochodzili przeważnie z Polski wschodniej, większość urodziła się na Górnym Śląsku) powstał pamiątkowy kamień z podobizną Josepha von Eichendorffa, niemieckiego poety doby romantyzmu (Urban T., 1993). Powstałe w 2000 roku w Łubowicach Centrum Kultury i Spotkań im. Eichendorffa było – obok Fundacji „Krzyżowej” oraz Muzeum Miejskiego Domu Gerharta Hauptmanna (Kudyba, 2001/2002) – ważnym „miejscem pamięci” Polski i Niemiec (Krzoska, 2012). Na mapie południowo-zachodniej Polski szczególne znaczenie miały Łambinowice/Lamsdorf. W 1945 roku zorganizowano tam obóz przesiedleńczy, izolacyjny i pracy, który odegrał w okresie komunizmu ważną rolę propagandową – władze PRL zadecydowały, że Łambinowice mają kojarzyć się wyłącznie z funkcjonującym tam w latach wojny hitlerowskim obozem jenieckim. W DIALOGU podejmowano temat obozu, przedstawiając przyjęcie przez polską i niemiecką opinię publiczną faktów związanych z powojenną rolą obozu.

Reprezentanci skrajnej opcji polskiej – dla których ujawnienie tematu stanowiło niejednokrotnie prawdziwy szok – podkreślali, że niepotrzebnie odświeża się stare rany i kła własne gniazdo wyolbrzymiając przy tym krzywdy Niemców, a poświęć tyle uwagi

kilku niemieckim ofiarom polskiego obozu jest dużą przesadą. Przedstawiciele skrajnej opcji niemieckiej uważają, że polskie wyniki badań – różniące się w wielu miejscach od subiektywnych twierdzeń Essera⁸ – są manipulacją Polaków próbujących ukryć prawdziwy obraz wydarzeń w obozie i usprawiedliwić zbrodnie popełnione na Niemcach (Nowak E., 1997, s. 49).

W kolejnych latach obrazowane różnymi historycznymi wydarzeniami dzieje Śląska – polski Hambach⁹ w Radochowej (Miś, 1995), idee powstania muzeum regionalnego polskiej Jedliny i niemieckiego Bad Charlottenbrunn (Kirchner, 1996; Krzemiński A., 1996b) – były stałym elementem polsko-niemieckiego pojednania. Wokół śląskiej historii narastało wiele mitów i półprawd, symbolika wielokulturowego regionu miała swoich zwolenników i przeciwników, którzy wbrew oczywistym faktom pielęgnowali własną wersję wydarzeń, współtworząc wielowarstwową tożsamość Ślązaków. Znalazło to odbicie w cyklu publikacji na temat dyskusji wokół Muzeum Śląskiego w Katowicach. Podejmujący ten temat Marcin Wiatr podkreślał, że nowa percepcja Śląska wymaga trzymania się z daleka od wszelkich narzędzi poznawczych dobieranych według klucza narodowego (por. Wiatr, 2013; 2015).

W DIALOGU ukazały się nie tylko autorskie reportaże poświęcone wielokulturowości Śląska (powroty w rodzinne strony jego byłych mieszkańców; por. Bittner, 1993; Stach, 1996a), ale i odnotowywano obecność przedstawicieli tego regionu w świecie nauki (Kurcz, 1996; Zawada, 2010) oraz kulturze popularnej – kinematografii („Magnat” Filipa Bajona) (Usakowska-Wolff, 1988). O swojej „śląskości” wypowiadał się malarz i pisarz Henryk Waniek: „nie ufam prostym odpowiedziom na pytania o Śląsk. O jego geografii, zarówno historyczną, jak gospodarczą. O kulturę dawniej i dzisiaj. O ludność” (Waniek, 1999, s. 45). Najwięcej miejsca poświęcono literaturze, wspominano młodych śląskich pisarzy – Szczepana Twardocha oraz Wojciecha Kuczoka (Olszewski, 2015), prezentowano twórczość Horsta Eckerta (Janosch) (Wiatr, 2011b; Danielewicz, 2017) oraz Horsta Bienka. W jednym z tekstów poświęconych rodzinnym stronom Marcin Wiatr (autor „Literackiego przewodnika po Górnym Śląsku”) pisał:

Ubiegłoroczna ankieta, którą przeprowadziło nowe katowickie pismo kulturalne „Fabryka Silesia”, wywołała u części elit pytania i kontrowersje, czy najważniejszym pisarzem dla polskiego Górnego Śląska może być ktoś piszący po niemiecku. Bienek zdrowo by się z takich wątpliwości uśmieł. Bo kto stawia takie pytania, ten niczego nie pojął ani z europejskiego dziedzictwa Górnego Śląska, ani ze spuścizmy Bienka (Wiatr, 2014a, s. 96).

8 Hans Esser, autor „Die Hölle von Lamsdorf: Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager” (Esser, 1969).

9 Hambacher Fest – demonstracja obywateli różnych stanów na rzecz zjednoczonych i wolnych Niemiec oraz na znak solidarności z polskimi emigrantami po powstaniu listopadowym (więcej Loew, 2018).

Skomplikowane polsko-niemieckie dzieje Śląska były wielokrotnie obrazowane opisami losów jego mieszkańców. Wzorcowym przykładem jest Ernest Otton Wilimowski, urodzony w Katowicach najbardziej znany i jednocześnie kontrowersyjny piłkarz, reprezentant Polski i Niemiec (por. Wiatr, 2012), który po wojnie zamieszkał na stałe w Niemczech. Był bohaterem i zarazem ofiarą swoich czasów. Komunistyczna propaganda uznała Wilimowskiego za renegata, zarzucano mu zdradę, bo grał w piłkę w czasie okupacji w reprezentacji Niemiec:

przez wszystkie lata po 1945 nieustannie zabiegał o odnowienie dawnych kontaktów – jego krewni nadal mieszkali na Górnym Śląsku – ale do 1981 organy służby bezpieczeństwa przejmowały wszystkie jego listy. Dopiero w 1995 roku zaproszono go na obchody jubileuszu chorzowskiego klubu, lecz i wówczas protesty kilku weteranów ostatecznie uniemożliwiły jego udział w uroczystościach. Dopiero Joachim Waloszek, zmarły młodo (w 2005) katowicki dziennikarz, opublikowaną w roku 1998 serią artykułów doprowadził do rehabilitacji. „Kwestia narodowa” była wprawdzie dla Wilimowskiego nieistotna, lecz w pewnym sensie stał się przeciw jej ofiarą. Spotkał go los, który, mimo wszelkich przywilejów, dzielił z wieloma pokoleniami Górnoślązaków (Krzoska, 2006a, s. 87).

Rekapitulacji pojęcia „śląskość” dokonywali jego byli i obecni mieszkańcy. Heinrich Olschowsky, sławista, germanista i polonista śląskiego pochodzenia, jeden z najwybitniejszych i najbardziej zaangażowanych mediatorów polskiej kultury¹⁰, we wspomnieniach „późnego przesiedleńca” zestawiał obrazy Śląska epoki komunizmu z tym współczesnym. Jego zdaniem, powojenna:

Koncepcja „Ziem Odzyskanych” radykalnie zmieniła status każdego Niemca, napotykanego na wschód od Odry. Albo uchodził on za zgermanizowanego Polaka, zasadniczo nadającego się do repolonizacji (obojętne, czy sobie tego życzył, czy nie), albo też był obcym intruzem, który nie miał tu czego szukać, bez prawa do ojczyzny – aktualnego, czy też wywodzącego się z historii (Olschowsky H., 1997, s. 84–85).

Cytowany Stanisław Bieniasz na pytanie Adama Krzemińskiego „Jest Pan pisarzem i Ślązakiem – polskim czy niemieckim?” odpowiedział:

Ślązak mieszkający w Niemczech, posiadający dwa paszporty. (...) Piszę po polsku, bo to jest język, w którym zdobyłem wykształcenie. Z drugiej strony mam emocjonalne relacje z Niemcami. Nie czułem jednak, że jestem na tyle Niemcem, żeby wstąpić do jakiegokolwiek partii, a już na pewno nie do stowarzyszeń wypędzonych. Po prostu mieszkam na emigracji, ale nie jako Polak, ale jednocześnie jako pisarz górnośląski i polski – na emigracji podwójnej. Takich jak ja jest bardzo dużo, tyle tylko, że wstydzą się mówić po polsku (Krzemiński A., 1991, s. 26–27).

¹⁰ Sylwetka Heinricha Olschowskiego w opracowaniu zbiorowym „Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon” (Kerski, 2018e).

Hybrydową śląską tożsamość obrazuje również sylwetka Lothara Herbsta, wrocławianina, antykomunistycznego opozycjonisty, pisarza i dziennikarza, który na pytanie czy czuje się bardziej Niemcem, czy też Polakiem, odpowiedział:

Po pierwsze jestem człowiekiem, nazywam się Lothar Herbst, a po drugie jestem najpierw Ślązakiem (...) jako Polak, i w tym sensie jestem polskim patriotą. W końcu siedziałem w więzieniu nie za Niemcy, tylko za wolną Polskę. Oczywiście zachowałem też w sercu język mej matki, i nie chcę, by ktoś mi tego zabraniał lub się do tego wtrącał (Stach, 1997, s. 66).

Do własnego rozumienia „śląkości” nawiązał w wywiadzie polski reżyser Kazimierz Kutz, upatrując w śląskiej wielokulturowości najwyższą wartość:

Słowiański charakter zachował się w języku, obyczajach i obrzędach oraz w ludowym katolicyzmie. Połączenie współczesnej mentalności europejskiego robotnika z etosem dobrej, uczciwej pracy i szczerości stwarza specyficzny typ człowieka, który zasadniczo różni się od wszystkich innych w pozostałych częściach Polski (Schmidtendorf, 1999, s. 73).

O polskim, czeskim, niemieckim i śląskim „kodie kulturowym” rozważał Gerhard Bartodziej w rozmowie z Adamem Krzemińskim (Krzemiński A., 1996c). Marcin Wiatr artykuł poświęcony Andrzejowi Urbanowiczowi zatytułował „Tożsamość i modernizacja”. Urbanowicz – malarz, ikona polskiego undergroundu artystycznego, urodzony w Wilnie katowiczanie mówił:

Sam siebie pytam, jak to się dzieje, że ja, polskojęzyczny, wypędzony z dawnych kresów, ni stąd, ni zowąd deklaruje narodowość śląską. Ale, dlaczego nie? Poczucie wspólnoty z daną grupą narodową nie jest związane z jakimiś dokumentami, językiem czy rodzicami (Wiatr, 2011a, s. 81).

Bohaterowie przywoływanych tekstów podkreślali, że w XX wieku tożsamość regionalna Śląska ewoluowała. Engelbart Miś – dziennikarz, członek Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Niemców z nostalgią napisał:

Dawny Śląsk umarł, jest inny pod każdym względem: tożsamości społecznej (zanik etosu pracy, samorządności, poczucia więzi regionalnej); tożsamości kulturalnej (zniszczono niemal zupełnie dawne tradycje i folklor, obojętnie czy o bardziej polskich, czy niemieckich korzeniach); infrastruktury materialnej (zniszczono dawne pałace, zamki, kamienice, ulice, przyrodę parkową, zakłady) (Miś, 1993, s. 37).

Śląsk w publicystyce DIALOGU „poszukuje swojej drogi”. Pojęcie śląskiej tożsamości stawało się coraz bardziej pojemne, nie mieściło się w żadnym narodowym kanonie, ściśle podlegało specyfice współczesnych kulturowych przemian. Michał Olszewski w opublikowanym pod wymownym tytułem eseju „Domowina. Górny

Śląsk – przestrzeń kulturowa, gdzie padają najważniejsze pytania o świat, istnienie i przemijanie” stawia wyjściowe pytanie o definicję pojęcia tożsamość: „nie wiem nawet, jakiego słowa użyć – etnicznej, narodowej, regionalnej, każdej z osobna i wszystkich razem” (Olszewski, 2015, s. 84). Publicysta Krzysztof Karwat przekonywał, że na Śląsku wciąż odbywa się nie tylko zainfekowany nacjonalistycznymi perspektywami bój z pamięcią i o pamięć, ale i:

oskarża się na Śląsku tych wszystkich Polaków, którzy mają problem z zaakceptowaniem meandrów śląskich dziejów, śląskich wyborów i śląskich życiorysów. W śląskim kotle wrze. I nie ma w tym przesady, gdy przeanalizujemy wątki polityczno-historycznej debaty, jaka przewalała się przez śląskie – i nie tylko śląskie – media, portale internetowe, także rozmaite, naprawdę liczne konwentykle dyskusyjne, i to wcale nie akademickie, i nie tylko w akademickich murach zamykane. (...) Ta kraina i jej mieszkańcy zawsze musieli słono płacić, gdy manipulowano ich dziejami (Karwat, 2013, s. 86).

Europa, polsko-niemieckie pogranicze i Śląsk w DIALOGU nie są jedynie geograficznymi pojęciami, mają znaczenie cywilizacyjne, są zbiorem wartości i zasad łączących zróżnicowane kulturowo społeczności, których fundamentem jest otwartość i tolerancja.

Cytowane teksty łączy metafora granicy; autorów i ich bohaterów interesują odmiennie wymiary jej przekraczania w różnym czasie – „pojałtańskie” doświadczenie granicy miało wymiar polityczny, zaś po rozszerzeniu UE zastąpiła go granica mentalna. Występujące w tekstach zróżnicowane kategoryzacje granicy mają na celu likwidację fizycznych i mentalnych skutków jej istnienia. Granica ta jest wyzwaniem Europy XXI wieku, definiowanej jako pokojowa, konstruowana na podstawie wspólnych doświadczeń, celów i perspektyw przestrzeni.

Podobnych procesów doświadczają mieszkańcy niejednorodnego, zróżnicowanego w opisach polsko-niemieckiego pogranicza. W semantycznej przestrzeni tego obszaru prowadzony jest międzykulturowy *dialog*, będący syntezą wielości, zróżnicowania, „tkanką łączną” odrębnych grup narodowych i etnicznych, epok i wydarzeń historycznych, w którym społeczne i kulturowe transgraniczne procesy są w ciągłym rozwoju.

Odmiennym etnicznie i kulturowo pograniczem jest Śląsk, który cechuje ciągła konfrontacja z własną regionalną i etniczną tradycją, niemiecką, polską i morawską kulturą. Ślązacy zawsze byli związani z polskim i niemieckim narodem, ale jak podkreślano w wybranych tekstach – różnią się jednak od nich, co powoduje ambiwalencja czy wręcz indyferentyzm narodowy.

Międzykulturowe obrazy Europy, pogranicza i Śląska łączy archetyp dziedzictwa kulturowego jako wspólnej wartości, opartej na komunikacji *dialogiem*, charakteryzuje go otwartość na poznanie i zrozumienie wzajemnych historycznych zależności,

empatyczne podejście do poznania wartości drugiej strony, respektowanie dziedzictwa kultury drugiej strony oraz gotowość do myślenia prospektywnego, czego wynikiem jest tworzenie rzeczywistości jutra.

Metropolie i miasta Europy

Gdańsk – mit wielokulturowego tygla

Miastem, które od zawsze w polsko-niemieckich stosunkach było barometrem politycznych, kulturowych i naukowych emocji jest Gdańsk. Dla jednych od wieków był niemiecki, dla drugich zawsze polski. Jak wspominał w jednej z publikacji Janusz Tazbir:

Nacjonalistyczna historiografia niemiecka zwracała przede wszystkim uwagę na jego konflikty z królami polskimi, wywoływane przez obcy etnicznie, a co za tym idzie i kulturowo, charakter największego miasta dawnej Rzeczypospolitej. Z kolei historycy polscy zwykli byli podkreślać niezachwianą wierność Gdańska wobec Warszawy (Tazbir, 1997, s. 10).

W swojej historii Gdańsk przechodził wiele przemian, „następujących po sobie okresów wielkiego rozkwitu, bujnego rozwoju, dobrobytu, rozbicia, destrukcji tkanki urbanistycznej i wygnania albo fizycznego wyniszczenia ludności” (Gulda, 2007, s. 16). Dokonywane na łamach **DIALOGU** opisy burzliwej historii miasta, obrazowane konfliktami i zatargami między władcami państw polskiego, pruskiego i niemieckiego, zaowocowało współistnieniem – w różnych epokach ze zmiennym nasileniem – nie tylko polskich i niemieckich wpływów kulturowych – Gdańsk zamieszkiwali również Holendrzy, Szwedzi, Francuzi i Anglicy. Ponadtrzystuletnie ścieranie się w stolicy Pomorza polskości i niemieckości Tazbir malował życiorysami wybranych gdańszczan, przywołując wspomnienia Johann Schopenhauer¹, która w 1793 roku, po zajęciu miasta przez Prusy, opuściła je. „Z rodzicami wyjechał pięcioletni wówczas Artur Schopenhauer, który straciwszy obywatelstwo gdańskie, do końca życia nie starał się już o żadne inne” (Tazbir, 1997, s. 11). Po dojściu naziistów do władzy Gdańsk bezpowrotnie utracił samodzielność, wydarzenia września

Fot. 9. DIALOG nr 79/2007

1 „Gdańskie wspomnienia młodości” (Schopenhauer, 1959).

1939 roku – Westerplatte oraz Obrona Poczty Polskiej – na długie lata zmieniły mapę Polski, Niemiec, Europy.

Jak już wspomniano, historia byłych niemieckich miast była pisana na nowo w 1945 roku, ich nową tożsamość w ogromnej większości tworzyli ci, którzy przybyli do nich po wojnie. Stojąca w opozycji wobec oficjalnej polityki historycznej i kultury pamięci grupa gdańskich antykomunistycznych działaczy sprzyjała dyskusjom o historii miasta, jego kulturowym dziedzictwie. Gdańską powojenną tożsamość współtworzyły ważne w polskiej historii politycznej wydarzenia – Grudzień 1970 i Sierpień 1980, przywołujące dziedzictwo dwóch dziesięcioleci Wolnego Miasta Gdańsk (Rautenberg H.-W, 1997, s. 19). Przybywający w momencie wprowadzenia stanu wojennego w Polsce niemiecki korespondent Reinhold Vetter (WDR Kolonia) był przekonany, że protesty robotnicze znajdują swoją przyczynę również w „wielokulturowym klimacie miasta” (Vetter, 1997a, s. 55). Wydarzenia te, a także gdański wielokulturowy *genius loci*, stanowiły fundament budowy niepodważalnego mitu „miasta wolności i solidarności” [temat przewodni DIALOGU nr 88/2009 ‘Biało-czerwona rewolucja. Solidarność w latach 1980–1989’]. Polsko-niemieckie demony przeszłości oraz aktualne wydarzenia powodowały, że Gdańsk był stale obecny w DIALOGU jako miasto poszukujące swojej nowej tożsamości. Poświęcono mu dwa numery – ‘Tysiąc lat Gdańska’ (1/maj 1997) i ‘Gdańsk, lata wolności’ (79/2007), część publikowanych przez lata tekstów ukazała się w przygotowanej i opracowanej przez Basila Kerskiego antologii „Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście”².

Gdańsk zawsze silnie odciskał piętno w świadomości jego byłych mieszkańców – Niemców. Przywoływanym na łamach DIALOGU był Gerhard Nitschke, który po raz pierwszy odwiedził swoje rodzinne miasto w 1958 roku. Tak wspominał to wydarzenie:

Z dużego mieszkania Nitschków powstały dwa mniejsze, a w jednym z nich, gdzie stały jeszcze stare meble, mieszkało polskie małżeństwo. (...) „Chciałbym Pana przeprosić za te krzywdy i okrucieństwa, jakie Panu wyrządzono. Ale my przeszliśmy przez Powstanie Warszawskie, przeżyliśmy, a wtedy nienawidzono wszystkiego, co niemieckie” (Nitschke G., 1997, s. 28).

2 Zbiór zawiera eseje: *Europejskość Gdańska* (Krzysztof Pomian); *Ratusz i Katedra* (Stefan Chwin); *Ulica Świętego Ducha* (Paweł Huelle); *Mój Gdańsk, moja Europa* (Donald Tusk); *Naprawdę trzeba było coś zrobić* (Antoni Pawlak); *Był sobie Gdańsk* (Wojciech Duda, Paweł Huelle, Donald Tusk, Zbigniew Żakiewicz); *Podróż w czasie. Gdańskie Kindertransporty 1939* (Mieczysław Abramowicz); *Listy o Castorpie* (Antoni Libera, Paweł Huelle); *Trzy mity. Niemieckość, polskość, wielokulturowość* (Peter Oliver Loew); *Historia szuka pamięci* (Peter Oliver Loew); *Polskość? Niemieckość? Gdańskość? O tożsamości sztuki i architektury Gdańska w XIX i XX wieku* (Jacek Friedrich); *Pejzaże miejskiej melancholii* (Artur Nowaczewski); *Tożsamość: pamięć czy doświadczenie indywidualne?* (Paweł Adamowicz); *Mity i prawdy nowej gdańskiej pamięci* (Stefan Chwin); *Solidarność: wydarzenie / pamięć / pustka* (Jacek Kołtan); *(Od)budowa* (Jacek Dominiczak); *Nowa gdańska дума* (Jarosław Zalesiński); *Pamięć i amnezja* (Mieczysław Abramowicz); *Co by było, gdyby Gdańsk...? Dialogi o alternatywnej historii miasta* (Peter Oliver Loew) (Kerski, 2014).

Nitschke, organizator odbywających się od 1947 roku w Gdańsku „Spotkań Gemeńskich”³ (Nitschke G., 1996, s. 75) w jednym z kolejnych tekstów napisał: „istnieje bogactwo podobieństw między dzisiejszymi i dawnymi gdańszczanami w sferze kulturowej, emocjonalnej, a zwłaszcza religijnej” (Nitschke V., Nitschke G., 1992, s. 16), doszukując się paradygmatu łączącego obydwie epoki – przed- i powojenną. Swoje rodzinne miasto wspierał również Hans Eggebrecht, który w 1981 roku rozpoczął znaną w całej Polsce akcję rekonstrukcji carillonu z kościoła św. Katarzyny (Scheven, 1987; V.Th., 1989; V.T.H., 1989). To jeden z licznych przykładów polsko-niemieckiej współpracy, było ich znacznie więcej, a dotyczyły m.in. współpracy miast oraz spotkań młodzieży (Vietig, 1987).

Realizowane przez władze komunistyczne procesy niszczenia i wymazywania niemieckich związków kulturowych odcinały polskie metropolie od Zachodu. Kiedy po 1989 roku jałtańska Europa chwiała się w posadach, dzięki swoim polsko-niemieckim kontaktom Gdańsk intensywnie odbudowywał zaniedbania na płaszczyźnie międzynarodowej. Ówczesny prezydent pomorskiej stolicy Tomasz Posadzki zapewniał, że Gdańsk jeszcze bardziej staje się „miastem otwarcia Zachodu na Wschód” (Filter, Krzeziński A., 1994b). Miejskie władze rozpoczęły rewitalizację pruskiej urbanistyki (Zwrot, 2011), a historycy popularyzowali wiedzę na temat niemieckiej historii miejskich obiektów (gdańskie fortyfikacje) (Abramowicz, 2007). W latach 90. ubiegłego wieku intensywnie badaniem historii miasta zajął się Andrzej Januszajtis (1994), historyk ukraińskiego pochodzenia, gdańszczanin „z wyboru”: „Prawdziwy duch tego miejsca jest czysty i szlachetny, możemy się nim szczylić. Niezależnie od tego, gdzie się urodziliśmy” (Abramowicz, 1997, s. 38). Opinię tę podważała na łamach DIALOGU literaturoznawczyni Aleksandra Ubertowska stawiając tezę o gdańszczanach jako zakładnikach swej historii:

Gdańscy Niemcy muszą wyleczyć się z własnych kompleksów [autorka posługuje się pojęciem „nuworyszostwa”, jako wyniku nagłego odzyskania prawa do manifestowania narodowej tożsamości – dop. P.O.], Polacy zapanować nad impulsami zbiorowej pamięci (Ubertowska, 1994, s. 38).

O skomplikowanej drodze miasta do stawania się symbolem nowej, pojednanej Europy, świadczą wydarzenia 1997 roku (54. rocznica wybuchu wojny). Polscy Westerplaczczycy wydali oświadczenie, że nie życzą sobie kontaktu z byłymi żołnierzami niemieckimi:

³ Spotkania Gemeńskie – spotkania katolików, w tym młodzieży, z Gemen (głównie gdańskiego pochodzenia) i Gdańską w duchu pojednania i porozumienia, dbanie o historyczne i kulturowe dziedzictwo.

Nie kierujemy się uczuciem nienawiści za doznane krzywdy i utratę zdrowia, lecz do końca swych dni pamiętać będziemy, że Westerplatte i nasza obrona była, jest i powinna pozostać dla przyszłych pokoleń symbolem męstwa i honoru (Krzemiński A., 1997, s. 24).

Jako jedyny Stanisław Trela wziął udział we wspólnej polsko-niemieckiej mszy, w mediach wybuchła tocząca się przez kilka tygodni dyskusja.

Ważną dla historii miasta datę stanowił 1997 rok, kiedy to Gdańsk obchodził swoje 1000-lecie. Pod hasłem „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Gdańsk 97: tradycja z przyszłością” w stolicy Pomorza odbył się VI Kongres TN-P i TP-N (Skrzydłowska, 1997). Symboliczne połączenie tego co minione z tym, co współtworzyło w latach 90. polsko-niemieckie stosunki, ziściło się m.in. w formie zinstytucjonalizowanych gestów pojednania. Powołano do życia przyznawaną w uznaniu za szczególne inicjatywy służące pojednaniu i współpracy między Polakami i Niemcami prestiżową Nagrodę Ericha Brosta, będącego jednym z pierwszych gdańskich Niemców, którzy po II wojnie światowej odwiedzili rodzinne miasto (por. Bachmann, 1996a). W DIALOGU informowano o byłych mieszkańcach Gdańska, dowodząc wpływu historii nie tylko na miasto, ale i ich postawy. Jednym z nich był Ulrich Sahm, syn Heinricha Sahma (prezydent Senatu Wolnego Miasta Gdańsk w latach 1920–1930), który po wojnie w rządzie Willego Brandta współkształtował pokojowe stosunki pomiędzy RFN a PRL (Sahm, 1997). Międzykulturową współpracę z miastem realizowali również inni potomkowie byłych obywateli Wolnego Miasta Gdańsk. Przykładem jest doktoryzujący się na Politechnice Gdańskiej, niemiecki architekt Wolfgang Deurer, którego rozprawa poświęcona konserwacji jednonawowych kościołów śródmieścia Gdańska służyła jako poradnik kolejnym pokoleniom polskich architektów (Bolduan, 1994). Innym przykładem jest niemiecki dziennikarz Rupert Neudeck, dla którego strony ojczyste są:

wielką wartością kultury europejskiej i ich utrata – zwłaszcza w wyniku wygnania etnicznego, odcinającego wszelkie korzenie i przerywającego pępowinę – powoduje zakłócenie tożsamości ludzkiej o daleko idących skutkach (Nitschke G., 1994, s. 51).

Niedoszły pasażer zatopionego Wilhelma Gustloff, całe swoje życie poświęcił pracy humanitarnej na rzecz uchodźców, ratując ponad 10 tys. osób uciekających z Wietnamu na prymitywnych łódkach, współtworząc komitet pomocy lekarzy „Cap Anamur”:

Ponieważ jako małe dziecko w porcie Gdynia-Gotenhafen byłem tak blisko śmierci przez utonięcie, więc to się na mnie odcisnęło, musiałem ruszać w drogę, gdy gdzieś na świecie znowu pojawiało się zadanie ratowania rozbitków na morzu (Neudeck, 1997, s. 34).

Według niemieckiego historyka Karla Schlögela: „zajmowanie się miastami to (...) sposób na pisanie o ludziach” (Nowak, Żurek, 2005, s. 104). Historia Gdańska wielokrotnie konfrontowała mieszkańców ze współczesną interpretacją „pamięci historycznej”. Wojciech Duda w rozmowie z prezydentem miasta Pawłem Adamowiczem

nawiązał do tzw. sprawy Grassa, jego służby w oddziałach Waffen-SS pod koniec wojny. Miejscy radni domagali się odebrania niemieckiemu pisarzowi honorowego obywatelstwa Gdańska. Adamowicz mówił:

Czułem wtedy ogromną presję, bym jako prezydent Gdańska od razu potępił Grassa, odciął się od niego. I ta fala narastała. Pamiętam, że podyktowałem przez telefon list do Grassa, w którym zwróciłem się z prośbą o wyjaśnienie sprawy – jak gdańszczanin do gdańszczanina, jak ziomek do ziomek. Bałem się, że nie odpowie na mój list. Jaka była moja radość, gdy Grass odpowiedział. Nie odpowiedział językiem publicystyki, językiem politycznych traktatów, tylko swoim pisarko-poetyckim językiem. Przeczytałem ten list jako pierwszy, a później dałem go do przeczytania drugiemu wielkiemu gdańszczaninowi, Lechowi Wałęsie. Wałęsa od razu zrozumiał powikłania życiorysów tamtego pokolenia. I zweryfikował swoje, początkowo dość niechętne, zdanie o Grassie. Zrozumiał, jak nieomal my wszyscy, że w tym konkretnym przypadku raczej powinniśmy myśleć w kategorii nieszczęścia, niż winy (Duda, 2007, s. 24).

Wątek rozliczeń miasta z przeszłością powracał kilkakrotnie. Jednym z nich jest obszernie omówienie przez Pawła Huellego książki Barbary Szczepuły⁴ (2007), poświęconej tragicznym losom posądzanych przez komunistów o niemieckie pochodzenie Kaszubów i Polaków (obóz koncentracyjny Stutthof / Muzeum Stutthof w Sztutowie) (Daszczyński, 2007). Tytułowy „Dziadek w Wehrmachcie” stał się również motywem kampanii wyborczej 2007 roku, kiedy to gdańszczanin Jacek Kurski zarzucił innemu gdańszczaninowi Donaldowi Tuskowi (por. Tusk, 1997) udział jego dziadka w służbie niemieckiej armii. Według gdańskiego pisarza Huellego „Demon lęku przed Niemcami wciąż jest w Polsce bardzo silny, a politycy mogą grać na tym instrumencie jeszcze bardzo długo” (Huelle, 2007, s. 47).

Gdańsk jako miasto wielowarstwowej i złożonej historii stało się doskonałą przestrzenią dającą możliwość generowania nowych zjawisk w polskiej literaturze. Według Bolesława Faca „kronikarzami” nowego Gdańska stali się – oprócz popularnych Stefana Chwina i Pawła Huellego – również Jerzy Limon i Jerzy Stamp: „otwierają [oni – dop. P.O.] wolne pole dla bogatszego kreowania obrazu Gdańska, tego z przeszłości i tego z terażniejszości” (Fac, 1994, s. 43). Według publicystów *DIALOGU* kilkakrotnie przywoływana twórczość Huellego⁵ i Chwina⁶ wykazuje silne związki między historią miasta a losem jego mieszkańców. Huelle określał historię Gdańska jako: „pewien rodzaj obcości, który trzeba sobie przyswoić” (Fortuna G., 1997, s. 52). Powieść Chwina niesie różne znaczenie dla dwóch narodów, na co wskazuje niemieckie tłumaczenie „Śmierci w Gdańsku”⁷, uwypuklając:

4 „Dziadek w Wehrmachcie” (Szczepuła, 2007).

5 „Weiser Dawidek” (Huelle, 1987).

6 „Hanemann” (Chwin, 1995).

7 „Tod in Danzig: Roman” (Chwin, 1997).

elegijny aspekt opowieści – śmierć miasta i zatrąę części jego historycznej tożsamości, tragiczny los niemieckich uciekinierów. W Polsce tytuł kieruje uwagę na problem egzystencji, jest znakiem obecności „obcego” (powieść o Niemcu) (Nowaczewski, 2007, s. 32).

Tym, który jako pierwszy zburzył granice między gdańską literaturą a rzeczywistością był wspomniany już Grass, gdańszczanin o kaszubskich koligacjach. Jego słynna „gdańska trylogia”⁸ przywołuje atmosferę wielokulturowości, wskrzesza nieistniejące światy (Ubertowska, 1997, s. 44).

Tożsamość Gdańska tworzą nie tylko osobiste, konkretne doświadczenia, ale i miejski *genius loci*, uchwycony w serii albumów „Był sobie Gdańsk”⁹ autorstwa członka redakcji Wojciecha Dudy oraz współpracujących z DIALOGIEM Donalda Tuska i Grzegorza Fortuny (we współpracy z Konradem Nawrockim). Publikacja wskrzesiła polemikę¹⁰ nad przeszłością miasta, w piątym tomie albumu Tusk napisał:

Z początku nic nie wskazywało, że gdańszczanie zakochają się w przeszłości miasta, tak mocno naznaczonej niemiecką kulturą. Okazało się, że jesteśmy jako zbiorowość gotowi do konfrontacji z historią miejsca, które przeznaczenie uczyniło naszą małą ojczyzną i że współczesny gdański patriotyzm cechuje się odwagą i otwartością, której pozazdrościć może cała Europa (Fortuna G., 2007, s. 37).

W tym samym numerze DIALOGU Chwin powiedział:

Fenomen recepcji albumów (...) jest fenomenem dlatego zdumiewającym, że wielu ludzi odbierało te książki jako albumy z historii Gdańska dawnego, a nie Gdańska niemieckiego (Zalesiński, 2007, s. 41).

Przywołane „architektury pamięci”¹¹ niosły ze sobą różnego rodzaju międzykulturowe identyfikacje. Współtworzyły one powszechny **mit Gdańska jako wielokulturowego tygla**. W ostatniej dekadzie był on dyskutowany, kontestowany co najmniej w dwóch perspektywach. Jedną z nich upowszechnił niemiecki historyk Peter Olivier Loew, który wielokulturowość miasta dostrzegał w jego historii zaraz po wojnie, kiedy do Gdańska przybyli z różnych stron Polacy żyjący z Niemcami,

8 „Kot i mysz”, „Błaszany bębenek” i „Psie lata” (Grass, 1963; 1983; 1990).

9 Pierwszy album „Był sobie Gdańsk” ukazał się w 1996 r., sukces wydawniczy skłonił wydawców do kontynuowania serii w kolejnych latach (Tusk, Fortuna, Duda, 1996).

10 Irena Jabłońska-Kaszewska, gdańska lekarka w liście do Donalda Tuska napisała: „Pochodzę z polskiej rodziny gdańskiej (...). Szukałam w albumie ducha »mojego« Gdańska. Ze smutkiem muszę stwierdzić, że go nie znalazłam!”. Tusk w odpowiedzi stwierdził, że „ten głos »rzadki, choć nieod osobniony, zmusił nas [autorów albumu – dop. P.O.] do ponownego namysłu nad historią Gdańska, i sposobem, w jaki prezentowaliśmy ją w naszym albumie” (Fortuna G., 2007, s. 36).

11 „Architektura pamięci” pojawia się w nazwie realizowanego w 2011 r. projektu edukacyjnego Muzeum Powstania Warszawskiego oraz niemieckiej organizacji „Jugend bewegt Europa”.

którzy nie zdążyli jeszcze wyjechać. Loew nie utożsamiał wielowiekowej otwartości na kulturalne wpływy i migracje z wielokulturowością, podkreślał, że dzięki niej niemiecka historia miasta, wyrażanie jej w kategoriach europejskich, stało się niejako bardziej swojskie¹²:

Świadomość, że mieszka się w mieście, którego historii nie da się opowiedzieć spójnie, jednotorowo, lecz jest to historia wielokrotnie przełamywana, w mieście, które wielokrotnie zmieniało swoją przynależność państwową i swoje tożsamości, które zostało zniszczone i odbudowane – ta świadomość zmusza ludzi do zajmowania się jego historią, wywołując jednocześnie poczucie dumy, że żyje się w miejscu szczególnym, które oferuje wiele narracji, a jego historię można opowiedzieć na wiele różnych sposobów (Weiduschat, 2015, s. 89)¹³.

Odmienne powstanie mitu gdańskiego wielokulturowego tygla argumentował Stefan Chwin. Mit powstał po 1989 roku, miał charakter kompensacyjno-socjotechniczny, uformował się na fali antykomunistycznych nastrojów i prounijnej propagandy, w której przedstawiano dawny Gdańsk jako „Unię Europejską w miniaturze”:

Fałsz mitu, który (...) tworzyliśmy (zresztą z powodów najgłębiej szlachtetnych) to był fałsz mitu Gdańska jako miasta wielokulturowego, które w rzeczywistości na przełomie XIX i XX wieku nie było żadnym miastem wielokulturowym (...) [było miastem – dop. P.O.] monokulturowym z pewną liczbą mniejszości. (...) Jak wygląda naprawdę miasto wielokulturowe, miałem okazję przekonać się jakiś czas temu w Toronto. Tam topografia miasta jest topografią rzeczywiste równorzędnych kultur, stykających się ze sobą. Jest dzielnica grecka, chińska, jest też polska, włoska, gdzieś się płaczą jacyś Indianie i tak dalej. Zobaczyłem wtedy, jak fałszywy jest mit, który pielęgnujemy w Gdańsku. Kiedy byłem parokrotnie w Niemczech, przekonałem się, że tam również dość podejrzliwie patrzą na narrację o Gdańsku, którą tworzyliśmy, jako narrację, która bardzo zręcznie posługuje się kategorią wielokulturowości po to, by nie powiedzieć prostej prawdy: że na ulicach Gdańska na przełomie wieku XIX i XX, rozbrzmiewała przede wszystkim mowa germańska (Zalesiński, 2007, s. 41).

¹² Loew rozwinął wątek w gdańskim kwartalniku „Przegląd Polityczny” (por. Loew, 2002).

¹³ W antologii esejów Basila Kerskiego „Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście” Loew podsumował: „Wielokulturowość Gdańska jest mitem (podobnie zresztą jak ów *genius loci*). W swojej historii miasto miało charakter zdecydowanie jednokulturowy. (...) A dzisiaj Gdańsk jest znów jednokulturowy i nie zmienia tego drobne korekty interpretacyjne, takie jak narracja o kaszubskiej tożsamości czy iluzja historycznej wielokulturowości. Dlatego lokalne »wyobrażenia o wielokulturowym charakterze społeczeństwa« nie są historycznymi opisami stanu faktycznego. Współcześni konstruktorzy historii wykorzystują je raczej w celu zwiększenia akceptacji historii miasta, jej mityzacji i fikcjonalizacji, by przeforsować własne projekty polityczne, przyciągnąć turystów i inwestorów, którzy chcieliby zbudować coś więcej niż tylko hipermarkety. Deformacja »pamięci kulturowej« jest wyraźnie widoczna” (Loew, 2014, s. 134–135).

Chwin podważał bezkonfliktowe współistnienie mieszkańców przedwojennego Gdańska jako sposobu odbudowy po 1989 roku „miejskiej tkanki”:

Chodziło o zamordowanie XIX-wiecznego miasta. (...) Rozmawiałem o tym kiedyś z Gerhardem Nitschkiem [przywoływany w tekście organizator „Spotkań Gmeńskich” – dop. P.O.] (...) opowiadał mi, jak źle znosi wizyty tutaj, chociaż samo miasto kochał jak dawniej. Z miasta, które pamięta, po wojnie zrobiono miasto niderlandzko-barokowe, a nie prusko-pomorskie (Zalesiński, 2007, s. 43).

Uznawany przez wiele lat za inspirujący i mitotwórczy model gdańskiego tygla wielokulturowego ustąpił miejsca złożonemu nawarstwieniu tożsamości¹⁴.

Obecność Gdańska na łamach DIALOGU naznaczona jest nie tylko odbywającym się w nim intensywnym polsko-niemieckim *dialogiem*, ale i wieloletnią (od 1996 r.) współpracą z „Przeglądem Politycznym”. Wydaje się, że zbieżność tematyczna w obydwu czasopismach, dotycząca politycznego i kulturowego kształtu Polski i Europy, dobrze odzwierciedla „kulturową i polityczną atmosferę” Gdańska. W założeniach, otwarte w 2017 roku Muzeum II Wojny Światowej, „bez zamazywania odmienności w doświadczeniach poszczególnych narodów” (Machcewicz, Majewski, 2008–2009, s. 126), również miało symbolizować zróżnicowaną europejską pamięć tragicznych doświadczeń Europejczyków XX wieku. Dopełniają je historyczne wydarzenia Sierpnia ’70 i Solidarności ’80 (Gulda, 2007, s. 16), jako ważne momenty dziejów narodowych, mających wymiar uniwersalnej idei „europejskiej solidarności” (Bendyk, 2014). Gdańsk stał się także pierwszym polskim miastem, które – w opozycji do polityki obecnego rządu – opracowało własny model integracji imigrantów (Siciarek, 2016). Być może obok motywów „pojednania Polaków z sąsiadami” (zwłaszcza z Niemcami) oraz Solidarności jako „nowoczesnego ruchu społecznego o europejskim wymiarze” (Kerski, 2015a, s. 81) – fakt ten stanie się w kolejnych latach ważnym argumentem wspierającym dyskusję o polskiej współodpowiedzialności w tworzeniu zróżnicowanej kulturowo Europy XXI wieku.

¹⁴ W opublikowanym na łamach „Czytanie Pomorza” (dodatek do „Tygodnika Powszechnego”) wywiadzie Stefan Chwin powiedział: „We współczesnym Gdańsku nie dostrzegam żadnej atmosfery społeczeństwa wielokulturowego, poza oczywiście imprezami energicznie »promującymi ideę wielokulturowości« i okazjonalnymi prezentacjami mniejszości w formie »dni« i »festiwali«. Gdańsk to dzisiaj miasto kulturowo homogeniczne, w przeważającym stopniu identyfikujące się z kulturą ogólnopolską. W czasach mojego dzieciństwa słyszałem na jego ulicach żywą mowę kaszubską i niemiecką. Dziś to zupełna przeszłość. O pomorskich mennonitach dowiadujemy się z książek” (Nurek, 2015).

Szczecin – peryferyjno-gwiazdziste nowe polis

W 30-letniej historii DIALOGU Szczecin stał się dwukrotnie tematem przewodnim pisma – jako przygraniczne miasto określające swoją „nową” tożsamość w przededniu akcesji Polski do UE (nr 62–63/2003) oraz kandydat w konkursie o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury, współtowarzysz rozważań o „Nowym pograniczu” (nr 92/2010). Nowe – to przymiotnik łączący obydwie „szczecińskie” numery DIALOGU, będący swoistym półśrodkiem dla tęsknot mieszkańców miasta w określeniu bazowej samoidentyfikacji, będącej jednocześnie próbą odpowiedzi na pytanie o rolę i miejsce Szczecina w Polsce i Europie (Kerski, 2003b, s. 1). Towarzysząca wydaniu DIALOGU z 2010 roku debata¹⁵ – podobnie jak wiele ją poprzedzających – nie dała odpowiedzi na stawiane pytania. Redaktor naczelny DIALOGU podsumował szczecińskie debaty tożsamościowe, wydając w 2016 roku dwujęzyczny tom esejów „Stettin – Wiedergeburt einer Stadt. Essays über die Odermetropole / Szczecin – Odrodzenie miasta. Eseje o nadodrzańskej metropolii”¹⁶. Poza Bogdanem Twardochlebem¹⁷, dziennikarzem „Kurieria Szczecińskiego”, faktu ukazania się antologii nie odnotowały inne szczecińskie media; nie była ona omawiana podczas spotkań z mieszkańcami. Kerski antologię „szczecińskich tekstów” DIALOGU zatytułował szczecińskim *palimpsestem*, którego wielowarstwowość ma synonimizować trudny do odczytania charakter miasta, ale i nadać mu pewnego rodzaju oryginalności.

Fot. 10. DIALOG nr 92/2010. Autor okładki Wiesław Smętek

Palimpsest – starogrecka nazwa rękopisu spisane go na materiale „z odzysku”, z którego starto wcześniejsze zapisy – określenie wypowiedzi o wielowarstwowej semantyce. Geolodzy palimpsest rozumieją jako strukturę powstałą w wyniku przekształcenia dawnego krateru, w terminologii medycznej stanowi częściowy lub całkowity zanik pamięci.

¹⁵ „Szczecin a nowe polsko-niemieckie pogranicze”, Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica w Szczecinie, 28.09.2010 r.

¹⁶ W antologii znalazły się eseje: *Szczecin z widokiem na może* (Artur Daniel Liskowacki), *Niekochani* (Inga Iwasiów), *Szczecin – w poszukiwaniu nowej tożsamości* (Bogdan Twardochleb), *Miasto z zadrą* (Jan M. Piskorski), *Szczecin w oczach Niemców* (Jan Musekamp), *Zamieszkać na „obcej ziemi” – problemy powojennego Szczecina z miejską tożsamością* (Michał Paziewski), *Jak hartowała się stal – historia szczecińskich elit* (Wojciech Lizak), *Bóg na Wałach Chrobrego* (Leszek Szaruga), *Mój Szczecin?* (Anna Frajlich), *Karp pożydowski* (Katarzyna Weintraub), *Rewolta grudniowa a tożsamość szczecińska* (Eryk Krasucki), *W centrum czy na peryferiach kontynentu? Miasto w poszukiwaniu własnej tożsamości* (Krzysztof Niewrzęda), *W stronę Europy? Szczecin w poszukiwaniu nowej tożsamości* (Uwe Rada), *Colleoni – sprawa polska* (Bogdan Twardochleb) (Kerski, 2017).

¹⁷ „Szczeciński palimpsest” (Twardochleb, 2016).

Polsko-Niemiecka Nagroda Dziennikarska im. Tadeusza Mazowieckiego – przyznawana od 1997 roku nagroda dla polskich i niemieckich dziennikarzy w kategoriach prasa, radio, telewizja, multimedia/online oraz „Dziennikarstwo na Pograniczu”. Od 2008 roku podczas wręczania nagrody odbywają się Polsko-Niemieckie Dni Mediów.

Położony niedaleko stolicy Niemiec Szczecin w DIALOGU lat 90. prezentowany był jako miasto ciekawych polsko-niemieckich spotkań i inicjatyw. Był pierwszym polskim miastem, gdzie odbył się Kongres TN-P i P-N „Niemcy i Polacy razem w Europie. Spotkanie nad Odrą” (1993). W nadgranicznym mieście sfinalizowano wychodzącą naprzeciw postulatom „Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy” Polsko-Niemiecką Nagrodę Dziennikarską (Cvm, 1997), będącą pierwszym w Polsce międzynarodowym projektem dla mediów i dziennikarzy. Jednym z inicjatorów powołania do życia konkursu był Polsko-Niemiec-

ki Klub „Pod Stereo-Typami / Unter Stereo-Typen”, działający przy brandenburskim TN-P. Zrzeszający wówczas około 70 dziennikarzy Klub prowadził w latach 90. ubiegłego wieku intensywną działalność, wspierając kontakty między polskimi i niemieckimi dziennikarzami, Szczecin obok Poczdamu stał się ośrodkiem polsko-niemieckiej wymiany informacji. W 1997 roku Klub otrzymał prestiżową Polsko-Niemiecką Nagrodę, odebrali ją Ruth Henning z brandenburskiego towarzystwa i szczeciński dziennikarz Andrzej Kotula. Efektem działań stowarzyszeń były „transgraniczne tandemy” polskich i niemieckich dziennikarzy, powstało Radio Pomerania (Karasiewicz, 2003), rozwijała się współpraca dzienników „Kurieria Szczecińskiego” i „Nordkuriera” (Twardochleb, 2003a). W kolejnych latach w DIALOGU donoszono o transgranicznych inicjatywach, mających współtworzyć międzynarodowy i międzykulturowy koloryt miasta, między innymi Wielonarodowy Korpus „Północ-Wschód NATO” (Henzler, 1998), Euroregion Pomerania (Stach, 2003) czy współpraca Kliniki Uckermark w Schwedt i Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie (Lechler, 2006a).

Opisywane w DIALOGU szczecińskie ponadnarodowe inicjatywy wyznaczała cezu-
ra ewolucji funkcji granicy, która po 1990 roku ukształtowała nowe, łączące z miastem polsko-niemieckie pogranicze. Lata te można podzielić na podokresy: 1) do momentu przystąpienia Polski do UE (2004); 2) wprowadzenie systemu granicznego z Schengen (2004–2007); 3) otwarcie niemieckiego rynku pracy dla Polaków (2007–2011); 4) pełnoprawne partnerstwo w ramach UE (po 2011 r.). Okresy te wpływały na frekwencję występowania opisów szczecińskich inicjatyw transgranicznych, których liczba w kolejnych latach malała. Niemożność przekraczania granic była głównym motorem powstawania nowych pomysłów i inicjatyw, które w ostatnich latach nabierały odmiennego charakteru. Przykładem jest działające na rzecz zbliżania mieszkańców polsko-niemieckiego pogranicza stowarzyszenie „Czas-Przestrzeń-Tożsamość”. W jednej z publikacji jego prezes Andrzej Łazowski mówił:

Granica państwowa podzieliła ludzi tak mocno, że potrzeba jeszcze wielu lat i wysiłków, zanim w ich świadomości ten sztucznie niegdyś rozdzielony region zacznie znów funkcjonować jako całość. (...) Polacy i Niemcy wciąż żyją obok siebie, a nie ze sobą (Stefanek, 2008, s. 106).

Społeczny wymiar obiektywizacji „pamięci miasta” uzupełniają w DIALOGU różnego rodzaju zinstytucjonalizowane formy, jak choćby opisywana wystawa Muzeum Historii Szczecina „Hans Stettiner i Jan Szczeciński” (Kościńska, 2010). Kolejne etapy otwierania topograficznej granicy i wzmożenie ruchu ujawniły siłę istniejących barier językowych, mentalnych i administracyjnych. Od lat kierunek „ciążenia” Polski nie uległ zmianie, co w publicystyce DIALOGU obrazuje Szczecin: rośnie liczba Polaków zamieszkujących drugą stronę granicy, dzieci coraz częściej posyłają do przedszkoli i szkół w Niemczech; wielu Niemców przyjeżdża do Szczecina na zakupy, do filharmonii, opery, muzeów – jednak bardzo nieliczni kupili domy w okolicach miasta (Twardochleb, 2010).

Wielobarwna i polifoniczna struktura historycznej pamięci Szczecina była przedmiotem rozważań współpracujących z DIALOGIEM głównie szczecińskich publicystów. Do najdawniejszych czasów pomorskiego księstwa sięgnął Bogdan Twardochleb, przypominając metaforycznego „Motyla Pomorza” autorstwa XVII-wiecznego kronikarza miasta Paula Friedeborna:

[Szczecin – dop. P.O.] przypomina motyla ze skrzydłami rozciągniętymi na północny-wschód i północny-zachód. Jego tułowiem jest Dolina Odry, głową – Zalew Szczeciński, oczyma – wyspy Uznam i Wolin. Szczecin rozsiadł się pośrodku tułowia, po obu jego stronach, łączy oba skrzydła, leży w „upragnionej dolinie rozkoszy” – jak pisał na początku, kronikarz (Twardochleb, 2003b, s. 68).

To centralne położenie hanzeatyckiego Szczecina powodowało, że przez wieki powstawała tu infrastruktura łącząca miasto z ośrodkami w regionie i centrami ponadregionalnymi (stąd tak często przywoływany w dyskusjach o mieście przedrostek trans- i pojęcie pogranicza). Położone centralnie miasto i port wytworzyły własny szkielet wewnętrznych powiązań; linie żeglugowe ze Szczecina do Świnoujścia wybiegały **gwiazdźście**. Mająca chronić miasto przed wrogiem jałtańska granica, zerwała tułowiem pomorskiego motyla. „Rozcięto mu skrzydła – zachodnie zostało w Niemczech, wschodnie – ze Szczecinem i Świnoujściem – dano Polsce” (Twardochleb, 2003b, s. 68). Nowa granica pozrywała stare połączenia Szczecina z Berlinem, Pasewalkiem, Anklam, Torgelow, a Szczecin z miasta centralnego stał się granicznym i **peryferyjnym**. Prozaik Krzysztof Niewrzęda nazwał miasto „wydzierzawionym” (Niewrzęda, 2003, s. 85).

Przybyli tu po wojnie osadnicy nie znali szczecińskich dziejów i realiów, stolica Pomorza Zachodniego podlegała dyktaturze narodowej i komunistycznej mitologizacji. Nadodrzańskie Tarasy Hakena (Hakenterrasse) zostały nazwane Wałami Chrobrego, najdłuższą ulicę nazwano Wojska Polskiego (Falkenwalder Strasse), dzielnicę Krzekowo przemianowano z Kreckow. Po wojnie Szczecin był odwracany od zachodu, i jak przywołuje Bogdan Twardochleb:

o 180 stopni „obrócono” dawną kaplicę książęcą w Zamku Książąt Pomorskich, dziś salę Bogusława, czytelnicy nie ruszając jej z posad. Otóż w miejscu, gdzie do 1945 roku był

w kaplicy ołtarz, dziś są drzwi i wejście, a gdzie było wejście, jest scena. Ludzie, którzy do 1945 roku słuchali w kaplicy nabożeństw, siedząc w krzesłach, byli zwróceny w przeciwnym kierunku, niż ci, którzy dziś w sali Bogusława słuchają koncertów! (Twardochleb, 2003b, s. 70).

Wydarzenia 1989 roku zapoczątkowały ponowne przywracanie Szczecinowi orientacji zachodniej, miasto na nowo podkreślało symbolikę swojej przestrzeni, choćby w pokrewieństwie Szczecina z Berlinem: porównywalne szerokie aleje, szpalery jednorodzinnych domów i kilkupiętrowych budynków hołdujących funkcjonalizmowi, gwiaździste place, parki, ciągi secesyjnych kamienic (Niewrzęda, 2003). Reorientacja architektury znalazła odbicie w literaturze – na co wskazuje twórczość pisarzy Artura Daniela Liskowackiego¹⁸ czy Ingi Iwasiów¹⁹ (Sasinowski, 2010). W nacechowanych abstrakcyjnością formach literackich znacznie łatwiej, dzięki zindywidualizowanemu losom bohaterów, odtwarzać historyczną prawdę. Odmienne wygląda sytuacja w przypadku badań historycznych, czego dowodem są prace polskich i niemieckich historyków oraz członków Ziomkostwa Pomorzan nad dokumentacją dotyczącą miasta w latach 1945–1946 (ostatnie dni wojny, aż do wysiedlenia ludności niemieckiej). Jak donosił historyk Jörg Hackmann, realizacja bilateralnego projektu badawczego stanęła pod znakiem zapytania, gdy doszło do zestawienia polskich i niemieckich ocen w zakresie wypędzeń czy też wysiedleń ludności niemieckiej. W polskich źródłach opisywano je z perspektywy polskiej administracji; po stronie niemieckiej dominował społeczny punkt widzenia ludzi bezpośrednio dotkniętych politycznymi decyzjami, odczuwających je jako bezprawne nadużycie.

Podczas pracy nad dokumentacją musiało więc dochodzić do kontrowersji przy ocenie napadów, grabieży, mordów itp. również z powodu dotychczasowego zaostrzenia stanowisk: „ziemie odzyskane” versus „krzywda wypędzenia” (Hackmann, 1996, s. 73).

Dla Niemców historia miasta kończyła się w 1946 roku, dla Polaków – zaczynała się wraz z zakończeniem wojny.

Wyrażany w DIALOGU słowami autorów tekstów obraz Szczecina łączy – wyczuwalny defetyzm, apatia i pesymizm. Omawiając szczeciński raport „Co z tą kulturą?”²⁰ Marek Sztark, dyrektor samorządowej instytucji kultury „Europejska Stolica Kultury – Szczecin 2016” powiedział wprost: „tożsamość Szczecina ujawnia się w negatywnej

18 „Eine kleine” (Liskowacki, 2000).

19 „Bambino” (Iwasiów, 2008).

20 Autorzy przeprowadzonych w 2009 r. badań obrazu szczecińskiej kultury w opiniach tworzących ją osób (twórcy, animatorzy kultury) mają one cechy Durkheimowskiego faktu społecznego, który został nazwany „negatywnym dyskursem w mieście”. Socjologowie wskazali istnienie retoryki: braku tożsamości miasta, prowincjonalności/opuszczenia, braku wielkomiejskości, słabości/alienacji zaplecza społecznego, braku ukierunkowania przestrzeni miejskiej oraz niemożności organizacyjnej (Fiternicka-Gorzko, Gorzko, Czubara, 2010; Fiternicka-Gorzko, Gorzko, 2011).

retoryce” (Kerski, 2010b, s. 71). Wracają w niej ukryte przez kilka lat pojęcia peryferyjności i prowincjonalności. Dla przykładu „W latach 80. Szczecin miał olbrzymią szansę aby wyzwolić się ze swojej prowincjonalności, i stać się ważnym miastem w Polsce” (Niewrzęda, 2003, s. 88). Legendę Solidarności zawładnął Gdańsk, w Szczecinie władze samorządowe nie zadbały o pielęgnowanie pamięci o wydarzeniach, które mogły współtworzyć tożsamość miasta. Stolica Zachodniego Pomorza wydaje się być bezradna wobec przemian jakie zaszły po 1990 roku, nie wykorzystwała swojego gospodarczego i kulturalnego potencjału, co – według Niewrzędy – było najistotniejszym zadaniem i ofertą dla emigrującej z miasta młodzieży (Niewrzęda, 2003). O problemie pozytywnej identyfikacji z miastem jego mieszkańców pisał również historyk Wojciech Lizak, który będąc związanym zarówno z Gdańskiem, jak i Wrocławiem podkreślał, że żadne z tych miast:

nie wydziela [jak Szczecin – dop. P.O.] aż takiej dawki pesymizmu (...) Szczecin jako lokalny organizm społeczny jest ułomny, że czegoś mu jednak brakuje, że bardziej trafne jest powiedzenie, iż jest on takim w trakcie stawania się (Lizak, 2003, s. 98).

Źródło tych ułomności tkwi zdaniem Lizaka w początkach polskiego Szczecina, który – podobnie jak Gdańsk i Wrocław – był tworzony „z migracji”, jednak jego zasiedlanie przebiegało według odmiennych politycznie i kulturowo reguł. Gdańsk był dumnym portem I Rzeczypospolitej, Wrocław jako stolica regionu miał już ugruntowaną w polskiej historii i kulturze pozycję, zaś Szczecin kojarzono przede wszystkim jako potencjalne miejsce zamieszkania, a przywoływany mit „prasłowiańskiej ziemi” żywy był jedynie wśród zwolenników nielegalnej wówczas Narodowej Demokracji (Lizak, 2003, s. 98). Mit miasta „końca świata” popularyzowała komunistyczna propaganda hasłem „Tu Polska się nie kończy, tu Polska się zaczyna” (Twardochleb, 2010, s. 60), ugruntowując tym samym peryferyjność i „tymczasowość Szczecina”, co wpłynęło na szczególne predyspozycje jego mieszkańców do indywidualizacji obrazów tworzących tożsamość miasta. Jak podkreślał w wywiadzie cytowany już Sztark: „[tożsamość miasta jest – dop. P.O.] mozaiką różnych tożsamości, wielokolorowych, różnorodnych, ukrytych w pamięci ludzi, w ich emocjach” (Kerski, 2010b, 71). Retoryka pustki i braku miejskiej narracji pojawia się w przywoływanym przez Leszka Szarugę cytacie niemieckiego poety Franka Nortena „Gott wurde seit langerem auf der Hakenterrasse nicht mehr gesehen” (tłum. Dawno nie widziano Boga na Tarasach Hakena) (Szaruga, 2003, s. 74). Czas przeszły niedokonany mógłby być metaforą współczesnego Szczecina. Od lat uczestniczący w dyskusjach na temat tożsamości Szczecina redaktor Twardochleb opisując nowo powstałe muzeum Centrum Dialogu „Przełomy” posługuje się tą formą:

mogłaby być [to – dop. P.O.] wystawa, pokazująca Szczecin w całym xx wieku (...) **Mogłaby** inspirować debaty o zasadniczych wątkach (...) Szczecin **byłby** **dobrym** miejscem dla takiej wystawy, tak pomyślanego Centrum Dialogu, bo w historii Europy xx wieku może być postrzegany jako miejsce, w którym ogniskowały się istotne dla niej

wydarzenia. (...) Taka placówka **byłaby** pamięcią miasta, a równocześnie pamięcią tej części Europy i centrum dialogu o niej (Twardochleb, 2016, s. 71).

Czy w Szczecinie występował typowy dla regionów i miast Europy Środkowej lat 90. zwrot ku wielokulturowości? Krajobraz szczecińskich mitów był przedmiotem rozważań niemieckiego historyka Jana Musekampa, w omówionej na łamach DIALOGU książce²¹ pisał on o mitach: pionierskości, niemieckiego zagrożenia, „powrotu na Ziemię Odzyskaną”, kresowości; „miasta szabru i bimbru mocnego jak dżin” czy „Dzikiego Zachodu”²², morskiego (a nie portowego) miasta (Twardochleb, 2012, s. 92). Nie było tam mitu wielokulturowego miasta, które skutecznie dewalutował cytowany już Marek Sztark:

Szczecinianie potrafią w swoich opowieściach o mieście zachłystywać się jego doświadczeniami wielu kultur, wpływami szwedzkimi, rosyjskimi francuskimi, mówić, że w Szczecinie jest dziewiętnaście mniejszości narodowych, etnicznych, kulturowych i że jest duża grupa mniejszości ukraińskiej. Ale jak popatrzymy na liczby, to się okaże, że jesteśmy społeczeństwem bardzo jednorodnym i że ta wielokulturowość wcale nie jest cechą, która nas wyróżnia. Może szczecinianom wydaje się, że jesteśmy bardziej otwarci na nowości, zachodnie trendy, na inność, ale jak pojawiają się czarnoskórzy studenci, to otwartość znika. Pryska też jak bańka mydlana, gdy pojawiają się środowiska gejowskie (Kerski, 2010b, s. 74–75).

Sztark jako pierwszy, w spisanim piórem autorów debat tożsamościowych miasta, przywołał wyraźnie zarysowaną u progu końca drugiej dekady XXI wieku społeczną polaryzację. Bipolarność procesów społecznych odniósł również do miejskich wzorców kulturowych, definiując je jako biegun konserwatywny (opanowany lękiem przed nowością i oryginalnością) i kosmopolityczny (charakteryzujący się otwartością, innowacyjnością czy nawet awangardą). Pośrednią próbę kontynuacji zdeintegrowanej tożsamości Szczecina podjął po raz kolejny w 2017 roku Kerski w jubileuszowym numerze DIALOGU:

Historia powojennego Szczecina nie mieści się w wąskim gorsecie polskich czy niemieckich wyobrażeń na temat tożsamości. Tożsamość tego miasta jest po prostu inna, potrzeba tylko woli odczytania szczecińskiego *palimpsestu* i akceptacji jego odmienności. Te sprzeczności pasują do ducha naszych czasów; czasów naznaczonych wielką zmianą, której siłą napędową jest digitalizacja, doświadczenie otwartych granic i globalizacja (Kerski, 2017, s. 83).

21 „Między Stettinem a Szczecinem: metamorfozy miasta od 1945 do 2005” (Musekamp, 2015).

22 Pojęcie „Dzikiego Zachodu” kojarzone było z występującym na Ziemiach Odzyskanych rodzajem wolności i możliwości rozpoczęcia na tych terenach nowego, powojennego życia (Halicka, 2015).

Wciąż aktualne jest pytanie, jak w dobie dominacji prymatu narodowej narracji budować heterogeniczną, wymykającą się wszelkim schematom i skierowaną na pogłębienie integracji tożsamość stolicy Pomorza Zachodniego i jego mieszkańców.

Wrocław – międzykulturowe miejsce spotkań

Dla odciętego przez wiele lat od zachodniego zaplecza Szczecina, „usadzony” w centrum południowej części Ziemi Zachodnich Wrocław jest miastem wielokrotnych odniesień publicystów *DIALOGU*. Powojenny „kapitał początkowy” Szczecina i Wrocławia łączył brak historycznej społecznej, i kulturowej ciągłości. Zafascynowany historią europejskich wielokulturowych miast brytyjski historyk Norman Davies w opublikowanym na łamach *DIALOGU* wywiadzie o przeszłości dolnośląskiej stolicy powiedział: „Istniała ciągłość w terenie, lecz było bardzo niewiele ciągłości wśród ludzi” (Nowak T., 2002, s. 95). Niemiecki historyk Gregor Thum²³ dowodził z kolei, że dopóki wrocławianie nie pogodzą się z brakiem kontynuacji, dopóty przeszłość będzie zawsze dominowała w świadomości zbiorowej polskich wrocławian (Thum, 2003/2004).

Podobnie jak w przypadku opisów Gdańska i Szczecina, w publicystyce *DIALOGU* podawano przykłady intensyfikowania rozwoju różnych form współpracy Wrocławia z niemieckimi partnerami (K.H.K., 1988). Międzykulturowe miasto Wrocław poszukiwało indywidualnej drogi zaistnienia w świadomości sąsiadów, co wyzwało wiele transgranicznych i międzykulturowych inicjatyw. W 1990 roku Uniwersytet Wrocławski zorganizował seminarium „Solidarność Polsko-Czechosłowacka”, a uczestniczący w nim Wolfgang Templin, laureat „Nagrody magazynu *DIALOG*”, o kulturze miasta początków lat 90. pisał:

Kiedy słyszę termin „Europa Środkowa”, pociągają mnie jej kolory kulturowe, mieszanka wpływów i mentalności. Przecież ten polski Wrocław jest tak samo częścią mojej historii, jak czeskiej, jesteśmy wszyscy jak w domu, dobrze się razem czujemy (Templin, 1990, s. 24).

Paradoksalnie w ostatnich latach XX wieku Polaków i Niemców zbliżyła powódź stulecia (Urbanek, 1997), która przy okazji ratowania śląskich zbiorów archiwalnych ukazała zderzenie biurokratycznej złożoności wzajemnych polsko-niemieckich stosunków. W jednym z tekstów w *DIALOGU* donoszono, że finansowanie społecznej akcji pomocy zostało zastopowane powodzią w Brandenburgii. Attaché kulturalny RFN we Wrocławiu krytycznie ocenił wnioskowanie niemieckiej firmy o refundację

²³ „Obce miasto. Wrocław 1945 i potem” (Thum, 2006).

kosztów poniesionych przy suszeniu polskich, a nie „niemieckich dóbr kultury” (Guz-Vetter, 1997).

Tak jak w przypadku Gdańska, kontakty miasta z mieszkańcami byłego Breslau sprzyjały zacieśnianiu współpracy. Na wzór realizowanej od 1976 roku współpracy Gdańska i Bremy powołano do życia wrocławskie Dni Sakońskie (współpraca z Dreznem) (Kirchner, 1998); powstawały zinstytucjonalizowane **międzykulturowe miejsca spotkań** w obszarach – nauki – Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta (Ruchniewicz, 2002; Stach, 2008a) oraz kultury – Muzeum Miejskiego Wrocławia (Danielewicz, 2009) i Muzeum Pana Tadeusza (Ruchniewicz, 2016). Zróżnicowanym działaniem w zakresie poszukiwania sposobów na zrozumienie uwzględniającej złożoną kulturowo mozaikę Europy, sprzyjały organizacje międzynarodowych wydarzeń: Światowego Kongresu Eucharystycznego (1997), Tysiąclecia Miasta (2000) oraz Europejskiej Stolicy Kultury (2016) (Antczak, 2016). W opiniach publicystów miasto kreatywnie i świadomie wykorzystywało różnorodne korzenie kulturowe i wpływy historyczne, eksponując nie tylko niemiecką, ale i czeską (Kardinal, 1991) oraz żydowską historię miasta (Łagiewski, 1989) – spajając przeszłość Wrocławia obejmującą również inne narody i społeczności (Weiduschat, 2015). Uformowany w latach 90. mit wielokulturowego Wrocławia był intensywnie wspierany działaniami promocyjnymi. „Miasto spotkania” – określenie autorstwa przybyłego do Wrocławia w roku 1997 Jana Pawła II – stało się na wiele lat sloganem promocyjnym dolnośląskiej stolicy „Wrocław – the Meeting Place” (Zawada, 2010).

Wielość nowych form radzenia sobie przez mieszkańców Wrocławia z jego przeszłością i wykreowanym marketingowo mitem międzykulturowego miasta spotkań, widoczna jest w omówieniach opracowań naukowych, miejskich przewodnikach i prozie. W tekstach tych podkreślano wielokulturowy charakter dziedzictwa dolnośląskiej stolicy, wykorzystując to, co minione na potrzeby teraźniejszości – budowanie miejskiej genealogii i tożsamości. Egzemplifikuje to daleki od przejściowej „optyki poprawności politycznej”, nieprzetłumaczony na język polski przewodnik autorstwa Roswitha Schieba²⁴. W siedmiu „miejskich spacerach” Schieb cytował teksty literackie, wspomnienia, eseje pisarzy i uczonych humanistów dawnego Breslau, przytaczał rozmaite sądy i opinie. Według filozofa i socjologa Norberta Eliasa przedwojenny Wrocław był całkiem niemiecki: „Nigdy nie słyszałem tam choćby jednego polskiego słowa” (Zawada, 2006, s. 133). Z kolei zamordowany przez narodowych socjalistów Willy Cohn w pamiętnikach z lat 1933–1941 eksponował wkład wrocławskich Żydów do kultury, nauki i zamożności miasta (Zawada, 2006). Wspomnienia Cohna omówiono w DIALOGU dwa lata później – Ulrike Gropp postawiła tezę „Dla losów takich jak los Willy’ego Cohna długo nie było miejsca w kolektywnej świadomości Wrocławia”, uzupełniając ją pytaniem:

24 „Literarischer Reiseführer Breslau” (Schieb, 2004).

Czy wolno mnie, legitymującej się późnym urodzeniem i niemiecką narodowością, napisać takie zdanie w polsko-niemieckim czasopiśmie w roku 2007? Posiadając dzisiejszą wiedzę, bez ówczesnych doświadczeń? Czy w uszach co niektórych polskich czytelników pytanie to nie zawiera w sobie pewnej krytyki z niepowołanych do tego ust? Nie jestem pewna – chciałabym jednak, żeby ta wątpliwość była zbędna (Gropp, 2007/2008, s. 128).

Pamiętniki Cohna²⁵ są dokumentem świadomości żydowskiego Wrocławia przełomu wieków, w całej jego różnorodności, w najróżniejszych wymiarach pomiędzy kulturami niemiecką, polską i żydowską.

Realizowana konsekwentnie przez publicystów DIALOGU formuła międzykulturowego *dialogu* w niektórych narracjach dowodzi fasadowości założenia, jakoby w refleksjach o współczesnych tożsamościach poniemieckich miast w sposób podmiotowy włączono niemieckie dziedzictwo kulturowe. W opisach nie pominięto inicjowanych przez konserwatywnych publicystów dyskusji. Przykładem jest omówiony w czasopiśmie, zapoczątkowany przez Piotra Semkę, spór o nazwę wrocławskiej Hali Stulecia, będący według publicysty egzemplifikacją „wyznaczania granic” w przywracaniu w Polsce niemieckiej (dokładnie pruskiej) symboliki. Semka pytał o „polskość stulecia”, wyrażając stanowczą niezgodę na to, by miasto wykorzystywało pruskie dziedzictwo w celach promocyjnych (jako inny przykład wskazał również dolnośląską Świdnicę, gdzie znajduje się pamiątkowy kamień Manfreda von Richthofena, lotnika z I wojny światowej). Semka ubolewał, że kanon „politycznej poprawności” 2007 roku oparty był na awersji do jakiegokolwiek formy polskiej polityki historycznej, przy jednoczesnej akceptacji lub też obojętności wobec powrotu do pruskiej symboliki nie tylko we Wrocławiu, ale i w innych miastach Ziemi Zachodnich (Schröder K., 2007/2008).

Wrocławskie idee wielokulturowości, europejskości, postrzegany w kategoriach tolerancji i otwartości kosmopolityzm miasta, były również obliczone na ekonomiczne zyski. W DIALOGU donoszono o zmianie przynależności narodowej inwestorów, były prezydent Wrocławia Rafał Dutkiewicz, w udzielonym redakcji wywiadzie powiedział:

Przez długi okres czasu inwestowanie we Wrocławiu uchodziło w Niemczech za niepoprawne politycznie, więc jeśli już, inwestorzy decydowali się na Poznań, Warszawę czy Kraków, żeby uniknąć pytania, dlaczego wybrali akurat Wrocław. Na szczęście te czasy już minęły (Stach, 2007, s. 84).

Miasto rozbudowywało połączenia z głównymi sieciami komunikacyjnymi zachodnich i wschodnich metropolii: Berlina, Moskwy i Kijowa (Stasik, 2001), eksploatując do tego celu współczesną kulturę: „Jeden z elementów strategii [przyciągania inwestorów – dop. P.O.] polega na tworzeniu atrakcyjnego środowiska kulturalnego”

25 „Kein Recht, Nirgends: Tagebuch vom Untergang des Breslauer Judentums 1933–1941” (Cohn, 2006).

(Bendyk, 2007, s. 36). Kilka lat później wrocławska noblistka Olga Tokarczuk, laureatka literackiej Nagrody Nobla 2019, promując akces miasta w konkursie o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury 2016 powiedziała: „Wierzymy, że promowanie polskiej nauki czy gospodarki przez kulturę ma znacznie większy sens i może przynieść lepsze efekty, niż mówienie na przykład o wzroście PKB” (Antczak, 2016, s. 86). O skuteczności modelu promocji miasta poprzez idee wielokultury świadczy również wypowiedź brytyjskiego historyka Normana Daviesa, autora „Mikrokosmosu”²⁶. W udzielonym, na okoliczność wydania polskojęzycznej edycji²⁷ książki, wywiadzie na pytanie „Dla czego wybrał Pan Wrocław”, odpowiedział wprost:

Nie ja wybrałem Wrocław, tylko Wrocław wybrał Normana Daviesa. Propozycja wyszła od prezydenta Wrocławia, Bogdana Zdrojewskiego. Szybko okazało się, że ta propozycja pokrywa się z moim dotychczasowym zainteresowaniem wielonarodową historią Polski (Nowak T., 2002, s. 95).

Pisarzem, który powodowany mitotwórczym marketingiem wskrzeszał przedwojenny Breslau, był również prezentowany w DIALOGU Marek Krajewski, autor serii „wrocławskich kryminałów”. Świadomie perypetie bohatera swoich kryminałów komisarza Mocka osadził w niemieckiej historii miasta, wpisując się tym samym w popularny trend opisów swojej „małej ojczyzny” (Schröder K., 2007).

W pierwszych dekadach XXI wieku obecny w DIALOGU mit Wrocławia jako międzykulturowego miejsca spotkań „otaczał swoim zasięgiem” coraz szersze, europejskie kręgi (Kosiewski, 2009). Potwierdziła to w swoim reportażu podróżująca po pograniczu Dolny Śląsk–Saksonia w 2009 roku niemiecka dziennikarka Ulrike Gropp twierdząc, że wrocławianie nie są już „entuzjastami stosunków polsko-niemieckich”, stając się coraz bardziej świadomi „opcji innych, europejskich przyjaźni” (Gropp,

26 „Mikrokosmos: portret miasta środkowoeuropejskiego: Bratislavia = Breslau = Wrocław” (Davies, Moorhouse, 2002).

27 W Niemczech książka ukazała się pod tytułem „Die Blume Europas. Breslau–Wrocław–Bratislavia”, zaczerpniętym z wiersza XVII-wiecznego wrocławskiego poety Nikolausa von Hennenfelda. Tytuł książki stał się tematem sporów pomiędzy jej wydawcami w różnych krajach, aby nie opowiadała dziejów miasta z perspektywy jednego narodu. W wywiadzie dla dodatku kulturalnego „Plus Minus” dziennika „Rzeczpospolita” Davies powiedział: „Przedstawiliśmy trzy wersje tytułu do wyboru: »Mikrokosmos« – wybrany przez angielskiego i polskiego wydawcę, a także »Miasto wielu imion« i »Kwiat Europy«, na który ostatecznie zdecydowali się Niemcy. (...) Nie ukrywam, że kiedy Urząd Miasta we Wrocławiu dowiedział się, iż książka nie będzie nazywała się »Historia Wrocławia«, próbował interweniować w tej sprawie. Argumentowałem, że nie mogę się zgodzić na taki tytuł, podobnie jak wersja niemiecka nie może się nazywać »Die Geschichte Breslaus«. Wydawca niemiecki długo nie mógł się pogodzić z tą myślą, aż musiałem zagrozić przeniesieniem książki do innej oficyny. W rezultacie zdecydowano się na »Kwiat Europy«. Stało się dobrze, jestem zadowolony, podstawowym celem bowiem, jaki postawiliśmy sobie w tej pracy, było zakończenie sporu między obrońcami polskiego Wrocławia i zwolennikami niemieckiego Breslau. Żadna z tych stron nie ma monopolu na prawdę” (KM, 2002).

2009, s. 79). Tożsamość Wrocławia wydaje się być kolażem różnych wrażeń publicystów, łączy je poczucie swoistego rodzaju kreatywnego kapitału, będącego ciągle *in statu nascendi*. Wykreowany przez podmioty samorządowe wizerunek z biegiem lat będzie musiał ustępować definiowaniu dyskursu również przez inne podmioty, w tym przede wszystkim jego mieszkańców.

Berlin – polski mikrokosmos

Stolica Niemiec zaliczana jest do metropolii o kontynentalnym zasięgu, zamieszkuje ją obecnie ponad 3,5 mln mieszkańców, co piąty jest cudzoziemcem wśród nich najliczniejszą grupę stanowią Turcy i Polacy. Związki Polaków z podzielonym przez wiele lat konfliktem Wschód–Zachód miastem – są w DIALOGU odzwierciedlone w różnych publicystycznych formach. W połowie lat 90. ubiegłego wieku korespondent dziennika „Tagesspiegel” Christoph von Marschall dowodził istnienia **polskiego mikrokosmosu** nad Havelą i Sprewą. Już od czasów zaborów Berlin przyciągał Polaków:

od (...) magnatów i bankierów począwszy, poprzez profesorów, nauczycieli, lekarzy, inżynierów i kupców aż do robotników oraz naturalnie – jak w każdym narodzie również prostytutek i przestępców (Marschall, 1996, s. 78).

Niemiecki dziennikarz odkrywał polskie ślady w typografii Berlina:

Na brytyjskim cmentarzu wojennym przy Heerstraße (...) spoczywa między innymi pięciu polskich lotników. Na cmentarzu w Ruhleben znajdują się groby dwóch polskich pisarzy, którzy emigrowali po wojnie: Witolda Wirpżyż²⁸ i Arnolda Słuckiego (Marschall, 1996, s. 79).

Już w okresie międzywojennym polskie życie pulsowało przy Kurfürstenstraße, drugim centrum polskiego życia był Moabit – podczas rewolucji marcowej (1848) doszło tam do uwolnienia przez Niemców polskich więźniów politycznych (Kerski, 2008–2009).

Polsko-niemieckie wpływy w Berlinie prezentowano zarówno w wymiarze społecznym (Menge, 1989; Cvm, 1996a), jak i politycznym – przedzielony „żelazną kurtyną” Berlin

Fot. 11. DIALOG nr 85–86/2008–2009. Autor Wiesław Smętek

28 Po latach syn poety Leszek Szaruga przeniósł grób ojca do Warszawy.

opisywany był jako atrakcyjne miejsce dla skupionych wokół antykomunistycznych wartości intelektualistów. W Berlinie Zachodnim przebywali Jerzy Giedroyc i Józef Czapski; bliska ideowo DIALOGOWI paryska „Kultura” współpracowała z berlińskim pismem „Der Monat”²⁹ (Kerski, 2008–2009). Tłumacz polskiej literatury Heinrich Olschowsky, mieszkaniec wschodniej części Berlina, przybliżał czytelnikom wydarzenia na linii NRD-PRL – jego zdaniem wychodziły one poza przestrzeń przyjętej przez obydwa państwa polityki wrogości i pogardy wobec zachodniego sąsiada. Jako przykład podał organizowaną w Berlinie Wschodnim Akcję Znak Pokuty, ekumeniczne seminaria wschodnioniemieckich studentów z dziennikarzami krakowskiego „Znaku” (Olschowsky H., 2008–2009). W kolejnych latach były nimi również współinicjowanie przez laureata „Nagrody magazynu DIALOG” Ludwiga Mehlhorna seminaria Anny Morawskiej (Bartoszek, 1990).

Dla Polonii po wojnie Berlin był symbolem podziąku, po upadku muru stał się metaforą jednoczącej się Europy. Kerski stolicę Niemiec nazwał „niemiecko-polskim miejscem granicznym”, coraz liczniej przybywali do niego – nie tylko celem zdobycia wykształcenia – młodzi Polacy. Pochodzili oni nie tylko z Polski „wielu wcześniejszych polskich imigrantów przenosi się z zachodnich Niemiec do Berlina, by być bliżej kraju” (Kerski, 2008–2009, s. 46).

Dominującą część badanego materiału stanowiły publikacje przedstawiające Berlin jako ważną stolicę europejskiej kultury, w której w XX wieku istotne miejsce zajmowali polscy artyści, przede wszystkim pisarze. W Berlinie Zachodnim przebywali m.in. Witold Wirpsza (Szaruga, 2008–2009), Witold Gombrowicz (Danielewicz, 2004), Zbigniew Herbert, Maria Kurecka, Stanisław Lem, Tadeusz Różewicz, Wiktor Woroszyński, Kazimierz Brandys czy Adam Zagajewski (Danielewicz-Kerski, 2010). Z kolei współcześnie twórczość mieszkających i tworzących w Berlinie niemieckojęzycznych pisarzy polskiego pochodzenia egzemplifikuje współzależność niemieckich i polskich wpływów tożsamościowych. Nie sposób wymienić wszystkich ważnych berlińskich artystów polskiego pochodzenia z lat 90. (wówczas DIALOG informował o nich najczęściej). Przykładem jest pisarka Ewa Maria Ślaska, inicjatorka powstania czasopisma „WIR/MY”. W jednym z tekstów Ślaska podkreślała wkład polskich twórców we wzbogacanie wielobarwności kulturalnej Berlina:

Co dają teraz miastu mieszkający w Berlinie polscy graficy, projektanci, malarze, kompozytorzy, pisarze i aktorzy? Coś całkiem nowego. My, żyjący na granicy, odróżniamy się zarówno od polskich artystów w Polsce, jak i od niemieckich w Republice Federalnej. Dla nich jesteśmy egzotami lub heretykami. Dla wielu Polaków jesteśmy zbyt mało katoliccy i patriotyczni, dla wielu Niemców zbyt sentymentalni i nazbyt zorientowani na historię i tradycje. Myślę, że jesteśmy hybrydami – i to właśnie czyni nas tak interesującymi (Cvm, 1996b, s. 82).

29 „Der Monat”. Internationale Zeitschrift für Politik und geistiges Leben” (Martin, 2003).

Autorzy tekstów poświęconych Berlinowi wielokrotnie akcentowali awangardowość artystyczną stolicy RFN przełomu wieków:

siłą przyciągającą ludzi do tego miejsca, poza poczuciem absolutnej wolności i niezdefiniowanym rynkiem sztuki, jest połączenie wszystkiego co nowe – nowych mediów, nowej muzyki, nowej mody, nowego teatru, nowych teorii i nowej architektury, czyli magii powstającego na nowo miasta (Kiliszek, 1999, s. 113).

Berlińska awangarda przestała być synonimem oddziaływania tylko w okresie międzywojennym, nadaje również współczesnemu Berlinowi wymiaru „mekki kreatywności” (Preuss, 2007, s. 91), gdzie scenę artystyczną i kulturę masową spleta sieć międzynarodowych powiązań – również w obszarze mody (Taschen, 2013–2014).

Nawiązujący do berlińskiej awangardy XXI wieku DIALOG nie mógł pominąć twórczości znanego wśród polskich berlińczyków, powstałego w 2001 roku Klubu Polskich Nieudaczników – współzałożycielem stowarzyszenia był Piotr Mordel, jak wspomniano w pierwszej części monografii, autor opracowań graficznych czasopisma. Nagrodzony w 2017 roku statuetką „Blauer Bär” (tłum. Niebieski Miś) za wspieranie idei integracyjnych od początku realizował inne międzykulturowe porozumienia na rzecz tolerancji w nieoczywisty, awangardowy – jak przystało na Berlin – paradoksalny sposób. To z inicjatywy klubu, dzięki berlińskiemu sukcesowi gospodarzemu wytwórni wędlin Klaudiusz Balcerzak w Berlinie (Schmidtendorf, 2003a), powstał najbardziej znany debiut prozatorski Leszka Hermana Oświęcimskiego „Klub kielboludów”³⁰. „Kielbolud” jest prototypem *Obcego/Innego*, to powieść o migracji, która nie ugina się pod naciskiem dominującej kultury, lecz wnosi do niej własne wartości. Jak podkreśliła w jednym ze swoich tekstów Dorota Danielewicz, prowokacyjny projekt może być „solą w oku wielu emigrantów usilnie starających się, aby Polska kojarzona była tylko i wyłącznie z Fryderykiem Chopinem, Ojcem Świętym” (Danielewicz, 2003, s. 135). Powieść zawiera międzykulturowe odniesienia, jest pamfletem przeciwko powszechnemu terroryzmowi profesjonalizmu, w którym przynależność narodowa traci znaczenie, jego bohaterami są więc nie tylko Polacy i Niemcy, ale i przedstawiciele innych krajów.

Jak już wspomniano, za swoistego rodzaju międzynarodowe „transfery kultury” można uznać przybywających, w ramach twórczych stypendiów DAAD, do Berlina polskich pisarzy. Byli nimi uczestnicy międzykulturowego *dialogu*: Ryszard Krynicki, Olga Tokarczuk i Dorota Masłowska. Krynicki po raz pierwszy przyjechał do Berlina w 1979 roku. W swoich wspomnieniach przywoływał przede wszystkim Berlin

³⁰ Pojęcie „kielboluda” powstało na potrzeby audycji radiowej „Gauloises-Golano” w berlińskiej rozgłośni Radia Multikulti. „Kielbolud” składa się z mielonego mięsa, ma więc „mieszaną” tożsamość. Jak podkreśla Brygida Helbig-Mischewski, autor powieści „hybrydyzność sugeruje również przez umieszczenie niemieckiej litery „ö” w polskim tytule powieści (...) nic nie jest już oczywiste i jednoznaczne” (Helbig-Mischewski, 2015, s. 83).

Zachodni jako miasto, w którym polscy artyści byli wolni, niezależni twórczo i światopoglądowo (Kerski, Trenkner, 2001/2002). Dla Tokarczuk przemieszczanie się pomiędzy berlińskimi dzielnicami było jak wrocławskie *déjà vu*:

jakieś skrzyżowanie na Kreuzbergu, fasady kamienic przy ulicze na Prenzlauer Berg, skąpane w zieleni stare wille na Steglitz. Mówiłam sobie: o to jest inna możliwość ulicy Mierniczej. To zupełnie jak to skrzyżowanie na Ołbinie, a to przecież Krzyki. Najpierw więc widziałam pod Berlinem Wrocław, było to naturalne, bo przyrównywałam nieznaną do znanego. Później jednak wrażenie to znikło, a Berlin całkowicie zawładnął moją percepcją (Tokarczuk, 2008–2009, s. 25).

Według pisarki architektura Berlina uosabiała wszystkie możliwe środkowoeuropejskie tropy:

ślady planowania i budowania, zachwyty potęgą rozumu i porządku, dowody niebywałego rozkwitu obok śladów zniszczenia i wojny. Widać wyraźnie niezdecydowanie architektów w czasach niejasnych, przejściowych i ich nowy entuzjazm, który rozsądza wszystko, co stare. Widać skutki oddzielenia od reszty świata, biedy i komunistycznej skłonności do triumfalizmu i przesady, jakby wszystko przygotowano już pod zwycięskie defilady, jest przywiązanie do indywidualizmu i zaraz obok totalitarny rozmach (Tokarczuk, 2008–2009, s. 25).

Według Doroty Masłowskiej, prozaiczki młodego pokolenia, Berlin podobny jest do Nowego Jorku:

Z drugiej strony, Amerykanin to nie jest żadna narodowość, wszyscy są mieszkańcami, a Niemiec to silna tożsamość narodowa. (...) odczuwam to instynktownie, że Berlin jest dużo bardziej niemiecki, niż Nowy Jork amerykański, poza tym w Berlinie jest dużo więcej dotykanej historii, której nie ma w Stanach (Drotkiewicz, 2010, s. 14).

Wielokulturowość współczesnego Berlina pisarka dostrzegła w obszarze kulinariów:

Zawsze doprowadzało nas do rozpacz, że wiosną, latem i jesienią, od godziny 18. do 23. w Berlinie toczy się życie na zewnątrz – we wszystkich kawiarniach, restauracjach, ludzie siedzą, gadają, śmieją się. To jest frustrujące, bo uświadamiasz sobie, że w Polsce kultura jedzenia w restauracjach, wychodzenia z domu wieczorem jest niedorozwinięta. (...) To jest także, niestety, oblicze warszawskiej monokulturowości – kuchnia tajska, japońska i inne są ekscentryzmem, dewiacją kulinarną dla ludzi zamożnych, żeby się tym w ogóle interesować, trzeba mieć pieniądze (Drotkiewicz, 2010, s. 15).

Dyferencję kulturową dostrzegła również w niemieckiej polityce społecznej, córka pisarki uczęszczała do publicznego przedszkola:

to pierwsza jednostka, która ma moc sprawczą, która wpływa na to, jacy obywatele zamieszkają na Ziemi w roku 2020. W tym berlińskim przedszkolu Maliny były dzieci wszystkich ras – było może 2-3 Niemców, a reszta to Japończycy, Turcy, dwoje Polaków – tu widzisz wielokulturowość od podstaw, to jest od początku normalne (Drotkiewicz, 2010, s. 15).

Wśród opisów przebywających i mieszkających w Berlinie polskich artystów nie zabrakło również ludzi sceny. W latach 90. największą sławę zyskał Teatr Kreatur, założony przez polskiego malarza Andrzeja Worońca (znanego jako Andrej Woron); były nimi również: „Transform-theater” Henryka Baranowskiego, „Mime Company” Andrzeja Szczużewskiego, „Die Etage” „Dzidka” (Zdzisława) Starczynowskiego, „Theaterstudio Nawrot” Teresy Nawrot oraz „Polski Teatr Maski i Lalki” Haliny Tramby-Kowalik (Stach, 1996b). Innymi przykładami polskiego oddziaływania na kulturę nadszprewskiej metropolii jest wyjątkowa – jak na umiejscowienie (dawny faszystowski bunkier w centrum miasta) – galeria sztuki współczesnej „Sammlung Boros”. Powstała ona dzięki kolekcji, mającego śląskie korzenie Christiana Borosa. Atmosfera galerii wpływa na odbiór sztuki, która staje się motorem refleksji na temat pamięci wojny. Jak podkreśliła Dorota Danielewicz:

Christian Boros i jego żona Karen wpisują się w polsko-berlińską tradycję kolekcjonerów. Kilkaset lat wcześniej, w drugiej połowie XVIII wieku, nieopodal Reinhardstrasse, w miejscu, w którym dziś stoi budynek Reichstagu, miał swój pałac polski hrabia, Atanazy Raczyński. Był dyplomata pruskim, a w czasie wolnym z namietnością zbierał współczesne mu malarstwo oraz pisał historię sztuki niemieckiej. (...) Raczyński zbudował według planów Schinkla budynek dla swoich zbiorów, który był siedzibą pierwszej publicznej galerii w Berlinie. Obrazy z jego kolekcji stały się załączkiem dzisiejszej Galerii Narodowej (...) Nieraz bywa tak, że duch miejsca, czyli *genius loci* daje jakieś znaki, pragnie manifestacji. Czyżby duch grafa Raczyńskiego sprowadził Christiana Borosa do centrum stolicy Niemiec? Niechże odpowiedź na to pytanie pozostanie tajemnicą tego miasta i jego historii (Danielewicz, 2008, s. 91).

Zacytowane fragmenty tekstów korespondują, ale i starają się zminimalizować oddziaływanie tezy Basila Kerskiego, że polska historia środkowoeuropejskiej metropolii nadal stanowi białą plamę w kulturowej tradycji Berlina (Kerski, 2008–2009). W DIALOGU donoszono o inicjatywach mających na celu wyrównywanie asymetrii znajomości kulturowych polsko-niemieckich zależności, umożliwiających odkrywanie nieznanych fragmentów dziejów Berlina i Polski. Jednym z nich był projekt „My Berlińczycy! Polacy w rozwoju Berlina XVIII-XXI w.”. Jego organizator Robert Traba (Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie) wskazywał na berliński wymiar znaczenia polsko-niemieckiej „sąsiedzkości” w perspektywie wewnętrznej (Polacy jako integralna część społeczno-politycznego organizmu stołecznego Berlina, jako współobywatele) oraz zewnętrznej (Polacy/Niemcy jako rzeczywisty i wyobrażony wizerunek sąsiada) (Traba, 2008–2009). Wystawa miała zapoczątkować *dialog* na

temat sposobów poszukiwania „wspólnego języka” znaków i symboli polskiej kultury w niemieckiej stolicy. Wydane na okoliczność projektu publikacje³¹ są dziś ważnymi świadectwami topografii pamięci, konstruującej tożsamość Berlina jako wielokulturowej metropolii. Pokazują ciągłą „obecność pamięci”, a także zapominania o „owocnych momentach wymiany, jak i w przerażających” momentach sąsiedztwa (Quinkenstein, 2014–2015, s. 96).

Wśród niemieckich miast Berlin był przestrzenią najczęstszych międzykulturowych spotkań, pozostałe miasta przedstawiane były głównie jako miejsca pobytu lub zamieszkania polskich emigrantów. Jednym z nich było **Monachium**, w XIX wieku Mekka dla adeptów sztuki z całego świata, najliczniejszą grupę artystów cudzoziemców stanowili w nim Polacy (Olchowska-Schmidt, 1996). Po wojnie zachodnioniemiecka metropolia stała się ośrodkiem antykomunistycznego ruchu (Grabowska, 1996), głównie dzięki działalności Radia Wolna Europa (Kozłowski N., 2000). Polacy osiedlali się również w takich miastach jak m.in. **Brema** (Krampen, 2001) czy **Hamburg** (Köhler, 1999; Schellen, 2001), które dzięki przynależności do Ligi Hanzeatyckiej łączyła wielowiekowa współpraca kulturalna (Kozłowski J., 1993) i gospodarcza z Polską (Guz-Vetter, 1998). O „swojej” **Kolonii** pisał od wielu lat żyjący i tworzący między Bonn–Koloniją–Olsztynem polski poeta Piotr Piaszczyński (Piaszczyński, 2000b), czytelnicy **DIALOGU** poznawali skomplikowane dzieje **dreźnieńskiego** muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego (Nicht, 2012), odkrywając jednocześnie, że w XVIII wieku Prusy okupowały Saksonię przez co to, co łączy „saksońskich Niemców” z Polakami – to doświadczenie „pruskiego jarzma” (Gropp, 2003). Z kolei wydarzenia historyczne w **Hambach** (1832) wspomniane były jako przykład polsko-niemieckiego symbolu (solidarność z bojownikami o niepodległą Polskę) (Straube, 2012).

Warszawa – metropolia *in spe*

Na łamach **DIALOGU** Warszawa gościła jako główny ośrodek kształtowania polsko-niemieckich relacji, miejsce ważnych politycznych wydarzeń, ale przede wszystkim jako miasto, które doznało podczas II wojny światowej całkowitego zniszczenia „miejskiej tkanki”. Już w pierwszym niemieckojęzycznym numerze **DIALOGU** informowano niemieckiego czytelnika o faktach związanych ze spłonieniem Zamku Królewskiego (Dietrich, 1987), który wraz z pomnikiem Powstańców Żydowskich, Powstania Warszawskiego oraz Grobem Nieznanego Żołnierza – znajduje się w „stałym rozkładzie odwiedzanych przez niemieckich polityków” symboli historycznej

31 „My, berlińczycy! Historia polsko-niemieckiego sąsiedztwa = Wir Berliner!” (Traba, 2009) oraz „Polnisches Berlin. Semi-Stadtführer” (Labentz, Piorun, Quinkenstein, Ritter, Stachowiak, Traba, Żurek, 2014).

pamięci (Vetter, 1997b). Swoisty przewodnik po Polsce i jej stolicy, stworzył dla niemieckiego czytelnika polski podróżnik Olgierd Budrewicz. O metropolii napisał:

Trzeba pokonać trasę w Warszawie, taką jak Pola Elizejskie w Paryżu czy Trafalgar Square w Londynie. A jednak na tym zwykłym spacerze należy pamiętać, że jeszcze niecałe pół wieku temu wszystkie te pałace, historyczne budowle i pomniki były w ruinie. Fenomenem Warszawy jest jej cudowne zmartwychwstanie – to chyba jedyne megamiasto we współczesnym świecie, które w pewnym momencie swojej historii stało się pustynią, które materialnie przestało istnieć, a także straciło swoich mieszkańców (Budrewicz, 1993, s. 42).

O „pamięci miasta” pisał kilkakrotnie polsko-niemiecki poeta, tłumacz i artysta Piotr Lachmann³², mieszkający w budynku, w którym doszło do „historycznego” spotkania Wilma Hosenfelda z Władysławem Szpilmanem:

Mieszkam więc w miejscu na wpół legendarnym, w swoistym materialnym i mentalnym palimpseście, ale całe to miasto jest wielkim palimpsestem, jak każde wielkie miasto, chociaż Warszawa jest w nim „dzięki” swojej tragicznej historii w sposób szczególny, dodatkowy. Tyle tylko, że dolne warstwy nie pochodzą jak w Atenach, Rzymie albo Kolonii z czasów starożytnych: w Warszawie „starożytność” jest od nas odległa o niecałe 60 lat (Lachmann, 2002, s. 68).

Topos zniszczonego w trakcie wojny, wciąż odbudowywanego swoją tkankę miasta pojawia się w wielu tekstach. W jednym z nich polska przewodniczka po Warszawie za najbardziej ulubione miejsca uznaje te, które obrazują powojenne odradzanie polskiej metropolii:

Stare budynki obok późniejszych, komunistycznych. I to wszystko wśród nowoczesnych biurowców, które świadczą, że miasto przetrwało ciężkie czasy i ma się coraz lepiej (Daszczyński, 2008, s. 85).

Bolesne doświadczenia wojenne polskiej stolicy powodowały, że odmiennie „doświadczali” jej niemieccy publicyści. Dla nich Warszawa była centralą (Blumenfeld, 1990), przestrzenią polsko-niemieckiej współpracy kulturalnej (Burkamp, 1988), miastem przełomu politycznych ustrojów (Usakowska-Wolff, 1988). Publikacje, w których

Fot. 12. DIALOG nr 90/2009/2010.
Autor Wiesław Smętek

³² „Lachmann, Peter Piotr. *Unterwegs zwischen den Kulturen*” (Mack, 2018).

autorzy szukali w Warszawie polsko-niemieckich śladów wymiany kulturowej, pojawiły się w czasopiśmie dopiero na przełomie wieków.

Poszukując w Warszawie polsko-niemieckich zależności publicystyki najczęściej odwoływali się do czasów, kiedy w Polsce rządili królowie z saskiej dynastii Wettinów (August II i August III, lata 1697–1763). Poza przykładami „ducha drezdeńskiej barokowej architektury”, będącej dla saskiej dynastii formą inwestycji (Majewski, 1997), znacznie bardziej interesujące – przede wszystkim ze względu na polsko-niemiecki charakter pisma – są oceny panowania saskiej dynastii na ziemiach polskich. Warto przytoczyć szerszy fragment relacji z „sądu nad Sasami”, który z inicjatywy wydawcy DIALOGU odbył się na Zamku Królewskim w Warszawie w 1997 roku. Debatę zorganizowano z okazji 300. rocznicy objęcia przez Wettinów polskiego tronu, miała ona dowiedzieć obecności polsko-niemieckich zależności kulturowych oraz – u progu starań Polski o członkostwo w UE – podkreślić rangę wzajemnych stosunków. W „debacie nad Sasami” udział wzięli – wcielający się w rolę oskarżyciela Janusz Tazbir oraz jako obrońca Aleksander Gieysztor.

Jako *advocatus diaboli*, starając się rzucić na szalę argumenty dzisiejszych Sasów w obronie Wettinów, wystąpił Adam Krzemiński [ówczesny redaktor naczelny DIALOGU – dop. P.O.] (...). Tazbir podważał główny argument obrońców Sasów, wskazujących na ich zasługi na polu kultury. Inwestycjom kulturalnym Wettinów towarzyszyła atrofia państwa, za którą Polska zapłaciła straszliwą cenę – rozbiórów. O ile unia z Litwą przyniosła rzeczywistą ośmozę cywilizacyjną, otwierając szerzej wrota do pochodzącej z łacińskiej i katolickiej cywilizacji na Wschód, o tyle rok 1697 i jego następstwa w minimalnym tylko stopniu wpłynęły na prowincję szlachecką. To właśnie pod rządami Wettinów ugruntował się wśród szlachty pogląd, iż można się obyć bez silnego państwa, i że słabość jest gwarancją przetrwania Rzeczypospolitej wśród potężnych sąsiadów (Rutkiewicz, 1997, s. 34).

W dalszej części sądowego sprawozdania czytamy, że o ile August III zachwycał szlachecką prowincję, to polityczne i kulturalne elity negatywnie oceniały jego rządę. „Dziś sytuacja odwróciła się o 180 stopni. Politycy starają się dostrzec w Polsce rządzonej przez Wettinów same tylko blaski, tak zwane masy wykazują zdrowy sceptycyzm” (Rutkiewicz, 1997, s. 34). Jak dowiadujemy się z tekstu: „Obrońca był bardziej wyciszony” (Rutkiewicz, 1997, s. 34), Gieysztor przypominał o odbudowie przez Sasów zniszczeń wywołanych XVII-wiecznymi wydarzeniami (Rzeczypospolitej Obojga Narodów), przy czym przypominając, że „wielkie wydatki Sasów, np. na Zamek Królewski w Warszawie, pochodziły ze skarbu Rzeczypospolitej, a nie Saksonii” (Rutkiewicz, 1997, s. 34). Sprawozdanie z sądu nad Sasami wieńczył akapit: „Mimo starań prowadzącego, trybunał nie potrafił wydać jednoznacznego wyroku, i przewód sądowy został umorzony” (Rutkiewicz, 1997, s. 34). W polsko-niemieckich rozważaniach nad zjednoczoną Europą, unia polsko-saska podawana jest jako przykład ładu federalnego na poziomie europejskim.

W odniesieniu do Warszawy głównym tematem publicystyki DIALOGU były wydarzenia II wojny światowej (Vetter, 2006; Kosiewski, 2014), ale publicyści także

podjmowali mniej obecny w powszechnej świadomości temat zajęcia przez wojska niemieckie Warszawy w latach 1915–1918. Jak czytamy w publikacji Marty Polsakiewicz, okres ten cechowało bezwzględne wykorzystanie gospodarze, wojska cesarza Wilhelma II:

postępowały według całkiem innych zasad niż hitlerowcy. W kwestiach politycznych, edukacyjnych, a nawet kulturalnych okupanci umożliwili rozwój, na który naród polski czekał od 120 lat i który nie był możliwy ani w zaborze pruskim, ani rosyjskim (Polsakiewicz, 2009/2010, s. 59).

Wydarzenia historyczne spowodowały, że w DIALOGU w opisach Berlina i Warszawy nie ma symetrii³³, o ile stwierdzenie „polskiego Berlina” nie budzi wątpliwości, o tyle „niemieckość Warszawy” ma negatywne konotacje. Autorzy i bohaterowie minimalizowali ten dualizm, koncentrując się na przedstawianiu wzajemnych wpływów kulturowych i ich zależnościach.

O różnych wymiarach koegzystencji przybyłych przed wiekami do polskiej stolicy Niemców pisał Tomasz Markiewicz, autor wystawy „Polacy z wyboru. Rodziny pochodzenia niemieckiego w Warszawie XIX i XX wieku”. Symbolem kilkusetletniej pokojowej niemieckiej migracji do Warszawy była m.in. rodzina Fukierów (niem. Fugger), którzy przybyli do Polski w 1515 roku, aż do XX wieku zajmowali się handlem win. Na początku XIX wieku Jan Bogumił Traugott Ulrich otworzył w Warszawie pierwszy w Polsce wielokierunkowy zakład ogrodnicy. Turyngski cukiernik Karol Wedel w 1851 roku powołał do życia powszechnie znaną wytwórnię słodczy i czekolady. Rodzina Kolbergów zostawiła po sobie wielotomową serię wydawniczą „Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce”, dzieła malarskie syna Antoniego zasilają zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie. Jak podkreśla Tomasz Markiewicz, autor cytowanej publikacji, losy rodziny Kolbergów „dowodzą fascynacji przybyszów z krajów niemieckich polską kulturą, co prowadziło często do ich dobrowolnej polonizacji i asymilacji w społeczeństwie polskim” (Markiewicz, 2009/2010, s. 48).

Osobistą opowieść o warszawskiej obecności wywodzącej się z Saksonii rodziny Schielów stworzył Robert Azembski. Schielowie przybyli w połowie XIX wieku do Polski, kraju postrzeganego jako dobre miejsce do rozpoczęcia masowej produkcji piwa. I wojna światowa przerwała pasmo sukcesów, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i przyłączeniu czterech lokalnych browarów powstała Spółka Akcyjna Zjednoczonych Browarów Habersbusch i Schiele, jedna z największych potęg piwowarskich ówczesnej Europy. Podczas II wojny światowej Schielowie prowadzili

³³ Przestrzenią diachronicznej dyskusji Polaków i Niemców była również Bydgoszcz/Bromberg (Tarka, 1998), wydarzenie „Krwawej niedzieli” uznawane było za najbardziej polaryzujące polską i niemiecką opinię wydarzenie II wojny światowej (Schubert, 1989). Duchy przeszłości wróciły również do Sopotu/Zoppot za sprawą sporu własnościowego po byłej mieszkance Mathilde Bigott (Dębicka, 2005).

antyniemiecką działalność, m.in.: fundowali karabiny maszynowe pułkowi Józefa Piłsudskiego, browar na fałszywych papierach zatrudniał poszukiwanych przez Gestapo członków ruchu oporu, w zakładach odbywało się tajne nauczanie historii Polski. W 1943 roku gestapowcy aresztowali Aleksandra Schielego i działającego w Armii Krajowej syna Jerzego, usiłując skłonić ojca do podpisania Reichslisty.

Odmówił, chociaż serce przepełniał mu lęk o syna. „Takim Niemcem jak wy, nigdy bym nie chciał być, wolałbym się wcale nie urodzić” – krzyczał po niemiecku do przesłuchującego oficera Gestapo (Azembski, 2009/2020, s. 54).

Na osobisty rozkaz Heinricha Himmlera syn fabrykanta został rozstrzelany, po wojnie znacjonalizowano browar. Azembski w ostatnim akapicie tekstu dziejów swojej rodziny pytał: „Czy w świetle doświadczeń mojej rodziny mam prawo czuć się Niemcem czy też Polakiem? A może jednym i drugim?” (Azembski, 2009/2020, s. 54).

Równie osobistą, polsko-niemiecką opowieść znajdziemy w biogramach współczesnych Niemców – Ludwiga Zimmerera – pierwszego po wojnie zachodniego korespondenta, kolekcjonera polskiej sztuki ludowej, Thomasa Harlana – autora i reżysera filmowego. Ten drugi spędził w Warszawie kilka lat badając zbrodnie wojenne, co – jak pisze Gerhard Gnauck, korespondent niemieckiego dziennika „Frankfurter Allgemeine Zeitung”:

przyniosło mu w młodej Republice Federalnej wiele kłopotów (...). Harlan był synem reżysera filmowego Veita Harlana, wielce zasłużonego dla nazistowskich Niemiec. Syn musiał mieć osobiste powody do działań na rzecz pojednania polsko-niemieckiego. Na koniec został z komunistycznej Polski wydalony (Gnauck, 2009/2020, s. 34).

Według Gnaucka, zróżnicowane i nietypowe życiorysy warszawiaków z wyboru – Zimmerera oraz Harlana „robią trochę wrażenie desperados” (Gnauck, 2009/2020, s. 34).

Losy bohaterów cytowanych tekstów symbolizują mosty łączące przeszłość ze współczesnością Warszawy, która – jak podkreślają w ostatnich latach publicyści DIALOGU – przeszła ogromną metamorfozę. Polska stolica jest jednym z najbogatszych i najdynamiczniej rozwijających się miast w Europie. „Jego centrum tworzy kosmopolityczna Hietropolia, na której obszarze mieszka połowa ludności województwa” (Bendyk, 2008, s. 71). Tworząc opisy topografii współczesnej polskiej stolicy, Lachmann ponownie sięgnął do twórczości E.T.A. Hoffmanna (niemiecki poeta, pisarza i muzyka epoki romantyzmu, który przez 3 lata [1804–1807] mieszkał w Warszawie) (por. Lachmann 2001/2002), który na początku XIX wieku w liście do swojego niemieckiego przyjaciela pisał: „Pytasz, drogi Przyjacielu, jak mi się wiodzie w Warszawie? To kolorowy świat! – zbyt hałaśliwy – zbyt szalony – zbyt dziki – wszystko pomieszane” (Lachmann, 2009/2010, s. 65). Gerhard Gnauck w eseju

napisał: „Niemieckie »Warschau« zachęca w każdym razie do absurdalnej, ale mającej głębokie znaczenie gry słów: Wahr-schau³⁴” (Gnauck, 2009/2020, s. 32). Według Lechmanna:

Dzisiejsza Warszawa jest wciąż jeszcze – albo ponownie – nową **metropolią *in spe***. (...) jest w pierwszym rzędzie stolicą państwa, które tak samoświadomie walczy o swoje prawa na arenie międzynarodowej. I to państwo narzuca miastu swoje piętno. Lecz wskrzeszenie świadomości narodowej konkuruje w Warszawie ewidentnie ze zmartwychwstającą pamięcią miasta jako takiego. To umacniające się poczucie tożsamości *urbis* doprowadzi może w końcu do tego, że żyjąc w Warszawie można będzie jak najbardziej stać się warszawiakiem i że w końcu tożsamość nadadzą miastu nie ci, którzy manipulują jego mitem, lecz ci, którzy w nim żyją i umierają (Lachmann, 2009/2010, s. 65).

Lachmann tworząc obraz tożsamości Warszawy, przyglądał się jej rytuałom, teatralności, widocznej w perfekcyjne zorganizowanych „megainscenizacjach (...) bądź to kościelnych, wojskowych czy politycznych, a najchętniej wszystkich razem” (Lachmann, 2009/2010, s. 66). Z tezą Lachmanna o „polonocentrycznym parciu” polskiej stolicy, doskonale koresponduje esej Agnieszki Drotkiewicz, w którym autorka pyta:

czy naprawdę Lacoste, Ray Ban i Starbucks wystarczą za dekorację „światowa wielkomięjskość?” (...) „Za każdym razem, gdy przyjeżdżam do Warszawy, uderza mnie, że na ulicach jest tak biało!” – powiedziała mi kiedyś szwedzka pisarka mieszkająca w wielokulturowej dzielnicy Sztokholmu. Nie miała na myśli śniegu, rzecz jasna, lecz brak zróżnicowania etnicznego mieszkańców. Ha! A więc mamy różnicę, coś czego nie zakryją międzynarodowe marki (Drotkiewicz, 2013–2014, s. 29).

Na łamach DIALOGU obecne były również inne miasta polsko-niemieckich przepliwów kulturowych. Kilkukrotnie pisano o wielokulturowej **Łodzi/Lodz**, Litzmannstadt, w której rozwój przemysłu oparty był przede wszystkim na przybyszach niemieckiego pochodzenia (Fuchs, 1997). We współczesnych debatach na temat tożsamości miasta przywoływano wielokulturowość XIX-wiecznej przemysłowej Łodzi, gdzie mieszkali Polacy, Niemcy (Fuchs, Woźniak, 1995), Żydzi, Czesi, Austriacy, Anglicy, Szwajcarzy i Francuzi, tworząc hybrydową tożsamość „łodzermensza” (Woźniak, Fuchs, 1997). Polska i niemiecka kultura krzyżuje się również w **Olsztynie/Allenstein** (Redakcja, 1993), określanym „Atlantydą Północy”. Stolica Warmii i Mazur kojarzona jest ze Wspólnotą Kulturową „Borussia”, wpisującą się w odkrywanie wielokulturowych i wielonarodowych regionalnych przeszłości, celem tworzenia nowej wiedzy i kultury, jak i kształtowania postaw „Europy etnicznych ojczyzn” (Piaszczyński, 2000a). Były pruski **Toruń/Thorn** był również przedstawiany

34 Tłumaczenia na język polski jako „prawdziwe show” lub „prawdziwy pokaz”.

jako miasto-przestrzeń etnicznego i kulturowego polsko-niemieckiego styku (Dybaś, 1998). Obecnie ze względu ośrodek narodowo-katolickich mediów coraz rzadziej postrzegany jest jako europejski symbol łączenia tradycji, kultury i współpracy (Zariczny, 2016). Inną rolę w polsko-niemieckich stosunkach wyznaczył dla siebie **Poznań/Posen**, który jest miejscem polsko-niemieckiej dyfuzji kulturowej (powiązania rodu Raczyńskich z rodziną Heidenstein i Ludinghausen-Wolff) (Molik, 2013), społecznej (obecność nadnoteckiej mniejszości niemieckiej) (Sakson, 1995) oraz zależności gospodarczych (Vieting, 1990; 1991; Stach, 2007/2008). Wymienione miasta stanowią stały punkt wizyt przybywających do Polski Niemców, jednak na pytanie, które z nich wzbudza ich największy zachwyty – najczęściej wymieniany jest **Kraków**. Zasłużony dla wzajemnego pojednania tłumacz polskiej literatury Karl Dedecius z okazji otwarcia Willi Decjusza określił stolicę Małopolski „nową Florencją Europy” (Łabno-Fałęcka, 1996), do której powinny przybywać odkrywczesk eskapady naukowców z całej Europy, jak od 800 lat czyniły to bawarskie (Thoma, 1998) i norymberskie (Schremser, 2000) środowiska kulturalne. Kraków przewija się w poszukiwaniach swoich korzeni przez bohatera powieści „Cafe Europa” autorstwa Michaela Zellera (Muszer, 2001/2002), a także mieszkających w Stanach Zjednoczonych młodych Polaków (Tomaszewski, 2009), jest również miejscem dociekań o losy Kościoła katolickiego po śmierci Jana Pawła II (Kycia, Żurek, 2005). Z kolei miastem łączącym Europę Zachodnią ze Wschodnią jest **Lublin**, a rozszerzenie UE dało asumpt do przypomnienia czytelnikom **DIALOGU** unii polsko-litewskiej, jako egzemplifikacja obecności idei federacyjnych w polskiej historii (Schmidtendorf, 2003b). W ostatnich latach autorzy **DIALOGU** coraz częściej kierują swój wzrok na Europę Wschodnią, podejmowano również opisy wielokulturowego Lwowa (Pawliw, 1998), pisano o dziejach Czerniowców, Drohobycza i Iwano-Frankowska, ukazując skomplikowaną polsko-ukraińską debatę historyczną na temat wydarzeń wołyńskich (Vetter, 2014).

Nieunikniona dla zrozumienia morfologii współczesnego świata różnorodność widzenia i polifoniczność tekstów **DIALOGU** na temat (nie tylko) polsko-niemieckich oddziaływań – oscyluje najczęściej wokół historii, kultury i sztuki. Przywoływane miasta są jak *palimpsest* – wielowarstwowe, ich przestrzenie uwidaczniają zróżnicowane poziomy historii i ludzkich losów. Podobnie jak spisany na materiale „z odzysku” rękopis – jedne warstwy przykrywają inne, nie zawsze w porządku chronologicznym, nierzadko przenikają się, a współlistniejąc tworzą nowe sensory i wartości.

W czasopiśmie miasta przedstawiane są jako miejsca-przestrzenie pamięci, służą odnajdywaniu i definiowaniu długotrwałych, konstytutywnych dla wielu pokoleń punktów orientacyjnych, a stosunek do nich kształtują *in statu nascendi* tożsamości Gdańska, Szczecina i Wrocławia (warto dodać, że redakcja dwujęzycznego pisma stosuje przyjętą wrocławsko-wisbadeńską zasadę nazywania miast, zgodnie z ich przynależnością państwową). Idea *palimpsestu* ujawnia silne poczucie

tymczasowości współczesnej cywilizacji, zadaje pytanie czy były ponemieckie miasta rzeczywiście są metropoliami wielokulturowości? Określenie między- stanowi niezbędną część prefiks preferowanych, ale i kwestionowanych przez część autorów DIALOGU i uczestników *dialogu* wizji miast jako międzykulturowych tygeli Europy. Miasta wielokrotnego zapisu, zaburzonej ciągłości trwania tradycji miejsc i pamięci, ponownie definiujące swoją tożsamość – rzadko pozostają w prostej relacji kontinuum przeszłości i przyszłości. Przekaz jest jednoznaczny, niemiecka historia tych miast to również nasza historia, przy czym każde z nich inaczej konstruowało oparte na mitotwórczych konstrukcjach narracje tożsamościowe: Gdańsk prezentował się jako miasto wolności i solidarności; Wrocław przywoływał mit lwowski i wielokulturowy; w ostatnich latach Szczecin podkreślał m.in. obecności żydowskich wątków (działalność Andrzeja Kotuli i spór wokół szczecińskich stolpersteinów) (Schröder K., 2015).

W stolicy Pomorza ważnym współtwórcą i nośnikiem nowej świadomości i tożsamości miasta jest polska i niemiecka literatura. W literackich i artystycznych praktykach miasto nie było jedynie tłem, ale i bohaterem „europejskich” przestrzeni, opartych na założeniach tolerancji, wolności i swobody działania. Nie pomijano jednocześnie konfliktowości miejskiego krajobrazu pamięci, co odzwierciedlają zmieniające się w kolejnych publikacjach zarysowane w DIALOGU opinie na temat mitu „wielokulturowego miasta”. W toczonych na łamach DIALOGU „szczecińskich debatach tożsamościowych” najbardziej uwidacznia się homogeniczność poglądów, w narracjach publicystów brakuje osadzenia Szczecina w nadbałtyckich kontekstach, a także kreowanych przez młodych mieszkańców Szczecina wizjach roli i znaczenia miasta w zmieniającej się kulturowo Europie. W przypadku Wrocławia trudno nie zgodzić się z opinią niemieckiego historyka Gerharda Weiduschata (TN-P Berlin), według którego miasto

wytworzyło dla siebie zupełnie nową jakość i zupełnie nowy system odniesień. Uchodzi za miasto nowoczesnie zarządzane i tak się chce kreować – jako miasto otwarte, w którym mało jest tradycyjnej polskiej bigoterii, religijności i konserwatyizmu (Weiduschat, 2015, s. 91).

Odmienne status ontologiczny mają metropolie Berlin i Warszawa, mieszkańcy polskiej stolicy znacznie bardziej wspierają się poczuciem „więzi historycznej”, która kreuje specyficzną formułę kulturową tego miejsca, z kolei w opisie Berlina jak w lustrze zogniskowane są współczesne procesy akulturacji, niemiecka metropolia widzi się w roli mekki zróżnicowanej europejskiej kultury.

Stolpersteiny – w języku niemieckim „kamienie, o które się potykamy”, w Polsce będące „kamieniami pamięci” określenie pomników ofiar nazizmu. Kamienie mają postać osadzonych w chodniku kostek brukowych z mosiężną tabliczką, z wrytym na niej nazwiskiem upamiętnionej osoby, datami jej urodzin i śmierci oraz informacją o losie. Pierwsze stolpersteiny pojawiły się na ulicach Kolonii w 1995 roku, polskim miastem był Wrocław w 2008 roku.

Zaznaczone w odmienny sposób wielokulturowym dziedzictwem miasta są do-
brymi, bo aksjologicznie zróżnicowanymi przestrzeniami uprawiania polsko-nie-
mieckiego i europejskiego *dialogu*. Deklaracje o lokalnych międzykulturowościach
Gdańska, Szczecina i Wrocławia początkowo były ucieczką od dyskusji o ich nie-
mieckości, w kolejnych latach miały podkreślić otwartość, wpisujących się w euro-
pejskie dyskursy tożsamości.

Zakończenie

Aby zrozumieć przejawy zróżnicowania kulturowego Marian Golka nadał im architektoniczne analogie. Zaprezentowana w opracowaniu deskrypcja wyodrębnionych z wielu zróżnicowanych aspektów międzykulturowych reprezentacji treści „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG” – mieści się w przestrzeni pojawiającego się w tytule książki i przywoływanego w jej wstępie salonu. Salon pozwala „poznać wszystkie niuansy odmiennej kultury i odnosić się do nich z delikatnością, uzyskując podobną reakcję ze strony partnera interakcji” (Golka, 2010, s. 207). Jak przystało na główną przestrzeń dialogowych dyskusji w DIALOGU, w międzykulturowym salonie odbywają się debaty osadzone w kulturowej perspektywie, opartej na dwóch pojęciach wyobrażenia świata – obrazu mentalnego oglądanego przez podmiot oraz jego opisu (Pałubicka, 2013, s. 27). W salonie, przestrzeni konstruowania międzykulturowych stosunków, głównych dyskutantów – autorów i bohaterów DIALOGU – obowiązują zasady. Można je rozpatrywać w sferach postaw, umiejętności i świadomości. W zakresie *postaw* podmioty dyskusji rozpatrują polsko-niemieckie zależności, jako kompleks współistniejących i krzyżujących się grup oraz jednostek, które tworzą integralne wartości i wzory wzbogacające europejską kulturę. Sfera *umiejętności* oparta jest na idei opuszczania centrum własnej kultury, wewnętrznego bogacenia się poprzez znoszenie barier i granic oraz świadomym wychodzeniu na pogranicza międzykulturowego komunikowania. Wspólna dla założeń programowych pisma jest również założona przez redakcję świadomość równorzędności kultur, konstytuująca ponadnarodową europejską więź podmiotów biorących w *dialogu* (Grzybowski, 2008). Opisane w pracy międzykulturowe przestrzenie (od Europy po metropole) tworzą z kolei różne rodzaje relacji i aktywności, które stają się nośnikami nadawanych przez autorów i bohaterów DIALOGU znaczeń. W salonie międzykulturowości dokonuje się asymilacja, której założeniem jest wzajemna akceptacja i współdziałanie (Golka, 1997, s. 55) – obejmuje ona istnienie kulturowego zróżnicowania, podkreśla świadomość konieczności kształtowania „nowych” norm społecznych regulujących obecność wielokulturowości, postuluje przejęcie idei multikulturalizmu, promującego akceptację i dowartościowanie wielokulturowych form życia (Burszta, 2008, s. 20–21). Tym samym w myśli założycieli i twórców DIALOGU metaforyczny salon międzykulturowości nie jest jedynie abstrakcyjnym tworem, którego rola miałaby ograniczać się do dystrybuowania zróżnicowanych narodowościowo treści. Salon to miejsce-nośnik wartości, umożliwiających tworzenie przekonań normatywnych, pozwalających na fuzję odmiennych polskich, niemieckich i innych europejskich społeczności. W salonie występują dwa rodzaje międzykulturowej komunikacji, z jednej strony wyodrębniającej cechy właściwe danej kulturze (podejście kulturowo-porównawcze, którego celem jest poznanie różnic między społecznościami),

z drugiej wykazujące procesy komunikacji ponadkulturowej (Mikułowski Pomorski, 2012, s. 79). W DIALOGU proponowane są konkretne sposoby zarządzania kulturową różnorodnością – jest nim ustawiczny *dialog* i kulturowa wymiana. Przywołując Gadamerowską tradycję, *dialog* łączy w sobie zarówno funkcje miejsca spotkania, jak i metody dochodzenia do prawdy. *Dialog* w DIALOGU jest forum spotkania ludzi różnych kultur lub reprezentujących różne poglądy, przyjmuje postać sekwencji wzajemnie powiązanych wypowiedzi, podejmowanych w celu dojścia do porozumienia, lecz bez pewności uzyskania pełnej zgody. Analizowane teksty mają typowe dla dialogicznego słuchania wyróżniki, są nimi: skupianie się na tym co „nasze” (dla opisanego tego zjawiska Milt Thomas stosuje metaforę „lepienia wzajemnych znaczeń”); brak projektowania rezultatu *dialogu*, co przejawia się otwartą formułą zakończenia, konstruowaniem wypowiedzi w formie propozycji; kładzenie nacisku bardziej na to, co partnerzy *dialogu* mają przed sobą lub co jest obecnie między nimi, niż na tym co jest „za” nimi (Stewart, Thomas, 2005, s. 239–247).

Proponowany przez wydawcę model *dialogu* nie jest jedynie teoretyczną abstrakcją czy kolejną propozycją idiosynkratycznego znaczenia. *Dialog* w DIALOGU ma ideowy wymiar, w systemie wartości wskazuje na nadrzędność pluralizmu kulturowego (por. Majcherek 2008, s. 198). Manifest pisma nie wynika jedynie z założenia konieczności pogłębiania międzykulturowego *dialogu*, opartego na otwartości wobec sąsiada, poznania, zrozumienia i empatii. W założeniach redakcji *dialog* jest najwyższą formą międzykulturowej komunikacji, „transkulturowości” (Welsch, 1998), której dogmatem jest istnienie relacji opartej na dobrowolności, równorzędności, aktywności biorących udział w *dialogu* podmiotów (Palczyński, 2017, s. 77). Komunikacja międzykulturowa kojarzy się z wieloma zjawiskami: uniwersalizacji, synkretyzacji, hybrydyzacji, pluralizmu, transkulturowości i deterytorializacji (Palczyński, 2009, s. 12). Występującymi w periodyku imperatywami są wartości nowoczesnej demokracji, odpowiedzialności historycznej, gotowości do kompromisu, szerzenie „europejskiej myśli” zgodnie z założeniami, że deliberowanie na temat Europy jest nadzieją na jej lepszą przyszłość. Europejska tożsamość kulturowa, wyznaczona wspólnym systemem wartości, pozwala ująć rzeczywistość w podobnych kategoriach intelektualnych oraz emocjonalnych (Grabias, 1994, s. 232). Tak rozumiany *dialog* bliski jest teorii „idealnej sytuacji mowy” (*ideale Sprechsituation*) autorstwa Jürgena Habermasa. Warunkiem jej występowania jest zaistnienie (zewnętrznych) warunków organizacji komunikacji (postulat ten realizuje „bilateralna” struktura wydawnicza DIALOGU i względna symetryczność relacji uczestników komunikacji) oraz realizacja wymogów racjonalności komunikacyjnej dyskursów, których celem jest dochodzenie do występującego w tytule DIALOGU porozumienia/*Verständigung* – opartego na procedurach równości aktorów komunikowania oraz łączenia zinterpretowanych horyzontów obiektywnego społecznego opisu świata z jego subiektywnym abstraktem (Habermas, 2015). Według Habermasa „racjonalne porozumienie staje się choćby w ograniczonym zakresie możliwe dzięki idealizacyjnemu założeniu, iż jest ono »zasadniczo« możliwe” (Czyżewski M., 2013, s. 12), jednak jak wskazuje zawarty w pierwszej i drugiej części

opracowania opis profilu pisma oraz wyniki analizy strukturalnej – porozumienie jest ograniczone wykluczającą wszelkie kompromisy ideologizacją sporów, co narzuca schematyczną prezentację własnych racji. Polski socjolog Marek Czyżewski wskazuje – będące jedyną konstruktywną postacią kooperacji – porozumienie jako jeden z czterech (obok ceremonii, dramatu społecznego i rytualnego chaosu) podstawowych mechanizmów publicznego dyskursu. Zakłada ono dążenie do realnego zażegnania konfliktu, osiągnięcie kompromisu, dzięki czemu strony zawierają projekt-ugodę. Tak rozumiany dyskurs wydaje się najbardziej adekwatny dla mediów niszowych, ideowych, których przedstawicielem jest „Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG”. Zgodnie z założeniem wydawcy dominującym środkiem, budulcem mechanizmu (nie tylko bilateralnego) porozumienia jest oświeceniowo-liberalny wzór dyskusji, w którym artykulacja odmiennych punktów widzenia oraz ich negocjacja – oparte są na wspomnianych już regułach prowadzenia dyskusji, przede wszystkim na zasadzie respektowania punktu widzenia partnera *dialogu* (Czyżewski M., 2010, s. 99). Owa „projektowość” realizowanego przez DIALOG porozumienia zasadza się na celach i zadaniach FZTN-B, wydawcy czasopisma, mającego społeczne, a nie polityczne czy rynkowe, założenia organizacyjne. I jak podkreśla Czyżewski, aby dany projekt społeczny mógł funkcjonować:

niezbędne okazują się zazwyczaj zinstytucjonalizowane środki i platformy wyrażania społecznie istotnych stanowisk jako „głosów w dyskursie”, zinstytucjonalizowane mechanizmy szukania i znajdowania kompromisów, a także interakcyjne umiejętności prowadzenia dyskusji (Czyżewski M., 2010, s. 113).

DIALOG koncentruje się na opisie zróżnicowanej Europy, oferuje racjonalne, uniwersalne, przekraczające granice państw i narodów – obiektywne ramy interpretacyjne współczesnych zjawisk i procesów (Gellner, 1997). Odwołując się do Gellnerowskiej idei „braku wolności od kultury poznania” proponowany jest model zróżnicowanej kulturowo i pokojowej Europy, pod warunkiem braku interferencji granic etnicznych z politycznymi (Gellner, 2012). Autorzy i bohaterowie tekstów DIALOGU podkreślają, że za każdym razem poznawanie *Obcego* jest zjawiskiem dwukierunkowym, wzajemnym oddziaływaniem poznawanych i poznających procesu, wymuszającym konieczność głębokiego poznania własnej kultury (por. Bortkiewicz, 2002). *Dialog* w DIALOGU ma dlatego przede wszystkim charakter „wewnętrzny” odkrywania tożsamości i konfrontowania jej ze światem.

Przejawem *dialogu* autorów, bohaterów tekstów z czytelnikami jest dominacja form publicystycznych, w tym przede wszystkim esejów historycznych. Na selekcję tematów i interpretację historycznych zaszłości wpływa ważny czynnik – są nim ślady pamięci świata autora lub świadków opisywanych wydarzeń (por. Ociepka, 2007). Język i struktura większości analizowanych tekstów oparta jest na indywidualnym doświadczeniu ich bohaterów, zachodzi tu „indywidualizacja obszaru historii” (por. Zybyra, 2008, s. 43), widoczna jest silna więź analizowanych treści z biografiami ich

twórców (Zienkiewicz, 2006, s. 102). Polski historyk Robert Traba zjawisko przedstawienia doświadczeń, uczuć, postaw, sposobów postrzegania i działań opartych na zmianie warunków bytu lub też dominującym sposobie myślenia i światopoglądu – określił mianem „rekonstrukcji światów przeżywanych” (Traba, 2012, s. 12).

Kształt prezentowanej w DIALOGU zbiorowej pamięci w dużej mierze zależy od zjawisk teraźniejszych, dlatego czasopismo można również analizować w koncepcji konstruktywistycznej (Cebul, Krycki, Zenderowski, 2010, s. 258), w ramach której komunikowanie traktowane jest jako tworzenie rzeczywistości, a przepływ informacji między Polakami i Niemcami jest uwarunkowany determinizmem odrębności, ale i wspólnotowości doświadczeń i wyobrażeń, który struktury także kreuje.

Misja DIALOGU nie ma końca, o ile polsko-niemiecki *dialog* jest realizowany z wykorzystaniem zróżnicowanych sposobów opisu świata (odmienna tematyka, genologia dziennikarska określająca dominującą funkcję periodyku), na różnych etapach rozwoju pisma i polsko-niemieckich relacji wzrasta także jego rola i znaczenie. Obecnie, gdy Europa doświadcza wzrostu poparcia partii populistycznych, podważających zasadności wartości zintegrowanej Europy (Brexit) – DIALOG wychodzi naprzeciw tym zjawiskom i procesom, tworząc pewnego rodzaju centrum nie tylko dwustronnej, ale i europejskiej współpracy, w ramach której realizowany jest postulat budowy nowoczesnej demokracji i społeczeństwa obywatelskiego.

W aspekcie społeczno-kulturowym DIALOG jest pismem pogranicza, miejscem kontaktów społeczno-kulturowych między różnymi narodami i kulturami, wyzwała tolerancję i buduje *dialogowe* układy (Nikitorowicz, 1995, s. 8). Jak już wspomniano, realizując statutowe cele FZTN-P (wspieranie polsko-niemieckiego sąsiedztwa, budowanie politycznego partnerstwa obu narodów oraz umacnianie *dialogu* między narodami Europy Środkowo-Wschodniej), ma uniwersalny, ponadczasowy i ponadgeopolityczny charakter. Konotacje tematyczne pisma narzucają jego transgraniczność, dzięki czemu wspierane są polsko-niemieckie procesy przepływu międzynarodowych treści przez różnych inicjatorów życia społeczno-polityczno-kulturalnego (aspekt dyskursywny), a także tworzone są sieci kontaktów transgranicznych (aspekty organizacyjne, cykliczne wręczanie „Nagrody magazynu DIALOG”) (por. Sadowski, 2008, s. 25; Wessler, Brüggemann, 2012, s. 20).

Inicjowane przez redakcję procesy integrujące i dynamizujące międzykulturowe przepływy sprawiają, że DIALOG ma mocne podstawy teoretyczne i osadzenie również w obszarze mediów realizujących postulaty edukacji międzykulturowej. Wyróżnia go nurt *dialogu* kulturowego i cywilizacyjnego, pismo kreuje tożsamość wielopłaszczyznową, realizuje pogranicze treściowe (wspólne dziedzictwo kulturowe) i świadomościowe, dzięki czemu można dostrzec i kultywować uniwersalia. Ten łączący, integrujący doświadczenia osób i kultur nurt pozwala poznać się przedstawicielom różnych kultur, i wspólnie działać w kontekście szeroko rozumianego humanizmu (Nikitorowicz, 2012, s. 62–63). Wartości te widoczne w między- i transkulturowym (Grzybowski, 2007) sposobie prowadzeniu *dialogu* w DIALOGU są fundamentem troski o przyszłość demokratycznej Europy. Realizacja idei wspólnej, zróżnicowanej

kulturowo Europy, waloryzacja doświadczania odmiennych wspomnień, opinii i wartości (Nikitorowicz, 2008) – są dominujące w różnych formach publicystyki w DIALOGU.

W opracowaniu międzykulturowy *dialog* w DIALOGU został wypełniony opisami różnych przestrzeni, tematycznymi atrybutami, obiektami. Jak wynika z analizy treści, reprezentowane „miejsca pamięci” są zinstytucjonalizowanymi formami zbiorowych, wspólnych wspomnień przeszłości oraz miejsca różnego typu interakcji (realizowanych przez instytucje, podmioty indywidualne i zbiorowe), gdzie dochodzi do przekraczania granic. Z kolei opisywane podmioty wchodzą w relacje, tworząc pograniczną przestrzeń o charakterze semiotycznym i aksjologicznym, mentalnym i emocjonalnym, poznawczym i komunikacyjnym. Ich zakres widoczny jest w różnorodności form przekraczania wielorakich granic (por. Korporowicz, 2017, s. 70–71).

Jak wynika z zaprezentowanej w trzeciej i czwartej części analizy dyskursu, różnego rodzaju procesy graniczne spajają narrację w DIALOGU, są głównym czynnikiem systemu kulturowego różnicującego państwa Europy. Historyczne uwarunkowania zmian granic wyznaczały mniej lub bardziej opresyjne przemieszczanie się Polaków i Niemców, co wpływało na modyfikację systemów kulturowych (pogranicza, Śląsk, byłe ponemieckie miasta). W publicystyce DIALOGU pojmowanie granicy czy granic ma wielowymiarowy, niejednolity charakter, dzięki czemu wielość, jako europejski wyróżnik, nie stanowi jedynie powierzchownego kryterium opisu rzeczywistości, lecz zyskuje charakter inwencyjny – manifestuje się zarówno na płaszczyźnie tematyczno-kompozycyjnej, jak i w sferze najgłębszych sensów antropologiczno-aksjologicznych, socjokulturowych i ideowych. Silnie ukonstytuowana na pograniczach wielowymiarowa polityczna i społeczna (mentalna¹) granica, odbija się również w podziale na *My-Oni*, jako społeczno-kulturowej płaszczyźnie transgranicznej współpracy (Ciok, 2004, s. 150), będącej spoiwem konstytuującym cywilizacyjne pogranicze (Sadowski, 2019). Lektura zaprezentowanych w trzeciej części opracowania tekstów DIALOGU pozwoliła sformułować wniosek, że pogranicze rozpatrywane jest najczęściej jako kategoria przestrzenna, gdzie występują zróżnicowane kontakty społeczno-kulturowe zachodzące między dwoma sąsiadującymi społecznościami (Sadowski, 1995). Na tym obszarze międzykulturowość konstytuują opisy procesów pogranicza nie tylko jako wartość, ale jako zasada organizowania świata (Wojakowski, 2015, s. 73). Międzykulturowa czasoprzestrzeń pogranicza jak w lustrze odbija zróżnicowane historycznie i kulturowo lokalne środowiska. Przykładami reterytorializacji (przywiązania treści kultury do miejsca) (Korporowicz, 2017, s. 66), ich działań są teksty poświęcone poszukiwaniu i doświadczaniu „małych ojczyzn”. Polsko-niemieckie pogranicze to miejsce, gdzie niejako „Warszawa zderza się z Berlinem”,

¹ Hans Henning Hahn określił granice produktami życia i działań społecznych, które istnieją w ludzkich głowach po to, aby określać różnice, które ludzie dostrzegają i uznają za ważne (Hahn, 2009, s. 38).

częstotliwość występowania na tym obszarze międzykulturowych opowieści jest największa (Szczygieł, 2008), co skutkuje niejednorodnymi wzorcami orientacyjnymi składowych, na granicę lub na pogranicze. Pierwszy charakteryzuje świadomość „obłączonej twierdzy”, drugi hołduje postawie otwarcia, aktywnego sposobu poszukiwania i odnalezienia się na pograniczu (Kurczewska, 2005, s. 374) – odmiennosc tę odzwierciedla zróżnicowana publicystyka w DIALOGU.

W czasopiśmie obszarem „pomiędzy” są nie tylko pogranicza terytorialne (stykowe), ale i treściowo-kulturowe czy interakcyjne (transgraniczność ma najszerszą perspektywę poznawczą), a także osobowe – kształtowane świadomością pogranicznego myślenia czy hybrydową tożsamością (Nikitorowicz, 2001, s. 11). Tak rozumianą przestrzeń stanowi również rozpięty między różnymi kulturami Śląsk, określany symetrycznym regionem międzykulturowym (Paleczny, 2019, s. 12), będący dzięki deterytorializacji i dekontekstualizacji kultur *differentia specifica* międzykulturowego *dialogu* (Czajka, 2016, s. 35). Wymienione cechy powodują, że za zróżnicowaniem cytowanych w opracowaniu obrazów Europy, pogranicza i Śląska kryją się cywilizacyjne znaczenia i wartości. Ich fundamentem są uniwersalistyczne normy otwartości, tolerancji i *dialogu*. To humanistyczno-antropologiczne rozumienie kultury (Gajda, 2009, s. 30) typowe jest dla wszystkich międzykulturowych przestrzeni DIALOGU, miejsc wolnych od nacjonalistycznych postaw, założeniach opartych na paradygmatach zróżnicowania, permanentnej zmianie oraz *dialogu*. Przykładami są również były niemieckie miasta – Gdańsk, Szczecin i Wrocław, w których po 1989 roku władze polityczne i elity kulturalne odrębnie tworzyły narrację o niemieckiej spuściznie kulturowej, mającą stworzyć nową tożsamość tych ośrodków. Gdańsk wyrażany jest w czasopiśmie głównie polsko-niemieckim *dialogiem*, atmosferę tego miasta odzwierciedla jego obecność w dyskusji na temat wizji polityczno-społeczno-kulturowych Polski i Europy. Stolica Pomorza, jako miejsce ważnych wydarzeń polskiej historii, w pełni odzwierciedla uniwersalny wymiar idei „europejskiej solidarności”. Z kolei przyznane Polsce jałtańsko-poczdamskimi uzgodnieniami Szczecin i Wrocław początkowo miały zbliżony potencjał gospodarczy, łączył je ten sam „akt założycielski” („kresowy charakter miasta”) przy jednocześnie zróżnicowanej społeczności (Krasucki, 2005). Publicystyka DIALOGU odzwierciedla metafory i topografie różnicujące międzykulturowość tych dwóch, często porównywanych ze sobą nadodrzańskich miast. Przy opisie Szczecina często występuje metafora *palimpsestu*, historycznego nawarstwiania przestrzeni, która według Elżbiety Rybickiej pomija konfliktowość interpretacji odmiennych kulturowo i czasowo warstw miasta – „Palimpsest opisuje ontologię, nie opisując relacji pomiędzy nimi” (Rybicka, 2011, s. 210). W przeciwieństwie do stolicy Pomorza Zachodniego Wrocławowi – co odzwierciedla publicystyka w DIALOGU – lepiej udało się „przetłumaczyć swe walory na spektakl i dobrze sprzedający się produkt rynkowy” (Krzysztofek, 2005, s. 49), co być może wpłynęło na wysoką pozycję Wrocławia w rankingu miast o „najlepszej reputacji” (Koz, 2019). Wrocławskie idee międzykulturowości i europejskości, postrzegany w kategoriach tolerancji i otwartości kosmopolityzm miasta, były – na co zwracali

uwagę autorzy i bohaterowie tekstów o Wrocławiu – „obliczone na osiągnięcie efektów ekonomicznych, uzyskiwanych dzięki przyciąganiu (...) zagranicznych inwestorów” (Dymnicka, Kajdanek 2018, s. 81).

W publicystyce DIALOGU te trzy miasta również utworzyły w różnym stopniu, służące wspólnie celom marketingowym, autorskie *new urban myth*, przywołując choćby w nazwach niemieckie cząstki – tak powstały występujące w czasopiśmie Gdańzig i Bresław (Bierwiazonek, Dymnicka, Kajdanek, Nawrocki, 2017, s. 101) (niemiecki Stettin przemyciono w graficznej oprawie marki „Szczecina Floating Garden 2050”). W tekstach czasopisma stanowią wspólne, aczkolwiek odmienne płaszczyzny służące międzykulturowemu komunikowaniu się również Polaków i Niemców. Zupełnie odmiennie ontologiczne statusy mają metropolie – Berlin i Warszawa. Z jednej strony stolice najmocniej odbijają transnarodowe relacje (por. Hannerz, 2006, s. 193), z drugiej kreują specyficzną narodową formułę kulturową (polska stolica), a także ogniskują odrębne procesy akulturacji.

Na mapie polsko-niemieckiej komunikacji medialnej DIALOG jest pismem wyjątkowym. Jego powstanie w 1987 roku wyprzedziło epokę polityczno-społecznego przełomu. Jako świadek polskiej i niemieckiej transformacji (upadek komunizmu oraz zjednoczenie Niemiec), dzięki konkluzji o marginalnej wiedzy o Polsce w Niemczech (Sternberg, 2010, s. 82) – odegrało w latach 90. istotną rolę w kształtowaniu świadomości na temat dziejów Polski przede wszystkim wśród niemieckojęzycznych czytelników. W kolejnych latach rozszerzyło oddziaływanie na polskich humanistów i intelektualistów.

Ponad 35-letnia historia DIALOGU jest przekrojem tego co dzieli i łączy Europejczyków, stanowi swoistego rodzaju *Lebenswelt* (świat przeżywany / życia codziennego / życia²) komunikujących się stron, jest artefaktem ożywiającym polsko-niemiecką stagnację, jest archiwistą nie tylko bilateralnych stosunków, ale i projektantem pomysłów na współczesność i przyszłość europejskich idei. Nie jest to znane z teorii fenomenologicznej Alfreda Schütza niezależnie od woli podmiotu przyswajanie i przeżywanie „codziennego życia” (Schütz, 2012, s. VII–XVIII), które minimalizuje rolę i aktywność tworzących *Lebenswelt* podmiotów. Bliższa założeniom programowym DIALOGU jest zaproponowana przez Petera L. Bergera i Thomasa Luckmanna koncepcja symbolicznego uniwersum społeczności. Ta teoretyczna konstrukcja poznawcza wychodzi bowiem poza podstawową, codzienną rzeczywistość ludzkiego działania, integrując zróżnicowane zinstytucjonalizowane procesy tworzące świat (Berger, Luckmann 2010, s. 142–143). Jednym z nich jest ulokowanie pewnej „codziennej wiedzy” w innym świecie – na przykład w określonej strukturze językowej wypowiedzi (Abriszewski, 2016, s. 193). Koresponduje ona z formalnym i cyklicznym

2 Jak wskazuje Sławomir Mandes, w polskiej socjologii funkcjonują różne recepcje pojęcia, co jest efektem nie tylko braku precyzji w jego używaniu, dzięki czemu wypełniło ono niezagospodarowany obszar opisu wieloznaczności i różnorodności społecznej (Mandes, 2012, s. 14).

charakterem form medialnych, a w przypadku opisywanego periodyku uwzględnia aktywność jednostek (autorów i bohaterów tekstów DIALOGU) w tworzenie społecznej idei rzeczywistości. Teoria symbolicznego uniwersum społeczności pozwala przypisać DIALOGOWI, jako zinstytucjonalizowanemu podmiotowi o określonym zakresie działań i ról, funkcję tworzącego i ujednocniającego wizję społecznej rzeczywistości (Berger, Luckmann 2010, s. 154–155), podmiotu – który w obliczu pluralistycznego charakteru europejskich społeczeństw stanowi częściowe uniwersum (subuniwersum) (Lech, 2013, s. 193). Tym uniwersum jest przyjęta i realizowana przez wydawcę idea *dialogu*, urzeczywistniająca pluralistyczny model relacji międzykulturowych w wymiarach: historycznym, politycznym, ekonomicznym i społecznym. DIALOG to wielogłos, heterogeniczna tematyka odzwierciedlająca i dokumentująca historyczne zmiany stanów społecznej świadomości na temat obecnego kształtu europejskiego sąsiedztwa. Na mapie europejskich mediów czasopismo zapisuje się jako transnarodowy mediator kulturowy. Historia pisma to dzieje „nieuleczalnie” zróżnicowanej Europy, „jedynego możliwego »układu« przyszłościowego na naszej planecie” (Bauman, 2006, s. 28–29).

Lektura DIALOGU wywala poczucie niepokoju, część czytelników nieznaną historii periodyku oraz toczonych na jego łamach dyskusji, może mieć trudności z określeniem jego profilu. Pismo nie poddaje się bowiem trendom współczesnych mediów, może sobie pozwolić na pewien luksus szerokokontekstowego podejmowania zagadnień. Tym samym powoduje u jego odbiorców poczucie konieczności eliminacji pewnego rodzaju poczucia nieomyłności ocen i opinii, wzbudzając ogromną pokorę wobec historii państw i narodów, uświadamiając wpływ międzykulturowych przepływów na interpretację współczesnej Europy. W tym tkwi jednocześnie siła i słabość DIALOGU, dająca czytelnikom pewność, że każdy nowy numer kwartalnika jest kierowaną ku przyszłości „intelektualną podróżą”. Założenie to z namaszczeniem pielęgnuje redaktor naczelny Basil Kerski, który na pytanie „jak w obecnych czasach wydawać periodyk” odpowiedział:

Znalazłem list pisarza noblisty Hermanna Hessego, który pod koniec lat 50. pisał, że sztuka redagowania periodyku polega na tym, żeby zachować duży dystans do aktualnej rzeczywistości, ale tak, żeby czytelnik mógł wyczuć, że jest się przy pulsie czasu. Zilustruję to przykładem. Gdy w 2007 r. przygotowywaliśmy numer gdański, nie braliśmy bezpośrednio udziału w gorącej debacie, w której ścierały się poglądy Kaczyńskich, Tuska i Steinbach, tylko chcieliśmy pokazać, że są ludzie, którzy potrafią ze sobą spokojnie rozmawiać o trudnych tematach. A rozmowa buduje mosty, nie prowadząc do politycznej instrumentalizacji różnic. Tamten numer nie był więc tylko o Gdańsku, lecz o kulturze dialogu (Twardochleb, 2010, s. III).

DIALOG to remedium na kształtowanie świata przez poddane regułom rynku media, w których wizje świata podporządkowane są również kategoriom rozrywki, zaś celem jest przyciągnięcie uwagi czytelnika (Wojtak, 2010, s. 82). Realizowany w DIALOGU *dialog* toczy się w gronie elity publicystów i odbiorców szczególnego

poła zainteresowań polsko-niemieckimi relacjami i europejskimi wpływami, o podobnym poziomie znajomości spraw i zbieżnych wizjach przyszłości. Efektem tych ograniczeń jest pozytywnie konotowana z pismem „akademickość”, dla której impulsem jest ciekawość problemu, a celem nie zawsze założone osiągnięcie zgody na wyznaczone granicami intelektualnej poprawności wnioski (Mikułowski Pomorski, 2012, s. 346). Z jednej strony odrywa to DIALOG od nurtu masowych mediów, z drugiej pogłębiała *dialog* między biorącymi udział w wymianie poglądów narodowymi kulturami.

Jak już wspomniano w opracowaniu, przez lata redakcja odegrała aktywną rolę w tworzeniu transnarodowych przepływów europejskich kultur, zmagając się z narodowymi tożsamościami. Zespół DIALOGU tworzyli przedstawiciele pokolenia, które dorastając, aktywnie uczestniczyło w kulturze. Dowodem jest nie tylko licznie reprezentowana niemiecka Polonia, dla której współtworzenie periodyku było pasmem transmisyjnym z ojczystym krajem, ale i pozostała część autorów należąca do generacji, dla której kultura oparta jest przede wszystkim na słowie i jego lekturze. W ostatnich latach redakcja pożegnała zaangażowanych w działalność wydawniczą członków towarzystw i stałych członków redakcji, przyjaciół pisma, a także systematycznie zasilających łamy DIALOGU swoimi tekstami niezależnych publicystów i dokumentalistów. I mimo że nowe projekty medialne FZTN-P otwierają DIALOG na młodych, europejskich humanistów, pogodzenie debiutujących publicystów z doświadczonymi krytykami uważam za jedno z większych wyzwań redakcji.

Opis czasopisma kończy 2017 rok. DIALOG kontynuuje misję pozycjonowania Polski i Niemiec w Europie, której tożsamość i przyszłość definiuje się na nowo. Jako mieszkańcy Starego Kontynentu jesteśmy świadkami tworzenia „nowego” europejskiego projektu, którego nie sposób opisać z uwagi na jego dynamikę, płynność, zmienność, wielorakość i różnorodność. Kryzysy europejskie są uzależnione od procesów politycznych (stopień demokratyzacji państw), społecznych (procesy poznania i rozumienia) oraz kulturowych (procesy samorozwoju i rozumienie kultury pokoju) (por. Nikitorowicz, 2005, s. 94). W ostatnich latach jedność europejskich społeczeństw podważyły takie wydarzenia jak: kryzys migracyjny, wyjście Wielkiej Brytanii z UE czy pandemia Covid-19. Objęcie w Polsce i na Węgrzech rządów przez partie populistyczne zapoczątkowało symboliczne narracje, w których istotny element odgrywa historia, różne rodzaje pamięci dzielące kraje i ich sąsiadów. Publicyści pisma podkreślali, że Europa potrzebuje swojego Hambachu, który wywołałby europejskie przedwiośnie; nowego sposobu uprawiania międzykulturowego dyskursu. Taką przestrzeń tworzy DIALOG, aspekt europejski stanowi w nim główny punkt styczności polskich i niemieckich interesów, gdyż jak wskazywała Anna Wolff-Powęska, europejska perspektywa jest najlepszą gwarancją przezwycięzania trudności związanych z polską i niemiecką codziennością (Wolff-Powęska, 1993).

Europejska perspektywa jest fundamentem stylu myślenia politycznego w DIALOGU, który pod wieloma względami jest kontynuatorem paryskiej „Kultury”. O tym, jak bardzo zależało Giedroycowi na jakości polsko-niemieckich stosunków (por. Hofman, 2007) świadczy choćby wydany w 1984 roku niemieckojęzyczny numer „Kultury”. Giedroyc był żywo zainteresowany promocją myśli politycznej paryskiej „Kultury” w Niemczech. W 1995 roku Towarzystwo Anny Morawskiej zorganizowało sesję poświęconą „Kulturze”, wówczas to Basil Kerski zaczął pisać o Niemczech dla „Kultury”, jednocześnie współpracując z DIALOGIEM³ i gdańskim „Przeglądem Politycznym” (Zapiski, 1997). W jednym z wywiadów wspominał, że „Kultura” była pierwszym miejscem jego polskojęzycznych publikacji:

Jerzy Giedroyc przygotowywał w „Kulturze” blok o niemieckiej literaturze kresowej. Chciał mieć do tego polityczny tekst o tym, czy otwarcie granic nie będzie nowym „Drang nach Osten”⁴. Przez Leszka Szarugę zwrócił się do mnie z propozycją napisania o tym. Nigdy dotąd nie pisałem po polsku, ale spróbowałem i wyszło beznadziejnie. Moja żona, która wyemigrowała z Polski w wieku 16 lat, to zredagowała, Szaruga podrasował, Giedroyc opublikował. To był raczej przeciętny tekst, ale coś w nim musiało być, bo Jerzy Giedroyc zaproponował mi napisanie cyklu tekstów⁵ o zjednoczonych Niemczech (Grzebałkowska, 2013).

Młodego redaktora i naczelnego „Kultury” połączył również wielokulturowy Irak, podczas wspólnych spotkań irackie pochodzenie Kerskiego dało asumpt do wspomnień Giedroycia z pobytu w Iraku jako żołnierz Brygady Karpackiej w 1943 roku (Kerski, 2020c).

W kolejnych latach studiowanie przez Kerskiego kreowanych przez „Kulturę” wizji polskiej polityki zagranicznej i Europy stało się nie tylko ważnym impulsem tworzenia tematycznych numerów DIALOGU, ale inicjowało także nowe wydarzenia. Gdy Kerski został redaktorem naczelnym DIALOGU, zorganizował z Instytutem Polskim w Lipsku pierwszą konferencję naukową w Niemczech na temat dziedzictwa polskiej emigracji, jej efektem było wydanie (we wrześniu 2000 r.) obszernego pokonferencyjnego tomu z tekstami m.in. Jerzego Pomianowskiego, Andrzeja Friszke, Andrzeja Stanisława Kowalczyka i Pawła Machcewicza. „Krótko przed odejściem Redaktora udało mi się poinformować go o ostatecznej treści tomu. Książka ta została poświęcona pamięci Jerzego Giedroycia” (Kerski, 2018d). W pierwszą rocznicę śmierci Giedroycia naczelny DIALOGU otrzymał nominację do Nagrody „Rzeczpospolitej” im. Jerzego Giedroycia, nominowany był do tej nagrody również w kolejnych latach.

3 Pierwsza wzmianka o DIALOGU w paryskiej „Kulturze” pojawiła się w 1996 r., była to notka zatytułowana „»Dialog« na temat Polonii w Niemczech” (Stach, 1996).

4 „Nowy »Drang nach Ostern« czy szansa współpracy?” (Kerski, 1994a).

5 Bibliografia tekstów Basila Kerskiego w „Kulturze” (Kerski, 1994b; 1995; 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; 1996e; 1997a; 1997b; 1998; 1999a; 1999b; 1999c; 1999d).

Osobiste kontakty Kerskiego i Giedroycia wpłynęły na przyszły kształt DIALOGU, Kerski doktrynę „odpowiedzialności za Europę” realizował poprzez działalność popularyzatorską⁶, znajdującą szeroką reprezentację w publicystyce polsko-niemieckiego periodyku. Główne nośniki ideowe obydwu czasopism można sprowadzić do postulatów istnienia Europy Środkowej – odrębnej od Zachodniej i Wschodniej; krytycznej weryfikacji całego dziedzictwa przeszłości (Mencwel, 2009, s. 25) czy wspólnego katalogu idei europejskiej tradycji demokratycznej: wolności, równości, czy sprawiedliwości zasad (por. Kowalczyk, 1999, s. 133–135). „Filozofii Giedroycia” przyświeca obecna w DIALOGU idea Polski pozbawionej nacjonalizmów i antysemityzmów, kraju – ważnego składnika europejskości (Kudelski, 1994, s. 162). Niezbywalnymi, kulturowanymi przez autorów DIALOGU elementami kultury politycznej, w rozumieniu Giedroycia, jest uznanie narodu jako zbiorowości zróżnicowanej społecznie, religijnie, ideowo, obyczajowo i terytorialnie; podkreślenie zasady wolności myśli, słowa i sumienia, czego konsekwencją jest odrzucenie idei ujednoczenia struktury (Pomian, 2009, s. 35–36). Poza aksjologią obydwu pisma łączy perspektywność, polegająca na analizowaniu rzeczywistości i diagnozowaniu wniosków na przyszłość; polityczne myślenie wizją, jako sposób poszukiwania optymalnych rozwiązań i modeli społecznych i politycznych (Habielski, 2011, s. 512).

Wyczuwalne „myślenie »Kulturą«” potwierdzają refleksje na temat pracy członków redakcji DIALOGU, Kerski we wspomnieniach Krzysztofa Zastawnego napisał:

Wzorem godnym naśladowania były dla nas Wydawnictwo Instytutu Literackiego Jerzego Giedroycia oraz emigracyjny miesięcznik „Kultura”. Lektury paryskiej „Kultury” i wydawane przez Giedroycia w podparyskim Maisons-Laffitte książki wielu „Kosmopolaków” kształtowały intelektualny świat Krzysztofa [Zastawnego – dop. P.O.]. (...) Nasza redakcja otaczała Giedroycia i jego dzieło estymą. Podziwialiśmy jego wiarę w siłę słowa pisanego, podzielaliśmy jego odrzucenie nacjonalizmu i rasizmu, jego nieufność wobec autorytarnych mitów. Otwartość Giedroycia w stosunku do sąsiadów Polski była dla nas drogowskazem. Mając świadomość własnych ograniczeń, chcieliśmy podążać jego śladem (Kerski, 2018a, s. 12–13).

Uwarunkowania te powodują, że DIALOG jest twórczym rozwinięciem idei paryskiej „Kultury” nie tylko dzięki więzom ideowym, ale i przede wszystkim ludziom. Wizja Europy rozwijała się w eseistyce i publicystyce politycznej na łamach „Kultury” i DIALOGU takich autorów jak: Andrzej Friszke, Basil Kerski, Jerzy Kłoczowski, Jan Józef Lipski, Zdzisław Najder, Marek Nowakowski, Andrzej Paczkowski, Krzysztof

6 Wybór, opracowanie tekstów poświęconych stosunkom polsko-niemieckim w „Kulturze” zatytułowane „Przeciwko wrogości: »Kultura« wobec Niemiec i sąsiedztwa polsko-niemieckiego” (Kerski, 2020d); rozdz. w opracowaniu zbiorowym „Jerzy Giedroyc – prekursor powojennego dialogu polsko-niemieckiego” (Kerski, 2009); artykuł w czasopiśmie „New Eastern Europe” „Europejczycy z kantonu Polska” (Kerski, 2020a).

Pomian, Andrzej Stach, Leszek Szaruga i Piotr Wandycz⁷. Wśród wymienionych doniosła rola w tworzeniu ruchu DIALOGU przypada dwóm autorom – Leszkowi Szaruzie, któremu Basil Kerski zawdzięcza współpracę z paryską „Kulturą” oraz Andrzejowi Stachowi – wielokrotnemu autorowi tekstów w DIALOGU, w latach 1992–1995 odpowiadającemu w paryskim piśmie za „Kronikę niemiecką” (Hofman, 2002, s. 97).

Wymienieni powyżej publicyści DIALOGU i „Kultury” byli laureatami nagród Instytutu Literackiego. Nagrodę publicystyczną im. Juliusza Mieroszewskiego otrzymali: Zdzisław Najder (1981), Andrzej Paczkowski (1995), Krzysztof Pomian (1985). Leszek Szaruga został laureatem nagrody literackiej im. Zygmunta Hertza (1998), Jerzy Kłoczowski nagrody im. Jerzego Giedroycia (2001).

Odmienną grupę osób związanych z obydwoma pismami tworzą autorzy „Kultury”, twórczy inspiratorzy DIALOGU. Przez wiele lat blisko związany z piśmie Giedroycia był Bohdan Osadczuk, ukraiński pisarz i publicysta (Kerski, Kowalczyk, 2004), laureat nagród przyjaźni i współpracy (1983) oraz im. Jerzego Giedroycia (2007). Łączącym ideowo obydwie czasopisma był również Gustaw Herling-Grudziński, wieloletni pracownik Instytutu Literackiego, włoski korespondent pisma, laureat nagrody literackiej „Kultury” (1958). Warto wspomnieć, że w DIALOGU ukazał się ostatni wywiad z polskim pisarzem (Kerski, 2000). Dla podkreślenia, jak wielkie znaczenie w rekonstruowaniu ponadgranicznej tradycji otwartego i dialogowego regionalizmu (Szaruga, 1997, s. 186–188) odgrywają regiony pograniczne – Instytut Literacki przyznał nagrodę laureatowi „Nagrody magazynu DIALOG” Krzysztofowi Czyżewskiemu Nagrodę im. Jerzego Giedroycia (2008) i jego „Krasnogrudzie” (Nagroda Kultury, 1996); w 1996 roku laureatem Nagrody Kultury została również „Borussia”, w latach 1997–2017 jej redaktorem naczelnym był Robert Traba, bliski współpracownik DIALOGU.

Im dalej od śmierci Jerzego Giedroycia, tym łatwiej zrozumieć widoczne w DIALOGU jego idee odrzucające sentymenty polityki, realizujące postulat racjonalnej dyplomacji, nakazujące szeroko-kontekstowe widzenie międzynarodowych zależności, a także postulujące oddziaływanie poprzez kulturę – kształtowanie umysłów słowem, również poprzez wydawanie pism. Giedroyc jako jeden z warunków zmiany mentalności Polaków w przesłaniu do swojej autobiografii wymienił istnienie „prasy razem wolnej i przepojonej poczuciem odpowiedzialności” (Giedroyc, 2006, s. 246).

W jednej z naszych rozmów na pytanie o przyszłość DIALOGU Kerski przywołał esej Leszka Szarugi „Dochodzenie do siebie: wybrane wątki literatury po roku 1989”, który otwiera programowa teza „pisanie Polski na nowo”. Czytamy w nim:

Polskę trzeba napisać na nowo. Nie: od nowa, ale na nowo. Od nowa pisze Polskę każde następujące w nią pokolenie. Rzecz w tym, że przez ostatnie dwa stulecia to ponawianie

⁷ Analizą porównawczą objęto lata od 1987 (pierwszy numer DIALOGU) do 2000 r. (ostatni numer „Kultury”).

wysiłku kreacyjnego odbywało się wedle tych samych lub podobnych wzorców, w których przewagę zyskiwał paradygmat nazywany romantycznym (Szaruga, 1999b, s. 6).

Wśród tropów „pisania Polski na nowo” Szaruga wymienił tworzenie narracji o miejscach (tu wymienił poddane opisowi Gdańsk, Szczecin, Wrocław) jako o przestrzeniach, w których wyrosli autorzy tekstów, zadający pytanie „co to znaczy być u siebie?” (Szaruga, 1999b, s. 9). Jeden z socjologów łączących zmiany w życiu lokalnym z wartościami europejskimi i poszerzeniem kontaktów z Niemcami nazwał zamieszczonych w tytule jednego z podrzdziałów *grenzgängerów* „lokalnymi Europejczykami” (Gołdyka, 2013, s. 120). Tymi poszukującymi i tworzącymi, dzięki transgranicznym przepływom nową tożsamość Europejczyka XXI wieku (Lisiecki, 2008, s. 19), są laureaci „Nagrody Magazynu DIALOG” oraz autorzy i bohaterowie badanych tekstów. Według Kerskiego realizowane przez „lokalnych Europejczyków” przesłanie stanowi *credo* programowe DIALOGU:

„pisanie Polski na nowo” jest prawdziwym wyzwaniem do odkrywania świata jako przestrzeni realizowania własnej, osobistej wolności. Wolność polityczna otwiera potężne możliwości bycia wolnym *par excellence*, wolnym w przestrzeni wewnętrznej i zewnętrznej (Szaruga, 2015, s. 124).

To co łączy wizję Szarugi z wypowiedziami Giedroycia jest osobista i polityczna wolność, będąca prawem uprawiania *dialogu*, który nie jest wyborem współczesności, lecz koniecznością, przed jaką stanęła kultura (Szulakiewicz, 2003). Redaktor Kerski podobnie wydawanie czasopisma postrzega jako formę wolności, uczestnictwa w życiu publicznym i społecznym. Redaktorów „Kultury” i DIALOGU łączy przekonanie, że politykę i myślenie polityczne kształtuje się w dyskusji i *dialogu* (por. Kopczyński, 1995, s. 46).

Postaci Giedroycia i Kerskiego są dowodem, jak wielką rolę w międzykulturowej komunikacji spełniają jednostki. Obydwa pisma ukazują rolę redaktorów naczelnych jako swoistego rodzaju jednoosobowych instytucji, kształtujących ich profil, charakter, ale i często będących gwarancją ciągłości wydawniczej. Bez redaktorów naczelnych wszelkie zapisy bilateralnych traktatów, umów czy porozumień – byłyby jedynie martwą, niemającą żadnego przełożenia na wzajemne relacje, widniejącą na papierze ideą. Ilu takich redaktorów ma współczesna Europa? Odpowiedzią niech będzie dłuższy fragment dziennika „budowniczego mostów” Krzysztofa Czyżewskiego, który w relacji z pobytu w 2005 roku w Berlinie napisał:

Zatrzymaliśmy się na chwilę z Basilem przy domu, gdzie mieszkał Franz Kafka. Potem jeszcze natrafiliśmy na ślad Gombrowicza, Nabokova, Andricia... Basil snuł opowieść o tym i owym z berlińskiego życia, a ja myślałem o nim, niezwykłym berlińczyku o polskich i irackich korzeniach. (...) Berlińczyk, nie Niemiec; doskonale mówiący po polsku i niemiecku; kochający to miasto i bardzo wobec niego krytyczny; zbyt dużo o nim wiedzący, by poprzestać na płytkiej euforii zachwyty nad jego stołecznością i światowo-

ścią; zraniony Polak wobec przejawów niemieckiej wyższości; zraniony Irakijczyk wobec obłudy Europy, biernie przyglądającej się tragedii ojczyzny jego ojca, choć nieustannie powołując się na wartości wyższe; reagujący na każdy fałsz i tępą ignorancję odnośnie do krajów na wschód od Odry; Środkowoeuropejczyk, przybity prowincjonalizmem tutejszych elit; wolny od taniego i dość powszechnego tu antyamerykanizmu; z dużą dozą empatii dla niemieckich zmagających się z historią; czytany w literaturze niemieckiej; zafascynowany kwitnącą tu ongiś kulturą mieszczańską; rozumiejący dramat Osi i szanujący dorobek opozycyjny i kulturowy wschodnich Niemiec; po słowiańsku spontaniczny w inicjowaniu spotkań i zdarzeń otwierających berlińczykom Bramę Wschodu; po germańsku solidny i konsekwentny w doprowadzaniu rozpoczętych spraw do końca; otwarty na dynamikę zmieniającą oblicze jego miasta... Tyle aż trzeba, i jeszcze trochę z nie wymienionych przeze mnie zasobów Basila, by nie zagubić się w żywiole wielokulturowej metropolii współczesnej Europy, by nie stać się zgorzkniałym imigrantem, obsesyjnym patriotą, wykorzenionym światowcem, plemiennym watażką, fundamentalnym ideologiem, maskotką multi-kulti, prowincjuszem ze Wschodu, frustratem z Zachodu... Ilu takich Basilów Kerskich posiada dzisiejsza Europa? To, że ich liczba maleje widać gołym okiem. I jest to wystarczający powód, by nie spać spokojnie i nie kończyć rozmowy pocieszaniem się w imię lepszej przyszłości oraz nadziejami wiązanyymi z młodym pokoleniem (Czyżewski K., 2019, s. 271–273).

Aneks

Credo programowe „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG” (alfabet)

A | antysemityzm i nacjonalizm

„Najstraszniejszą częścią tej negatywnej europejskiej tożsamości jest tradycyjna, wywodząca się jeszcze z późnego antyku, chrześcijańska wrogość wobec Żydów, która w XIX wieku bynajmniej nie została zastąpiona przez »nowoczesny antysemityzm«, lecz raczej przez niego podchwyciona, zeświecczona i radykalizowana. Kolejnym elementem jest idea narodowa. »Istnienie narodów jest historycznie tym, co w Europie europejskie« – zauważył niemal sto lat temu historyk Hermann Heimpel. Ocena jest trafna, wymaga jednak uzupełnienia: także nowoczesny **nacjonalizm** jest wynalazkiem europejskim.”

Heinrich August Winkler (2005/2006),
Podzielone krajobrazy pamięci. Długa droga Europy do wspólnej wizji wieku skrajności,
„DIALOG” nr 72–73, s. 128.

B | Berlin, polsko-niemieckie miejsce graniczne

„W **Berlinie** odczuwalna jest dziwna metamorfoza: w związku ze zmianami granic po II wojnie światowej miasto *de facto* stało się niemiecko-polskim miejscem granicznym. Dla młodych ludzi z Polski zachodniej **Berlin** jest naturalną alternatywą przy wyborze miejsca studiów i zdobywania wykształcenia. Stolica nad Szprewą coraz silniej przyciąga młodych Polaków jako metropolia kulturalna o globalnym wymiarze (...) Dzięki owym wewnętrznym wędrówkom młodych Niemców o polskich korzeniach oraz napływowi młodzieży z Polski nad Szprewą narodziło się nowe polsko-niemieckie środowisko kulturalne, które na polskie mity i niemieckie uprzedzenia patrzy z dużą dozą ironii i samokrytyczną refleksją. (...) Jeżeli połączymy aktywność polskojęzycznych berlińczyków oraz liczne inicjatywy niemiecko-polskie, (...) otrzymamy bogaty i zróżnicowany obraz obecności Polaków i polskiej kultury w **Berlinie** – z ofertą tą nie może konkurować żadna inna metropolia kulturalna poza Polską. Można wręcz stwierdzić, że w ciągu kilku lat **Berlin** stał się jednym

z najważniejszych ośrodków kultury polskiej obok Warszawy, Krakowa, Poznania, Wrocławia czy Gdańska.”

Basil Kerski (2008–2009),
Berlin, polska metropolia kultury,
„DIALOG” nr 85–86, s. 49.

C | Czwarta Rzeczpospolita

„Wszystko wskazuje także na to, że koncepcja budowy nowej polityki zagranicznej, polityki *non possumus*, polityki prowadzonej nie »na czworakach«, ponosi klęskę. Znaczący polityki zagranicznej od miesięcy alarmują, że Polska na polu międzynarodowym po prostu nie istnieje. Nie bierze udziału w debatach międzynarodowych, w debatach o przyszłości Unii Europejskiej, co więcej, z własnej woli zdemontowała dobrze funkcjonujące stosunki z Niemcami, które w Europie były jednak ewenementem, a dla Polski jednym z priorytetów w hierarchii ważności w polityce zagranicznej.”

Bartosz Wieliński, „Gazeta Wyborcza”
Thorsten Klute (2007), *Trzecia czy Czwarta Rzeczpospolita? Rozwój polityczny i społeczny Polski*
[rozm. z: Piotrem Burasem, Reinhardem Kelingiem, Adamem Krzemińskim
i Bartoszem Wielińskim], „DIALOG” nr 77–78, s. 102.

D | dialog

„Nasi polscy mistrzowie kultury **dialogu**, Władysław Bartoszewski, Ryszard Kapuściński i ks. Józef Tischner widzieli zbyt wiele krwawych śladów, które pozostawiły próby urzeczywistnienia idei Oświecenia, aby głosić oderwane od realnego doświadczenia wizje. (...) Jesteśmy świadkami procesu globalizacji, który nie tylko wzbogaca kulturę i wyrównuje różnice między cywilizacjami, lecz przez swoją różnorodność wprawia człowieka w niepewność, stawia zbyt wysokie wymagania, przez co sprzyja powstawaniu tendencji do odgraniczania się. Stosowną odpowiedzią na to spotkanie kultur nie jest defensywne zamykanie się w najbliższym kręgu własnej wspólnoty i ograniczanie się do jej wąskiej perspektywy, lecz mało spektakularna, kamienista droga zrozumienia *Innego*, wczuwania się drugiego człowieka, niewygodna postawa otwartości, innymi słowy, indywidualny, mozolny wysiłek uczenia się – w duchu kultury **dialogu**.”

Basil Kerski (2005),
Autorytety dialogu: Wyzwanie spotkania z innym,
„DIALOG” nr III (01), s. 93.

E | Europa

„Zmieniać świat, będąc wolnym od utopijnych wizji; postrzegać postęp **europejski** jako długą wędrówkę górską; widzieć w **Europie** laboratorium pokojowej koegzystencji narodów; kryzysy rozumieć jako szanse.”

Basil Kerski (2012),
Po stromym zboczcu,
„DIALOG” nr 100, s.14.

F | Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich

„Naszym celem powinno być wspieranie kontaktów między społeczeństwami obywatelskimi (...) [Towarzystwa – dop. P.O.] nie powinny uprawiać polityki partyjnej i tym bardziej nie mogą opowiadać się za tą czy inną partią. Muszą być jednak głosem obywateli. Jeżeli obywatele uważają, że w Niemczech czy w Polsce dzieje się coś niedobrego, to obowiązkiem **Towarzystw** jest mówić o tym. Dyskusje w Polsce o polityce historycznej, tożsamości i narodzie poruszają naszych członków, szczególnie tych z polskimi korzeniami, dlatego musimy o tym mówić.”

Dietmar Nietan, szef FZTN-P
Jacek Lepiarz (2016), *Niemiecy pasjonaci Polski.*
30-lecie Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich, „DIALOG” nr 117, s. 24.

G | granica

„**Granica**« to jedno z nielicznych ewidentnie polskich zapożyczeń w języku niemieckim, dwa inne to »twaróg« i »szabla«. Po raz pierwszy zapisane zostało w niemieckim tekście, gdy w XIV wieku po raz kolejny wytyczano tereny państwa krzyżackiego. **Granica** to nie to samo, co rzymski limes między Cesarstwem i Germanią, oparty o wielkie rzeki Ren, Men czy Dunaj. W polszczyźnie słowo »**granica**« ma wspólny rdzeń ze słowem »grań« – krawędź, skalisty grzbiet górski – ale tej środkowoeuropejskiej nie przecinają łańcuchy górskie, a Łaba, Odra, Wisła, Bug i Dniepr zawsze miały przejezdne brody.”

Adam Krzemiński (2015),
Partnerstwo-Odra: Pogranicze wciąż czeka na swoją szansę,
„DIALOG” nr 111, s. 44.

H | historia

„**Historia** stosunków z innym społeczeństwem czy innym krajem jest zawsze tylko częścią własnej **historii**. Kiedy skoncentrujemy się na tej części, czyli **historii** wzajemnych stosunków, wtedy niezbędne okaże się krytyczne naświetlenie własnej **historii**, czyli tego, co pozostaje z własnej **historii**. Konieczne jest także zaakceptowanie, że **historia** drugiej strony nie daje się zredukować tylko do stosunków

polsko-niemieckich. Ważne, abyśmy nie siedzieli ciągle w okopach z dawnych czasów, żebyśmy nie próbowali wskrzeszać dawnych konfliktów, już to z XIX wieku, już to z okresu drugiej wojny światowej, by wyjaśnić, kto miał rację, a kto nie. Mogłoby to szybko doprowadzić do fałszywego poczucia zbratania.”

Hans Henning Hahn, historyk
Burkhard Olschowsky (2004), *Pejzaże pamięci zbiorowych*
[rozm. z Hansem Henningiem Hahnem], „DIALOG” nr 66–67, s. 127.

I | Inny

„Zwróćmy uwagę, że pojęcie **Inny** jest najczęściej określane z punktu widzenia białego, Europejczyka. Ale dziś idę przez wieś w górach Etiopii, biegnie za mną gromada dzieci pokazujących mi palcem, rozbawionych i wołających: Ferenczi! Ferenczi! To znaczy właśnie – obcy, **inny**. Oto przykład dehierarchizacji świata i jego kultur. Że, co prawda, **Inni** są inni, ale dla tych **Innych** to Ja właśnie jestem **Inny**. W tym sensie wszyscy jedziemy na jednym wozie. Wszyscy mieszkańcy naszej planety jesteśmy **Inni** wobec **Innych** – Ja wobec Nich, Oni wobec Mnie.”

Ryszard Kapuściński (2005),
Spotkanie z Innym jako wyzwanie XXI wieku,
„DIALOG” nr 69–70, s. 119.

J | Jan Paweł II

„Najważniejszym motywem społecznego nauczania **Jana Pawła II** do Polaków jest, z jednej strony, konsekwentne i coraz silniej akcentowane poparcie dla procesu integracji Polski ze strukturami europejskimi, z drugiej zaś – podkreślanie potrzeby wypracowania nowoczesnego modelu patriotyzmu. (...) Drugi ważny wątek nauczania społecznego Papieża to poparcie dla zmian, jakie dokonały się w Polsce po roku 1989. Wbrew pozorom, poparcie to nie jest rzeczą samo przez się zrozumiałą: w polskim Kościele istnieje silny nurt kontestacji zmian, jakie przyniosła ze sobą demokracja, która opresję komunistyczną zastąpiła – jak się nierzadko twierdzi w kościołach czy w prawicowo-katolickich środkach przekazu – »totalitaryzmem liberalnym«. Tej propagandzie lęku przed wolnością **Jan Paweł II** przeciwstawia katechezę wolności jako »daru radosnego«.”

Jarosław Gowin (1999),
Świadek Chrystusa, nauczyciel wolności,
„DIALOG” nr jesień/zima, s. 31.

K | kultura

„Nie widzę dziś w Europie silnych osobowości stanowiących przeciwwagę dla ideologii zróżnicowania i wojny **kulturowej**. Nakłada się na to kryzys języka, nie potrafimy

dzisiaj bowiem dobrze wyrażać kwestie związanych z **kulturą** dialogu. Wiele słów straciło swoje znaczenie albo siłę wyrazu. Weźmy chociażby słowo – tolerancja – budzi dzisiaj ono irytację, ludzie powtarzają za Janem Pawłem II, że tolerancja to za mało. Słowo to brzmi dzisiaj pusto i nie przekonuje nikogo, a przecież zawiera w sobie całe doświadczenie tradycji europejskiej związanej z tolerancją, której to Jan Paweł nigdy nie negował. Dzisiaj staramy się wszystko zastąpić dobrym prawem, zapewniającym wszystkim obywatelom równe traktowanie. Ale prawo nie zastąpi **kultury**, która się wokół takich pojęć prawniczych wytwarza. Samo respektowanie prawa nie wystarczy, choć jest ono bardzo ważne jako podstawa dla społeczeństwa demokratycznego. Nikt jednak w imię prawa nie musi nikogo do okazywania innej osobie zrozumienia, miłości czy do pragnienia nawiązania z nim kontaktu. Taką postawę może wypracować jedynie **kultura**.”

Krzysztof Czyżewski (2006),
„Pogranicze” z *Sejn*,
„DIALOG” nr 74–75, s. 104.

L | literatura

„Czy można określić co jest główną przeszkodą dla **literatury** polskiej w drodze do czytelnika niemieckiego? Są różne przyczyny i nie wolno tu tak prosto odpowiedzieć, że to ma cokolwiek do czynienia z jakością **literatury** polskiej. To się raczej wiąże z charakterem, rodzajem czy właściwościami **literatury** polskiej. Jeśli chodzi o tłumaczenia **literatury** polskiej na języki obce, to jest tu jeden wielki dylemat: to, co w **literaturze** polskiej daje się przetłumaczyć na języki obce, z reguły jest raczej mierne. A to, co jest dobre i nadzwyczajne, tego z reguły nie można przetłumaczyć, to nie daje się w żaden sposób przełożyć. To jest bardzo poważny problem. Oczywiście użyłem teraz wielkiego uogólnienia. W jednym i drugim wypadku bywają różne wyjątki. Uściślając, co jest najwspanialsze w **literaturze** polskiej w przeszłości? Niewątpliwie Adam Mickiewicz. To nie jest przypadek i dla mnie nie ma żadnych wątpliwości, że to jest największy polski poeta. W dziele Mickiewicza ciekawe, wielkie i wspaniałe są jego wiersze, ale też »Pan Tadeusz« i »Dziady«. Wszystko to są dzieła nieprzetłumaczalne. »Pana Tadeusza« wielokrotnie usiłowano tłumaczyć na niemiecki, z mniejszym lub większym powodzeniem. Ale naprawdę dobrych tłumaczeń nie ma. Krótko mówiąc: romantyzm polski pozostaje dla czytelnika niemieckiego zupełnie obcy.”

Marcel Reich-Ranicki, niemiecki krytyk literacki
Joanna Skibińska (2000), *Czar polskiego romantyzmu*
[rozm. z Marcelem Reichem-Ranickim], „DIALOG” nr 54, s. 118.

M | mosty

„W bośniackim Mostarze, gdzie w czasie wojny na Bałkanach byłem z Tadeuszem Mazowieckim, wówczas Specjalnym Sprawozdawcą Komisji Praw Człowieka NZ,

i Konstantym Gebertem, dziennikarzem »Gazety Wyborczej«, wysadzono w powietrze Stary **Most**. Zbudowany w drugiej połowie XVI wieku, w czasach osmańskich, łączył chrześcijan z muzułmanami, ale też katolickich Chorwatów z prawosławnymi Serbami. »A ty chcesz cały czas **mosty** budować...« – powiedział wtedy do mnie sentencjonalnie Kostek Gebert. Budownicy **mostów** zdają sobie sprawę, że lata ich pracy można zniszczyć w jedną noc. Ale znają też ludzi i wiedzą, że gdy ci przyzwyczają się do istnienia **mostu**, życie bez niego stanie się nieznośne. W Mostarze było podobnie – odbudowa Starego **Mostu** była pierwszą sprawą, za którą wzięli się mieszkańcy miasta po zakończeniu wojny. I tak się stało – w 1995 roku, dzięki pomocy społeczności międzynarodowej, brzegi Neretwy spiął z powrotem Stary **Most**. Na otwarcie przyjechał cały świat, tak że mieszkańcy Mostaru oglądali wydarzenie w telewizji, bo zabrakło dla nich miejsca. Dzisiaj mówią, że ten jedynie ważny **most** – niewidzialny, który powinien istnieć między ludźmi – wciąż jest w ruinie. Sytuacja w Mostarze pokazuje, że wciąż wielu z nas wyżej ceni technologie i miliony euro, tak zwane twarde narzędzia, niż pracę organiczną wykonywaną u podstaw dla pojednania między ludźmi. A przecież bez **mostu** niewidzialnego żaden **most** fizyczny nie ma szans przetrwać!

»Czy Europa byłaby w stanie zebrać podobną sumę na budowę niewidzialnych **mostów**?« – zapytałem parę miesięcy temu uczestników konwencji Europejskiej Partii Zielonych, którzy zebraли się w Utrechcie, by dyskutować o migracji i ksenofobii. Podczas rozmów przedstawili, w odpowiedzi na obecny kryzys migracyjny, projekt budowy **mostu** między Afryką północną a południowymi Włochami, ponad Morzem Śródziemnym. Obrady przebiegały w atmosferze, którą skwitowałbym hasłem: »Pokażmy wielkie dzieło cywilizacji europejskiej«. Przecież nas stać. Technologie też mamy.»

Krzysztof Czyżewski, „Pogranicze” z Sejn

Anna Mateja (2017), „Siła nie jest ukryta w wielkich instytucjach czy ideologiach, tkwi w sprawach małych i bliskich ludziom” [rozm. z Krzysztofem Czyżewskim], „DIALOG” nr 119, s. 40.

N | „Nagroda magazynu DIALOG”

„To, co zrobiliście dzisiaj, przyznając nam – małemu zespołowi ludzi z małych Sejn – Nagrodę DIALOGU, jest w moim przekonaniu – poza wszystkim innym, poza honorem dla nas – istotną pracą na rzecz kultury demokratycznej. Doceniliście coś niewielkiego i uczyniliście z małej liczby większą. Za tę odwagę i empatię bardzo serdecznie Wam wszystkim, ludziom DIALOGU, dziękuję.”

Krzysztof Czyżewski (2007),

Tajemnica funkcjonowania małych liczb,
„DIALOG” nr 77–78, s. 9.

O | ojczyzna

„To wymarzone spotkanie z krajobrazem dzieciństwa, urzeczywistnione wreszcie, przypieczętowało ostatecznie to, o czym sam wiedziałem od dawna: kraju rodzinnego nie sposób zrekonstruować, nie sposób znów przywołać go do życia. Przy całym szacunku dla Vaclava Havla, niewiele pomagają tu nowe definicje, takie jak Europa jako **ojczyzna** naszych wartości. Definicje te nie skłonią też dogmatyków ze związków wypędzonych do wyjścia z ich ślepego zaułka. Po wypędzeniu Niemców ze Śląska, Pomorza, Prus Wschodnich i Kraju Sudeckiego szerokie poparcie zyskał sobie postulat, aby prawo człowieka do kraju rodzinnego zagwarantować w prawie międzynarodowym. Jak dotąd jednak się to nie udało. Jedną z przyczyn tego niepowodzenia jest fakt, iż opiniotwórczy działacze ziomkostw zażądali, aby zagwarantować im ustawowo »prawo do ich stron rodzinnych«. Tego jednak nie może zagwarantować żadne państwo i żaden sojusz, nie mówiąc już o wygzekwowaniu tego prawa. Skoro pojęcie kraju rodzinnego jest czymś więcej niż miejscem na mapie, skoro zawiera ono w sobie całą materię, utkaną z ludzi, kultury, historii i ich wzajemnych odniesień, to również z Prus Wschodnich, czy to południowych czy północnych, nie da się nigdy zrobić na powrót kraju rodzinnego dla wypędzonych stamtąd Niemców, nic odbierając prawa do stron rodzinnych Rosjanom, Polakom i Litwinom, którzy żyją tam od pokoleń i od dawna zdążyli już tam wrosnąć.”

Reinhard Henkys (1997),
Tam jest mój kraj rodzinny...,
„DIALOG” nr 3/4, s. 101.

P | pamięć

„Jaka **pamięć**, co **pamiętać** w świecie wyrosłym na gruzach II wojny światowej, świecie »po Auschwitz« i »po gułagu«? Świecie zantagonizowanym poprzez konkurujące ze sobą **pamięci**? (...) Jest to miejsce, którego się nie posiada, ale do którego się dąży« (...) Polifonia **pamięci** nie oznacza, by zapomnieć »złe doświadczenia«, nienawiść, osobiste dramaty. Trzeba pomieścić w sobie tę »złą **pamięć**« razem z przebaczeniem, kompromisem, otwartością. Jak? Poprzez ciągły dialog i odkrywanie miejsc świadomie zapomnianych.”

Robert Traba (2006),
*Środkowoeuropejskie budowanie mostów. Laudacja z okazji
przyznania Fundacji „Pogranicze” Nagrody DIALOGU,*
„DIALOG” nr 77-78, s. 14.

R | religia

„Prezydent Wulff [Christian, kadencja 2010–2012 – dop. P.O.] wykazał się odwagą, określając islam częścią dzisiejszej niemieckiej kultury. Jego postawa mi się podoba, ale jednocześnie w takich wypowiedziach przeszkadza mi fakt, że ponownie **religia**

wysuwana jest na plan pierwszy. Dla mnie, zwolennika myśli oświeceniowej, **religia** jest sprawą prywatną. W naszych obecnych debatach politycznych **religia** zajmuje zbyt wiele miejsca, co mnie irytuje. Ale obawiam się, że **religia**, a przede wszystkim doświadczenie obcych kultur, wykorzystywane jest przez demagogów w Europie, którzy usiłują sterować nastrojami opinii publicznej. Pozostaje tylko pytanie, jaki wpływ będą mieli populiści na klasę średnią i elity społeczne.”

Sherko Fatah, niemiecki pisarz kurdyjskiego pochodzenia
Basil Kerski (2011/2012), „*Dawne wyobrażenia o homogeniczności kulturowej nadal są aktualne*”
[rozm. z Sherko Fatahem], „DIALOG” nr 98, s. 35.

S | stereotypy

„liryka Tiny Strohcker jest bardzo introwertyczna, o tyle jej język polityczny jest nadzwyczaj wyrazisty. Równie dobitnie krytykuje niemiecki antyslawizm, brak zainteresowania Polską i trudne do przełamania uprzedzenia wobec Polaków, którzy kojarzeni są przeważnie z lenistwem, pracą na czarno, brakiem dyscypliny, mafią samochodową, a w najlepszym razie z gościnnością i miłością do dzieci. Wyobrażenia większości Niemców nie sięgają wiele dalej, nadal bazują głównie na **stereotypach**.”

Martin Hollender (2001/2002),
Śląsk: *Dziennik Tiny Strohcker*,
„DIALOG” nr 58/59, s. 134.

T | tolerancja

„Definiując tożsamość europejską, na pierwszym miejscu wymieniłbym **tolerancję** – otwartą, pozbawioną uprzedzeń postawę wobec innych. To coś, co się zaczyna ode mnie, to kwestia cywilizacji, kultury, ale także tego, że zdaję sobie jasno sprawę, iż akceptuję drugiego człowieka, ba, nawet więcej: mam poczucie, że ten krok mnie wzbogaca. (...) Mówiliśmy już o **tolerancji**, która innego człowieka nie tylko akceptuje, lecz także należyście ocenia i respektuje jego godność. Jest to podstawowe założenie myślenia w kategoriach integracji.”

Aleksander Smolar, działacz polityczny (2003),
Jeden cel, wiele dróg? Kultura jako wymiar integracji europejskiej
[rozm. z: Michelelem Colardellem, Gesine Schwan, Aleksandrem Smolarem;
prowadzenie Marc Nouschi], „DIALOG” nr 65, s. 32–33.

U | Unia Europejska

„Dzisiaj **Unia Europejska** to 27 państw. Wśród nich jest mój kraj. Jednak dla pokolenia, które reprezentuję wejście Polski do **Unii** oznaczało nie tylko dopełnienie Europy o kraje pozostające do 1989 roku pod dominacją sowiecką, a więc urzeczywistnienie naszego snu o wolności i demokracji – oznaczało także unieważnienie fatalizmu geopolitycznego położenia. Ale oznaczało jeszcze rzecz równie ważną, a mianowicie

związanie przyszłości Polski z przyszłością demokracji i przyszłością Europy. Bo-
wiem Polska może być europejska albo – moskiewska. Trzeciej możliwości nie ma.
Od XVIII wieku nic się w tym względzie nie zmieniło.”

Donald Tusk (2007/2008),
Jakiej Unii potrzebuje Polska, jakiej wspólnoty potrzebuje Europa?,
„DIALOG” nr 80–81, s. 16.

W | wspólnota interesów

„**wspólnota** interesów nie jest dana raz na zawsze, lecz jest strukturą ruchomą, która
wymaga naszej stałej pracy i uwagi, którą trzeba definiować i wypełniać na nowo.
Ale ona istnieje na poziomie ogólnym, przecież jesteśmy częścią tej samej struktury
europejskiej. Co nie wyklucza całej masy rozbieżności pojawiających się w prakty-
ce współpracy unijnej. (...) **Wspólnota** interesów ma się wyrażać w tym, żeby na-
wet najostrejsze spory nie godziły w fundamenty współpracy. Wątpliwości mogą
się rodzić wtedy, jeżeli partner podejmuje decyzje z krajem trzecim mogące zaszkod-
zić naszym interesom lub nie konsultuje ich z nami wystarczająco. (...) Chyba ta
wspólnota jest jednak silniejsza niż nam się na pierwszy rzut oka wydaje.”

Marek Prawda, dyplomata
Basil Kerski (2011), *„Polska i Niemcy są szczególnie powołane do tego,
aby nie dopuścić do nowych podziałów na kontynencie”*,
„DIALOG” nr 95, s. 30–31.

Z | zjednoczenie Niemiec

„Polacy jednak nie tylko wierzyli w przyszłe **zjednoczenie Niemiec**, ale również
pragnęli tego **zjednoczenia**. Demokratyczna opozycja upatrywała w **zjednoczeniu
Niemiec** szansę, ponieważ trudno było sobie wyobrazić szersze postępy demokracji
w Polsce, będąc otoczonym ze wszystkich stron państwami komunistycznymi.
NRD była sąsiadem szczególnie niewygodnym, gdzie ortodoksja komunistyczna była
szczególnie silna.”

Kazimierz Wóycicki (1999), *Bramy wolności*,
„DIALOG” nr jesień/zima 1999, s. 39.

„Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG” i Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich i Polsko-Niemieckich w latach 1987–2017 (kalendarium)

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
1987	 <p>(1/2, 2 Juni): brak tematu przewodniego</p>	
	 <p>(3 Dezieber): polsko-niemieckie stosunki (napięcia)</p>	
1988	 <p>(1/2 April): brak tematu przewodniego</p>	
	 <p>(3/4 August): polsko-niemiecka wymiana młodzieży</p>	
1989	 <p>(1/2 Januar): wydarzenia polityczne 1989 roku</p>	

¹ Do momentu usystematyzowania struktury pisma w 1999 r. tematy przewodnie zostały wyodrębnione na podstawie frekwencji zbliżonych tematycznie tekstów w danym numerze DIALOGU.

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
1989	 <p>(3/4 September): 50. rocznica wybuchu II wojny światowej</p>	
1990	 <p>(1/2 Januar): brak tematu przewodniego</p> <p>(3/4 Juni): brak tematu przewodniego</p> <p>(5 August): uregulowanie kwestii granicy polsko-niemieckiej; przyszłość polsko-niemieckich stosunków</p> <p>(6 Dezember): zjednoczone Niemcy a kraje Europy Wschodniej</p>	
1991	 <p>(1 März/April): brak tematu przewodniego</p> <p>(2 Juni/Juli): podpisanie niemiecko-polskiego traktatu o dobrych sąsiadach i przyjaznej współpracy</p>	

	<p>DIALOG – tematy przewodnie¹, wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji</p>	<p>Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)</p>
<p>1991</p>	 <p>(3/4 Dezieber): mniejszość niemiecka w Polsce; Śląsk</p> <p>Czerwiec – Adam Krzemiński zostaje oficjalnie redaktorem naczelnym</p>	
<p>1992</p>	 <p>(1): brak tematu przewodniego</p> <p>(2): brak tematu przewodniego</p> <p>(3/4 Dezieber): brak tematu przewodniego</p>	<p>Kongres I: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie” (Berlin 1–3.05.1992) (2/1992)</p>
<p>1993</p>	 <p>(1 luty/marzec): mniejszość niemiecka w Polsce (numer dwujęzyczny)</p> <p>(2 September): brak tematu przewodniego</p>	<p>Kongres II: „Niemcy i Polacy razem w Europie. Spotkanie nad Odrą” (Szczecin 21–23.05.1993) (2 September 1993)</p>

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
1993	 <p>(3/4 Dezieber): mniejszość niemiecka w Polsce, Warmia i Mazury; religia i wyznanie Polaków i Niemców</p> <p>Od nr 3/4 Dezieber – pismo staje się dwujęzyczne</p>	
1994	 <p>(1–4 Dezieber): 50. rocznica Powstania Warszawskiego; mniejszość niemiecka w Polsce (Pomorze, Kaszuby, Gdańsk)</p>	Kongres III: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie” (Wolfsburgu 20–22.05.1994) (1–4 Dezieber)
1995	 <p>(1/czerwiec): 50. rocznica zakończenia II wojny światowej</p> <p>(2–3/grudzień): rocznice: 45. rocznica uznania granicy na Odrze i Nysie przez NRD; 30. rocznica listu biskupów i memoriałów ewangelickich w sprawie niemieckiej polityki wschodniej; 25. rocznica uznania granicy przez RFN w „układzie warszawskim” i ukłęknięcie Willy Brandta w Warszawie; 5. rocznica potwierdzenia granicy przez zjednoczone Niemcy (opublikowano opowiadanie Macieja Siembiedy „Kto ty jesteś, Janoszek”, które otrzymało pierwszą nagrodę w konkursie opolskiego tygodnika „Schlesisches Wochenblatt”)</p> <p>Zmiana podtytułu pisma z „Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung / Magazin na rzecz niemiecko-polskiego zrozumienia” na „Deutsch-Polnisches Magazin / Magazin polsko-niemiecki”</p>	Kongres IV: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Po 50 latach” (Bielsko-Biała 28–30.04.1995) (1/czerwiec 1995)
1996	 <p>(1/kwiecień): niemiecka polonia</p>	Kongres V: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Dzień Europy nad Nysą” (Görlitz/Zgorzelec 3–5.05.1996) (2/październik 1996)

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
1996	 <p>(2/październik): 5. rocznica traktatu o dobrym sąsiedztwie</p> <p>(3–4/grudzień): mniejszość niemiecka w Polsce (opublikowano: oświadczenie z okazji 50. Spotkania Gemeinschafts oraz część zwycięskich prac zorganizowanego przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego konkursu pamiątkarskiego „Jestem Niemcem w Polsce”)</p> <p>1996 – nagroda PEN Clubu im. Ksawerego Pruszyńskiego dla Adama Krzemińskiego</p>	
1997	 <p>(1/maj): powiązania historyczne i kulturowe Gdańska</p> <p>(2/sierpień): 300-lecie unii polsko-saskiej; powiązania Saksonii-Anhalt z Polską; Polska i RFN wobec komunistycznej przeszłości; 10 lat DIALOGU</p> <p>(3–4/grudzień): mniejszość niemiecka w Polsce; powódź 1997 roku</p>	Kongres VI: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Gdańsk 97: tradycja z przyszłością” (Gdańsk 16–18.05.1997) (2/sierpień 1997)
1998	 <p>(1/maj): Trójkąt Weimarski; współpraca Polski z Brandenburgią, Bawarią, Nadrenią Północną-Westfalią i Hamburgiem</p> <p>(2/październik): rozszerzenie UE i NATO (w części numer trójjęzyczny polsko-niemiecko-francuski)</p>	Kongres VII: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Zobowiązani przyszłości” (Suhl 4–6.11.1998) (3–4/grudzień 1998)

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
1998	 <p>(3–4/grudzień): dekada polsko-niemieckich stosunków; mniejszość niemiecka w Polsce; wypędzenia</p>	
1999	 <p>(wiosna/lato, 1/2): prezentacja Turynii; niemiecka i polska literatura lat 90.</p> <p>(jesień/zima): Solidarność; współpraca bałtycka (fragment wykładu Kazimierza Wóycickiego, kuratora wystawy „Bramy wolności – Od Solidarności do zjednoczenia Niemiec”; org. Centrum Stosunków Międzynarodowych w Warszawie wspólnie z Ośrodkiem KARTA, Berlin listopad 1999) (z okazji wystawy w DIALOGU ukazał się dodatek informacyjny)</p> <p>(51–52, 3/4): Śląsk</p> <p>Styczeń – Basil Kerski zostaje redaktorem naczelnym DIALOGU; modyfikacja szaty graficznej w opracowaniu Grafikkontor Rändi Warwel</p>	<p>Kongres VIII: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Tożsamość regionalna a Europa” (Rzeszów 24–26.09.1999) (jesień/zima 1999)</p> <p>Konferencja: „Dekomunizacja” – kwestia rozliczenia z komunistyczną przeszłością w Polsce i Niemczech (Warszawa 10–12.12.1999) (51–52, 3/4 1999)</p>
2000	 <p>(53, 1): 20-lecie Solidarności; prezentacja Nadrenii Północnej-Westfalii</p> <p>(54, 2): 30-lecie układu polsko-niemieckiego; szczyt UE w Nicei</p> <p>Czerwiec–grudzień – Piotr Mordel autorem nowej oprawy graficznej pisma</p>	<p>Kongres IX: „Polacy i Niemcy razem w Europie. Budujemy wspólnie Europę” (Brema 5–7.05.2000) (53)</p>

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2001	 <p>(55/56): współpraca ekologiczna; 10. rocznica podpisania <i>Traktatu o dobrym sąsiedztwie</i>; Prusy</p> <p>(57): stosunki NRD–PRL</p> <p>(58/59): zmiana rządu w Polsce a rozszerzenie UE; współpraca wojskowa</p>	<p>Kongres X: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie” (Leszno 4–6.05.2001) (57)</p>
2002	 <p>(60): Polacy i Żydzi</p> <p>(61): rozszerzenie UE; prezentacji Saksonii-Anhalt; wypędzenia; mit wyprzedaży polskiej ziemi</p>	<p>Kongres XI: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Współpraca i bezpieczeństwo” (Frankfurt nad Menem 3–5.05.2002) (61)</p>
2003	 <p>(62–63): państwa Europy Środkowo-Wschodniej a rozszerzenie UE; Szczecin</p> <p>(64): Polacy i Ukraińcy; wojna w Iraku (stosunki Polski i RFN ze Stanami Zjednoczonymi)</p>	<p>Kongres XII: „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Organizacje obywatelskie a integracja” (Kraków 16–18.05.2003) (64)</p> <p>Debaty: <i>Niemcy, Francja, Polska: trzy drogi w dziejach Europy</i> (z udziałem: Etienne François, Hartmuta Kaelble i Roberta Traby; prowadzenie Basil Kerski, Berlin 29.04.2003) (65)</p> <p><i>Jeden cel, wiele dróg? Kultura jako wymiar integracji europejskiej</i> (z udziałem: Michela Colardelle, Gesine Schwan i Aleksandra Smolara; prowadzenie Marc Nouschi, Berlin 29.04.2003) (65)</p>

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2003	 <p>(65): tożsamość Europy; stosunki polsko-niemieckie wobec aktualnych wydarzeń: wojny w Iraku, idei powstania Centrum przeciwko Wypędzeniom, konstytucji UE</p>	<p>Wydawnictwa: <i>Zwangsverordnete Freundschaft? Die Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949–1990</i>, (red.) B. Kerski, 2003, ss. 334</p> <p><i>Sąsiedztwo w centrum Europy. Stosunki polsko-niemieckie na początku nowego stulecia. Antologia tekstów Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG z lat 1999–2003</i>, (red.) B. Kerski, 2003, ss. 570</p>
2004	 <p>(66–67): Europa socjalna; akcesja Polski do UE</p> <p>(68): Polska członkiem UE; omówienie niemiecko-polskiego sondażu czasopisma „GEO-Special” nt. wzajemnego postrzegania</p> <p>Czerwiec – nagroda im. Olafa Gulbranssona dla Zygmunta Januszewskiego</p>	<p>Zjazd I: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich (Hanower 22–24.10.2004) (69/70)</p> <p>Wystawa: „Przełamywać bariery, budować mosty” (fotografie Czesława Elektorowicza i Helmuta Reimanna, Muzeum Historii Fotografii, Kraków 4.06.–30.09.2004) (68)</p> <p>Wydawnictwa: <i>Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941: neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker</i>, (red.) E. Dmitrów, P. Machcewicz, T. Szarota, 2004, ss. 261</p> <p><i>Die Ukraine, Polen und Europa. Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze</i>, (red.) R. Makarska, B. Kerski, 2004, ss. 320</p> <p><i>Ein jüdisches Leben im Zeitalter der Extreme. Gespräche mit Arno Lustiger</i>, (red.) B. Kerski, J. Skibinska, 2004, ss. 164²</p> <p><i>Ein ukrainischer Kosmopolit mit Berliner Adresse. Gespräche mit Bohdan Osadczuk (Alexander Korab)</i>, (red.) B. Kerski, A.S. Kowalczyk, 2004, ss. 224</p> <p><i>Prusy: pamięć i dziedzictwo</i>, (red.) B. Kerski, 2004, ss. 161</p>
2005	 <p>(69/70): Polska i Niemcy w latach 1945–2005; polska polityka wschodnia</p> <p>(71): społeczeństwo polskie; niemiecka polonistyka</p>	<p>Zjazd II: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich (Bad Zinnowitz 7–8.10.2005) (72–73)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2005: „Tygodnik Powszechny” (Bad Zinnowitz 7.10.2005) (72–73)</p> <p>Debata: <i>Polska i Niemcy: partnerzy czy konkurenci?</i> (z udziałem: Brunona Altenschöpfera, Agnes Jarzyny, Reinharda Kleina i Angeliki Schwall-Düren; rozm. Cornelius Ochmann, Bad Zinnowitz 8.10.2005) (72–73)</p>

² Ukazała się również polskojęzyczna wersja rozmów pod tytułem „Świadek i historyk: rozmowy z Arno Lustigerem” (Kerski, Vincenz, 2009).

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2005	 <p>(72–73): 40-lecie wymiany listów biskupów z ewangelickim Memorandum Wschodnim; stosunki polsko-niemieckie po zmianie rządów w obydwu krajach</p> <p>2005 – nagroda Jabłonowskiego (Societas Jablonoviana) dla Basila Kerskiego</p>	<p>Wydawnictwa: B. Olschowsky, <i>Einvernehmen und Konflikt. Das Verhältnis zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen 1980–1989</i>, 2005, ss. 692</p> <p>J.M. Piskorski, <i>Vertreibung und deutsch-polnische Geschichte. Eine Streitschrift</i>, 2005, ss. 180</p> <p><i>Dialog der Bürger. Die gesellschaftliche Ebene der deutsch-polnischen Nachbarschaft</i>, (red.) A. Riechers, Ch. Schröter, B. Kerski, 2005, ss. 478</p> <p><i>Ist gemeinsame Erinnerung möglich? Polen und Deutschland 60 Jahre nach der Potsdamer Konferenz</i>, (red.) B. Kerski, Z. Owczarek, 2005, ss. 216</p>
2006	 <p>(74–75): 15 lat Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej; młodzi Polacy i Niemcy; 15 lat Polsko-Niemieckiej Fundacji Współpracy Młodzieży; futbol 2006</p> <p>(76): pamięć i tożsamość; Polska i Węgry 1956</p> <p>Listopad – nagroda Europejskiego Uniwersytetu Viadrina dla Adama Krzemińskiego</p>	<p>Zjazd III: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich (Berlin 10–11.11.2006)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2006: Ośrodek „Pogranicze” z Sejn (Berlin 11.11.2006) (77–78)</p> <p>Debaty: <i>Trzon Europy</i> (z udziałem: Jana Krzysztofa Bieleckiego, Hansa-Dietricha Genschera, Adama Krzemińskiego i Gesine Schwan; rozm. Basil Kerski; Halle 15.06.2006) (76)</p> <p>„Potrzebny nam jest nowy europejski ruch budowniczych mostów i ludzi dialogu”. <i>Szanse dla wspólnej europejskiej polityki wschodniej i zagranicznej</i> (z udziałem: Krzysztofa Czyżewskiego, Corneliusa Ochmanna, Marka Prawdy i Angeliki Schwall-Düren; rozm. Basil Kerski; Berlin 11.11.2006) (77–78)</p> <p><i>Trzecia czy Czwarta Rzeczpospolita? Rozwój polityczny i społeczny Polski</i> (z udziałem: Piotra Burasa, Reinharda Kleina, Adama Krzemińskiego i Bartosza Wielińskiego; rozm. Thorsten Klute; Berlin 11.11.2006) (77–78)</p> <p>Wydawnictwa: „<i>Wir vergeben und bitten um Vergebung</i>”. <i>Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Wirkung</i>, (red.) B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, 2006b, ss. 234³</p> <p><i>Antisemitismus und Erinnerungskulturen im postkommunistischen Europa</i>, (red.) B. Kerski, B. Kauffmann, 2006, ss. 196.</p> <p><i>Vertreibungsdiskurs und europäische Erinnerungskultur. Deutsch-polnische Initiativen zur Institutionalisierung. Eine Dokumentation</i>, (red.) S. Troebst, 2006, ss. 263</p>

³ Ukazała się również polskojęzyczna edycja „»Przebaczymy i prosimy o przebaczenie«: orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku; geneza, kontekst, spuścizna” (Kerski, Kycia, Żurek, 2006a).

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2007	 <p>(77–78): Fundacja „Pogranicze z Sejn”; „Pejzaże przełomu” (rozwoj Polski i Niemiec z punktu widzenia peryferii); Polska–Rosja–Niemcy (stosunki polityczne i ekonomiczne)</p> <p>(79): Gdańsk (polsko-niemiecka historia)</p> <p>(80–81): 20 lat DIALOGU; Polacy w Niemczech (perspektywa młodego pokolenia)</p> <p>Październik – obchody 20-lecia pisma, otwarcie wystawy „DIALOG zwierciadłem sąsiedztwa między Polakami i Niemcami” (Berlin); wydanie w zw. z wystawą broszury informacyjnej B. Kerski, J. Hofmann (2007), <i>20 lat Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG. DIALOG zwierciadłem sąsiedztwa między Polakami i Niemcami</i>, Deutsch-Polnische Gesellschaft Bundesverband: Berlin, ss. 80</p> <p>Listopad – nagroda im. Georga Dehio dla redakcji czasopisma i redaktora naczelnego Basila Kerskiego</p>	<p>Kongres: XVI „Sąsiedztwo w centrum Europy” (Hamburg 9–11.11.2007) (77–78)</p> <p>‘Nagroda magazynu DIALOG’ 2007: Polsko-Niemiecka Wymiana Młodzieży oraz Grupa Robocza Uczniów-Chrześcijan (Hamburg 9.11.2007) (82)</p> <p>Debaty: <i>Patriotyzm europejski i narodowy</i> [z udziałem: Bronisława Gremka, Adama Michnika, Heinricha Augusta Winklera; rozm. Basil Kerski; Neuhardenberg 16.06.2007] (80–81)</p> <p><i>Konfrontacja z przeszłością, pytania o przyszłość – polsko-niemiecka wymiana młodzieży</i> [z udziałem: Katrin Bodschwinn, Doris Lemmermeier, Andrzeja Kocorzyka i Philipa Suksdorfa; Hamburg 9.11.2007] (82)</p> <p>Wydawnictwa: <i>Deutsche und Polen: Erinnerung im Dialog</i>, (red.) A. Hofmann, B. Kerski, 2007, ss. 176</p> <p><i>Eine neue Ordnung der Freiheit. Die Sozialethik Johannes Pauls II: eine Vision für das vereinte Europa</i>, (red.) Ch. Böhr, S. Raabe, 2007, ss. 291</p>
2008	 <p>(82): wschodni sąsiedzi Polski; dyskusja wokół książki Jana Tomasza Grossa „Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie”; „Nagroda magazynu DIALOG”</p> <p>(83): „Pasja Europa” (Unia Europejska); wspólny podręcznik do nauczania historii; debata na temat przyszłości Centrum im. Willy’ego Brandta we Wrocławiu</p>	<p>Kongres XVII: „Sąsiedztwo w centrum Europy. Polskie i niemieckie inicjatywy i działania na rzecz Europejskiej Polityki Sąsiedztwa” (Magdeburg 7–9.11.2008) (85–86)</p> <p>Debata: „Nie ma wolności bez Solidarności” (z udziałem: Lecha Wałęsy i Rity Süßmuth; rozm. Basil Kerski; Neuhardenberg 25.05.2008) (88)</p>

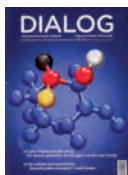
	<p>DIALOG – tematy przewodnie¹, wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji</p>	<p>Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)</p>
<p>2008</p>	 <p>(84): bezpieczeństwo energetyczne Polski i Niemiec; prezentacja Mazowsza</p> <p>(85–86): polski Berlin; „Nagroda magazynu DIALOG” (fragmenty autobiografii Volkera Schlöndorffa „Światło, cień i ruch. Moje życie i moje filmy”)</p> <p>Konferencja: „Europejska Polityka Sąsiedzka między Unią Śródziemnomorską i wymiarem wschodnim. Wyzwania dla Trójkąta Weimarskiego” (Genshagen 13–14.11.2008) (85–86)</p> <p>2007 – nagroda polsko-kanadyjskiej Fundacji Turzyńskich dla redakcji czasopisma</p>	<p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2008: Steffen Möller (Magdeburg 8.11.2008) (85–86)</p>
<p>2009</p>	 <p>(87): 60-lecie Republiki Federalnej (wyniki badań odbioru DIALOGU przez czytelników pisma)</p> <p>(88): wystawa Niemieckiego Muzeum Historycznego z okazji 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej („Niemcy i Polacy – 1.09.1939 – Otchłań i nadzieja”); biało-czerwona rewolucja (Solidarność w latach 1980–1989)</p> <p>(89): stosunku polsko-rosyjskie; partnerstwo Saksonia-Polska; Europa; 25-lecie Stowarzyszenia Naukowo-Kulturalnego w Europie Środkowej i Wschodniej</p>	<p>Kongres XVIII: „Sąsiedztwo w centrum Europy” (Vermold 6–8.11.2009) (90)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2009: Ludwig Mehlhorn i Wolfgang Templin (Vermold 6.11.2009) (90)</p> <p>Debata: „Kiedy ludzie powstają, odmieniają swoje społeczeństwa” (z udziałem: Ludwiga Mehlhorna, Wolfganga Templina, Angeliki Schwall-Düren i Władysława Bartoszewskiego; rozm. Basil Kerski; Vermold 6.11.2009) (90)</p>

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2009	 <p>(90): Warszawa (niemieckie ślady); „Nagroda magazynu DIALOG”; Polsko-Niemieckie Towarzystwo Zdrowia Psychicznego</p> <p>Konferencja: „Europejska Polityka Sąsiedzka na temat europejskiej polityki klimatycznej i energetycznej. Wyzwania dla Trójkąta Weimarskiego” (Genshagen 26–28.11.2009) (90)</p> <p>Październik – DIALOG odznaczony Nagrodą Zjednoczenia „Einheitspreis” przyznawaną przez Federalną Centralę Kształcenia Politycznego RFN</p>	
2010	 <p>(91): „Po innej stronie Europy” (rozszerzenie kulturalnych horyzontów dziedzictwa kulturowego Europy)</p> <p>(92): mity polityczne; kultura polityczna; Szczecin a nowe pogranicze</p> <p>(93): kultura pamięci; polityka i społeczeństwo; polska i niemiecka literatura w ostatnich 20 latach</p> <p>(94): Willy Brandt w Warszawie w 1970 roku (percepcje wizyty); „Nagroda magazynu DIALOG”</p> <p>Wrzesień – nagroda im. Samuela Bogumiła Lindego dla Adama Krzemińskiego</p> <p>2010/2011 – wystawa „DIALOG zwierciadłem sąsiedztwa między Polakami a Niemcami” (Szczecin, Wrocław, Olsztyn, Gdańsk, Opole, Frankfurt nad Odrą, Słubice)</p> <p>Publikacje: <i>Europa, ein unvollendetes Abenteuer. Deutsch-polnische Dialoge, eine Dokumentation von Vorträgen und Debatten des Deutsch-Polnischen Magazins DIALOG</i>, (red.) B. Kerski, B. Kauffmann, T. Dąbrowski, 2010, ss. 104</p>	<p>Kongres XIX: „Sąsiedztwo w centrum Europy” (Kilonia 5–7.11.2010) (94)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2010: Klaus Zernack i audycja telewizyjna „Kowalski i Schmidt” (Kilonia 6.11.2010) (94)</p>

**DIALOG – tematy przewodnie¹,
wydarzenia redakcyjne i wydawnicze,
jubileusze, nagrody dla redakcji**

**Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N
(kongresy i debaty, „Nagroda
magazynu DIALOG”, wydawnictwa)**

2011

(95): 20 lat traktatu o dobrym sąsiedztwie; polemika (Adam Krzemiński i Gerd Langguth, Heinrich Obereuter oraz Michael Wolffsohn – dot. wizyty Willy’ego Brandta w Warszawie 1970) (dodatek – płyta DVD z polsko-niemieckim filmem „Cicho pod prąd”, autorstwo: Robert Żurek i Tomasz Kycia)

(96): 1000 lat historii w sztuce (polsko-niemiecka wystawa „Obok”); polska prezydencja w UE; 20 lat Europejskiego Uniwersytetu Viadrina

(97): „Polska i Europa” (tożsamość europejska); 20 lat Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej (dodatek – audiobook z wierszami Czesława Miłosza, przygotowany przez Instytut Adama Mickiewicza)

(98): niemiecka tożsamość; „Nagroda magazynu DIALOG”; wystawa „Obok. Polacy i Niemcy. 1000 lat historii w sztuce”; pożegnanie Bohdana Osadczyka; Muzeum Lotnictwa w Krakowie

Kongres XX „Sąsiedztwo w centrum Europy” (Frankfurt nad Odrą 21–23.10.2011) (98)

„Nagroda magazynu DIALOG” 2011: Instytut Historii Stosowanej z Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą (Frankfurt nad Odrą 22.10.2011) (98)

Wydawnictwo: *Polnische Einwanderung : zur Geschichte und Gegenwart der Polen in Deutschland*, (red.) K. Ruchniewicz, 2011, ss. 316

2012

(99): Euro 2012

Kongres XXI: „Sąsiedztwo w centrum Europy” (Hambach 16–18.11.2012) (102)

„Nagroda magazynu DIALOG” 2012: Artur Becker i Konrad Vanja (Hambach 16.11.2012) (102)

(100): 25 lat DIALOGU (wydanie jubileuszowe); Ukraina; Europa; Polsko-Niemiecka Nagroda Dziennikarska

(101): „Miejsca pamięci”; edukacja; Polska-Rosja; pożegnanie Albrechta Riechersa

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2012	 <p>(102): kultura kulinarna w Polsce i w Niemczech; „Nagroda magazynu DIALOG”; pożegnanie Albrechta Lemppa</p>	
2013	 <p>(103): dziedzictwo polskich Żydów; Śląsk; edukacja (Deutsche Polen-Institut)</p> <p>(104): Bronisław Geremek; architektura; Europa; mity narodowe Polaków i Niemców</p> <p>(105): europejska rodzina; Europa; kultura pamięci; pożegnanie Zygmunta Januszewskiego i Bertholda Beitza</p> <p>(106): moda; kultur pamięci; Europa; „Nagroda magazynu DIALOG”; 40-lecie Stowarzyszenia Maximilian Kolbe-Werk</p> <p>Kwiecień – nagroda Polonii „Polonicus” dla Basila Kerskiego</p>	<p>Kongres XXII: „Sąsiedztwo w centrum Europy” (Berlin 25–27.10.2013) (106)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2013: Grażyna Słomka i Adam Krzemiński (Berlin 25.10.2013) (106)</p> <p>Debata: <i>Nowy akt założycielski?</i> (z udziałem: Adama Krzemińskiego, Dietmara Nietana i Johanna Wadephula; rozm. Basil Kerski; Berlin 25.10.2013) (106)</p>
2014	 <p>(107): „Czasy przełomu” (1989–2004–2014); Europa; pogranicze</p> <p>(108): „Renesans polski”; „Czasy przełomu” (1914, 1989); Europa</p>	<p>Kongres XXIII: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich „Sąsiedztwo w środku Europy” (Drezno 7–9.11.2014) (110)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2014: Lech Wałęsa i Międzyregionalna Rada Związkowa Łąba-Nysa (Drezno 7.11.2014) (110)</p> <p>Debaty: <i>Odrodzenie polskiego filmu?</i> (z udziałem Michała Chacińskiego i Łukasza Maciejewskiego; rozm. Basil Kerski; Berlin 30.05.2014) (108)</p>

	<p>DIALOG – tematy przewodnie¹, wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji</p>	<p>Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)</p>
<p>2014</p>	 <p>(109): sytuacja polityczna w Polsce w 2014 roku; Europa; literatura kryminalna; pożegnanie Urliki Gropp</p> <p>(110): „W co wierzymy?” (wiera i religia Polaków i Niemców); „Nagroda magazynu DIALOG”</p>	<p><i>Od pokojowych rewolucji 1989 roku do Euromajdanu 2014</i> (z udziałem: Zbigniewa Janasa, Dietmara Nietana, Lutza Rathenowa i Mykoła Riabczuk; rozm. Basil Kerski; Drezno 8.11.2014) (I10)</p>
<p>2015</p>	 <p>(111): społeczeństwo obywatelskie na pograniczu; Europa; Władysław Bartoszewski; Górny Śląsk</p> <p>(112): społeczeństwo narcystyczne; zjednoczenie Niemiec 1990; Europa; media</p> <p>(113): teatr; Europa</p> <p>(114): kultury ekonomiczne Polski i Niemiec; „Nagroda magazynu DIALOG”</p>	<p>Kongres XXIV: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich „Sąsiedztwo w środku Europy” (Bonn 6–8.11.2015)</p> <p>„Nagroda magazynu DIALOG” 2015: Zofia Posmysz-Piasecka i czasopismo „Osteuropa” (Bonn 6.11.2015) (I14)</p> <p>Debaty: <i>Śląskie tożsamości</i> (z udziałem Michała Olszewskiego, Sebastiana Rosenbaum i Marcina Wiatra; rozm. Basil Kerski; Berlin 13.03.2015) (I11)</p> <p><i>Bogate kontakty uświadamiają nam także różnice między naszymi narodami</i> (z udziałem Roberta Ryssa, Katrin Schröder i Bogdana Twardochleba; rozm. Basil Kerski; Berlin 25.09.2015) (I14)</p> <p><i>Polsko-niemiecki palimpsest</i> (z udziałem Petera Olivera Loew, Krzysztofa Ruchniewicza, Ziemowita Szczerka i Katarzyny Woniak; rozm. Gerhard Weiduschat; Drezno 8.11.2014) (I12)</p>
<p>2016</p>	 <p>(115): 25 lat traktat o dobrym sąsiedztwie; Polska w 2016 roku; Europa</p>	<p>Kongres XXV: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich „Sąsiedztwo w środku Europy” (Gdańsk 30.09.–2.10.2016) (I17)</p>

	DIALOG – tematy przewodnie ¹ , wydarzenia redakcyjne i wydawnicze, jubileusze, nagrody dla redakcji	Wybrane inicjatywy FZTN-P i P-N (kongresy i debaty, „Nagroda magazynu DIALOG”, wydawnictwa)
2016	 (116, 2): „Nowy Inny” (pochwała kultury dialogu)	„Nagroda magazynu DIALOG” 2016: Marek Prawda (Gdańsk 30.09.2016) (117) Wydawnictwo ⁴ : A. Hall, <i>Schlechter Wechsel. Polen unter der Regierung der Partei „Recht und Gerechtigkeit”, 2016, ss. 120.</i>
	 (117, 3): 30-lecie Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich; Trójkąt Weimarski; „Nagroda magazynu DIALOG”	
	 (118, 4): Polacy i Niemcy (sąsiedztwo); mniejszości (narodowe i seksualne) Październik – Order Zasługi RFN dla Basila Kerskiego	
2017	 (119): 30-lecie DIALOGU; Europa	Kongres ⁵ XXVI: Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich „Sąsiedztwo w środku Europy” (Poczdám 10–12.11.2017) (122) „Nagroda magazynu DIALOG” 2017 ⁶ : Martin Pollack (Poczdám 11.11.2017) (122)

Źródło: opracowanie własne.

- ⁴ W ramach nowej serii wydawniczej ukazały się również: „Schauplatz Geschichte Entdecken und Verstehen in den deutsch-polnischen Beziehungen / Tworzenie historii. Odkrywanie i zrozumienie w stosunkach polsko-niemieckich” (Ruchniewicz, 2018); „Europäische Lektionen. Deutsch-polnische Essays / Lekcje europejskie. Eseje niemiecko-polskie” (Kerski, 2018a); „Phantomschmerz Oberschlesien oder Cholonek und andere / Ból fantomowy Górny Śląsk lub Cholonek i inni” (Wiatr, 2018c); „Facetten der Nachbarschaft: Beiträge zur deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte / Oblicza sąsiedztwa: wkład w historię stosunków polsko-niemieckich” (Kerski, Ruchniewicz, Stekel, 2019); „Im gemeinsamen Haus: zur Geschichte der Deutschen in Polen / We wspólnym domu: o historii Niemców w Polsce” (Zybura, 2019); „Die deutsche Besatzung in Polen: Essays zur Erinnerungskultur / Okupacja niemiecka w Polsce: eseje o kulturze pamięci” (Traba, 2020). Redakcja „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG” wydała w 2019 r. zbiór dzienników Krzysztofa Zastawnego „Moja Grecja: wybór z dzienników” (Zastawny, 2019).
- ⁵ Kolejne kongresy Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich „Sąsiedztwo w środku Europy” odbyły się: XXVII – Toruń 12–14.10.2018; XXVIII – Bad Homburg 24–28.10.2019, XXIX – Getynga 22–24.10.2021.
- ⁶ W kolejnych latach laureatami „Nagrody magazynu DIALOG” zostali: Henryk Muszyński (Toruń 12.10.2018); Anna Wolff-Powęska (Bad Homburg 25.10.2019); Adam Bodnar, Hans Henning Hahn i Robert Traba (Getynga 22.10.2021).

Wykaz wybranych form gatunkowych

Przemówienia, wykłady i laudacje:

- Bartodziej, Gerhard *Tausend Bündnisse sind zwischen Deutschland und Polen nötig / Nie potrzeba tysięcy sojuszy Polaków z Niemcami* (fragment wystąpienia dla grupy parlamentarnej CDU; Bonn listopad 1991) (3/4 Dezember 1991).
- Bartoszewski, Władysław „*Czasem warto być butnym*” (laudacja z okazji przyznania Ludwigiowi Mehlhornowi i Wolfgangowi Templinowi „Nagrody magazynu DIALOG” 2009; Versmold 6.11.2009) (90).
- Bartoszewski, Władysław *Z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny* (Bonn 28.04.1995) (1/czerwiec 1995).
- Bauman, Zygmunt *Nowa faza europejskiej przygody* (wykład wygłoszony w ramach cyklu polsko-niemieckich debat „Europa, niedokończona przygoda”⁷ zorganizowany przez Instytut Polski w Berlinie i rząd kraju związkowego Brandenburgia, DIALOG i Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich; Berlin 7.06.2007) (83).
- Becker, Artur *Mija mała rodzina* (wystąpienie z okazji przyznania „Nagrody magazynu DIALOG” 2012; Hambach 18.11.2012) (102).
- Biedenkopf, Kurt (fragment przemówienia wygłoszonego z okazji wręczenia Polsko-Niemieckiej Nagrody Dziennikarskiej; Drezno 28.06.1997) (2/sierpień 1997).
- Bielecki, Jana Krzysztof (przemówienie na okoliczność podpisania polsko-niemieckiego traktatu o dobrym sąsiedztwie i pokojowej współpracy; Bonn 17.06.1991) (2 Juni/Julii 1991).
- Bingen, Dieter (Kolonializm brak informacji) (2/1992).
- Bionek, Adam *Etyka solidarności w XXI wieku* (wykład inauguracyjny cyklu „Etyka solidarności. Refleksje w rocznicę podpisania Porozumień Sierpniowych”; Gdańsk 30.08.2012) (101).
- Borodziej, Włodzimierz *Czekanie na skandal?* (z XXVII Konferencji Komisji UNESCO do spraw podręczników szkolnych: „Niemcy, Polacy, Żydzi. Od Oświecenia do wybuchu II wojny światowej”; Warszawa 29.05.–2.06.1995) (2/październik 1996).
- Dedecius, Karl *“Wer den Frieden gewinnen will, muß Freunde gewinnen” / Kto chce osiągnąć pokój, musi mieć przyjaciół* (fragment przemówienia z okazji przyznania Nagrody Pokojowej Księgarzy Niemieckich, Frankfurt nad Menem 7.10.1990) (6 Dezember 1990).
- Dedecius, Karl *Europejska Nagroda im. Św. Ulryka dla biskupa Nossola* (przemówienie z okazji wręczenia Alfonsowi Nossolowi Nagrody im. Św. Ulryka; Dillingen jesienią 1993) (1–4/1994).
- Friszke, Andrzej *Solidarność 1980–1989. Długa polska rewolucja* (zapis wykładu wygłoszonego podczas cyklu „Europa – niedokończona przygoda”; organizowanego przez Instytut Polski w Berlinie, Przedstawicielstwo Landu Brandenburgii przy Bundesracie oraz magazyn DIALOG; 5.03.2009) (88).

7 Dokumentacja wykładów i debat polsko-niemieckich wydanej w 2010 r. publikacji „Europa, ein unvollendetes Abenteuer. Deutsch-polnische Dialoge”, autorami wykładów byli: Zygmunt Bauman, Peter Bender, Arnulf Baring, Andrzej Friszke, Bronisław Geremek, Basil Kerski, Adam Michnik, Paul Nolte, Krzysztof Pomian, Rita Süßmuth, Robert Traba, Claus Offe, Heinrich August Winkler i Lech Wałęsa (Kerski, Kauffmann, Dąbrowski, 2010).

- Gauck, Joachim (poślanie z okazji 30. rocznicy założenia Federalnego Związki Towarzystw Niemiecko-Polskich i XXV Kongresu; Gdańsk 30.09.2016) (117).
- Genscher, Hans-Dietrich (fragment wypowiedzi wygłoszonej podczas spotkania z MSZ Marianem Orzechowskim; Bonn 7.04.1986) (nr 1/2, 2 Juni 1987).
- Geremek, Bronisław „*Chcemy Europy solidarnej*” (fragment wystąpienia z okazji wręczenia Międzynarodowej Nagrody im. Karola Wielkiego; Akwizgran 21.05.1998) (2/październik 1998).
- Geremek, Bronisław „*Pojednanie polsko-niemieckie wzmacnia wspólnotę europejską*” (przemówienie z okazji 20-lecia powstania Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich; Berlin 11.11.2006) (77–78).
- Herzog, Roman *50. rocznica Powstania Warszawskiego* (przemówienie wygłoszone podczas uroczystości z okazji 50. rocznicy Powstania Warszawskiego; Warszawa 1.08.1994) (1–4/1994).
- Herzog, Roman *Z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny* (Bonn 28.04.1995) (1/czerwiec 1995).
- Hofmann, Gunter *Wewnętrzni sąsiedzi* (laudacja z okazji przyznania Adamowi Krzemińskiemu „Nagrody magazynu DIALOG” 2013; Berlin 25.10.2013) (106).
- Jaruzelski, Wojciech (fragment przemówienia; Warszawa 2.05.1990) (nr 3/4 Juni 1990).
- Jerofijew, Wiktor *Demokracja po rosyjsku* (wypowiedź podczas konferencji „Jak daleko sięga demokracja w Europie?”, zorganizowanej przez Europejskie Centrum Solidarności i Fundację Schloss Neuhardenberg; Neuhardenberg 6.12.2012) (104).
- Kapuściński, Ryszard *Spotkanie z Innym jako wyzwanie XXI wieku* (wykład wygłoszony z okazji przyznania Doktora Honoris Causa Uniwersytetu Jagiellońskiego; Kraków 1.10.2004) (69–70).
- Kinkel, Klaus (fragment przemówienia w Bundestagu; Bonn 20.05.1992) (2/1992).
- Kohl, Helmut (fragment wystąpienia wygłoszonego podczas spotkania z Premierem RP Tadeuszem Mazowieckim; Warszawa 9.11.1989) (1/2 Januar 1990).
- Kohl, Helmut (fragment wypowiedzi z „Raportu o stanie narodu”; Bonn 1.12.1988) (1/2 Januar 1989).
- Kohl, Helmut *Z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny* (Bonn 28.04.1995) (1/czerwiec 1995).
- Koschnick, Hans *1939–1989: Polen und Deutschland – keine neuen weißen Flecken / Polska i Niemcy – nie ma nowych „białych plam*” (wykład dla Towarzystwa Niemiecko-Polskiego w Hanowerze; brak informacji) (1/2 Januar 1989).
- Kramer, Karl-Friedrich *Telewizja jako pomost* (laudacja z okazji przyznania redakcji programu „Kowalski i Schmidt” „Nagrody magazynu DIALOG” 2010; Kilonia 5–7.11.2010) (94).
- Krastev, Ivan *Jak zapobiec dezintegracji Europy?* (wystąpienie w ramach Forum „Europa z widokiem na przyszłość”; Gdańsk 14–15.05.2015) (113).
- Krzemiński, Adam *Protolinijność i uczciwość* (laudacja z okazji przyznania Ricie Süßmuth Nagrody Europejskiego Uniwersytetu Viadrina we Frankfurcie nad Odrą; Frankfurt nad Odrą 26.11.2008) (85–86).
- Lenz, Siegfried *Auschwitz laßt sich im historischen Vergleich nicht erfassen / Nie sposób opisać Auschwitz w historycznym porównaniu* (fragment przemówienia z wręczenia Nagrody Pokojowej Księgarzy Niemieckich; październik 1988) (1/2 Januar 1989).

- Lipski, Jan Józef *Das polnische Abenteuer mit der Linken / Polska przygoda z lewicą* (wykład wygłoszony na sympozjum „Polska dziś”; Kolonia 22.10.1989) (1/2 Januar 1990).
- Magris, Claudio *Niewidoczne granice* (fragment frankfurckiego przemówienia; brak informacji) (91).
- Mazowiecki, Tadeusz (fragment przemówienia podczas spotkania z Kanclerzem RFN Helmutem Kohlem, Warszawa 9.11.1989) (1/2 Januar 1990).
- Mehlhorn, Ludwig *Krucha jedność myśli, słów i uczynków* (laudacja z okazji przyznania „Tygodnikowi Powszechnemu” ‘Nagrody magazynu DIALOG’ 2005; Bad Zinnowitz 7.10.2005) (72–73).
- Mehlhorn, Ludwig *Postawy moralne i procesy edukacji politycznej* (fragment wystąpienia z okazji przyznania „Nagrody magazynu DIALOG” 2009; Versmold 6.11.2009) (90).
- Nietan, Dietmar *Rewolucjonista i demokrata* (laudacja z okazji przyznania Lechowi Wałęsie „Nagrody magazynu DIALOG” 2014; Drezno 7.11.2014) (110).
- Nolte, Paul *Patriotyzm demokracji. Niemieckie tożsamości* (zapis wykładu wygłoszonego w ramach cyklu „Europa – niedokończona przygoda”, organizowanego wspólnie przez Instytut Polski w Berlinie, Przedstawicielstwo Landu Brandenburgii przy Bundestagu oraz magazyn DIALOG, 27.03.2008) (87).
- Offe, Claus *Warunki działania* (komentarz do wykładu Zbigniewa Baumana, wygłoszonego w ramach cyklu polsko-niemieckich debat „Europa, nieskończona przygoda” zorganizowanego przez Instytut Polski w Berlinie i rząd kraju związkowego Brandenburgia, DIALOG i Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich; Berlin 7.06.2007) (83).
- Olschowsky, Heinrich *„Es lebe die subversive Kraft poetischer Phantasie...”/„Niech żyje dywersyjna siła poetyckiej fantazji...”* [laudacji z okazji wręczenia Karlowi Dedeciusowi Nagrody Pokojowej Księgarzy Niemieckich; Frankfurt nad Menem 7.10.1990) (6 Dezember 1990).
- Orzechowski, Marian (fragment przemówienia na temat przeglądu rocznego w Sejmie, Warszawa luty 1987) (nr 1/2, 2 Juni 1987).
- Paczkowski, Andrzej *Nowy europejski pejzaż pamięci* (wykład wygłoszony podczas konferencji „Pamięć Europy”, zorganizowanej przez Europejską Sieć Pamięć i Solidarność, Federalną Fundację Badań Nad Dyktaturą Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec i Europejskie Centrum Solidarności; Berlin 10–12.10.2013) (106).
- Pomian, Krzysztof *Jakiej Europy i jakiej Unii chcemy?* (wykład wygłoszony w ramach cyklu „Pasja Europa. Polsko-niemieckie dialogi” zorganizowanego przez Fundację Schloss Neuhardenberg i Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich oraz magazyn DIALOG; Neuhardenberg 21.04.2007) (83).
- Pomian, Krzysztof *Jakiej Europy i jakiej Unii chcemy?* (wykład wygłoszony w ramach cyklu „Pasja Europa. Polsko-niemieckie dialogi” zorganizowanego przez Fundację Schloss Neuhardenberg i Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich oraz magazyn DIALOG; Neuhardenberg 21.04.2007) (83).
- Pomorski, Adama *Nowa fala nacjonalizmu* (wypowiedź podczas konferencji „Jak daleko sięga demokracja w Europie?”, zorganizowanej przez Europejskie Centrum Solidarności w Gdańsku i Fundację Schloss Neuhardenberg; Neuhardenberg 6.12.2012) (105).

- Prawda, Marek *„Lepiej być dla siebie interesującym...”* (fragment wystąpienia z okazji 25-lecia powstania Towarzystwa Niemiecko-Polskiego w Hamburgu; Hamburg 28.08.1997) (3–4/grudzień 1997).
- Prawda, Marek *Europa trafnych odpowiedzi* (wystąpienie z okazji przyznania „Nagrody magazynu DIALOG” 2016; Poczdam 11.11.2017) (117).
- Rau, Johannes (*brak tytułu*) (wystąpienie na XI Kongresie „Polacy i Niemcy wspólnie w Europie. Współpraca i bezpieczeństwo”; Frankfurt nad Menem 5.05.2002) (61).
- Rau, Johannes *Z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny* (Bonn 28.04.1995) (1/czerwiec 1995).
- Rautenberg, Erardo C. *Wiosna jesienią* (fragment laudacji z okazji przyznania Konradowi Vaniji „Nagrody magazynu DIALOG” 2012; Hambach 18.11.2012) (102).
- Reiter, Janusz *O nową kulturę polityczną odpowiedzialności* (wystąpienie w ramach Forum „Europa z widokiem na przyszłość”; Gdańsk 15.05.2015) (114).
- Schröter, Christian *Zupełnie inny Niemiec* (laudacja z okazji przyznania Steffenowi Möllerowi „Nagrody magazynu DIALOG” 2008; Magdeburg 8.11.2008) (85–86).
- Schwan, Gesine *Architekt partnerskiej współpracy* (laudacja z okazji przyznania Markowi Prawdzie „Nagrody magazynu DIALOG” 2016; Poczdam 11.11.2017) (117).
- Schwan, Gesine *Wartości i społeczeństwo* (wykład wygłoszony z okazji otwarcia Europejskiego Centrum Solidarności; Gdańsk 30.08.2014) (110).
- Skubiszewski, Krzysztof (fragment wystąpienia; Berlin październik 1990) (6 Dezieber 1990).
- Skubiszewski, Krzysztof *Neue Wege wurden gebahnt / Zbudowano nowe drogi utorowane* (fragment przemówienia w Sejmie podczas pierwszego czytania ustawy o ratyfikacji „Traktatu o dobrym sąsiedztwie i pokojowej współpracy”; Warszawa 13.09.1991) (3/4 Dezieber 1991).
- Smolar, Andrzej *Europa na rozdrożu* (fragment wykładu wygłoszonego w ramach cyklu spotkań „O Europie i jej kłopotach” zorganizowanych przez kancelarię Tomasza Kopoczyńskiego; Gdynia 5.06.2014) (108).
- Steinmeier, Frank-Walter *Dialog obywateli* (przemówienie z okazji 20-lecia powstania Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich; Berlin 11.11.2006) (77–78).
- Stolzmann, Maria *Eine Ara des Zusammenlebens / Czas wspólnej egzystancji* (fragment przemówienia w Sejmie podczas pierwszego czytania ustawy o ratyfikacji „Traktatu o dobrym sąsiedztwie i pokojowej współpracy”; Warszawa 13.09.1991) (3/4 Dezieber 1991).
- Süssmuth, Rita (przemówienie dla Towarzystwa Polsko-Nemieckiego w Hanowerze; Hanower 9.03.1990) (3/4 Juni 1990).
- Szczygiński, Andrzej *Kwiatki wokół szubienicy* (przemówienie wygłoszone na uroczystości z okazji 50. rocznicy wyzwolenia obozu koncentracyjnego Sachsenhausen; Berlin 23.04.1995) (1/czerwiec 1995).
- Traba, Robert *Środkowoeuropejskie budowanie mostów* (laudacja z okazji przyznania Fundacji „Pogranicze” „Nagrody magazynu DIALOG” 2006; Berlin 11.11.2006) (77–78).
- Tusk, Donald *Duch Europy* (esej będący podstawą wystąpienia Premiera RP wygłoszonego podczas uroczystości przyznania Donaldowi Tuskowi Nagrody im. Karola Wielkiego; Akwizgran 13.05.2010) (92).
- Tusk, Donald *Wyzwania dla Unii Europejskiej* (wystąpienie w ramach Forum „Europa z widokiem na przyszłość”; Gdańsk 15.05.2015) (113).

- Vanija, Konrad *Europejskie kontakty kulturowe* (wystąpienie z okazji przyznania Arturowi Beckerowi „Nagrody magazynu DIALOG” 2012; Hambach 18.11.2012) (102).
- Wałęsa, Andrzej *Chciałem zrobić film o zwycięstwie* (fragment wypowiedzi z publicznej rozmowy w Europejskim Centrum Solidarności w Gdańsku; również z żoną reżysera Krystyną Zachwatowicz rozm. Basil Kerski; Gdańsk 19.05.2012) (100).
- Wałęsa, Lech *50 rocznica Powstania Warszawskiego* (przemówienie wygłoszone podczas uroczystości z okazji 50. rocznicy Powstania Warszawskiego; Warszawa 1.08.1994) (1–4/1994).
- Wałęsa, Lech *Europie potrzebna jest solidarność* (fragment wystąpienia z okazji przyznania Międzyregionalnej Radzie Związkowej Łaba-Nysa „Nagrody magazynu DIALOG” 2014; Drezno 7.11.2014) (110).
- Wałęsa, Lech *Z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny* (Bonn 28.04.1995) (1/czerwiec 1995).
- Wałęsa, Lech *Z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny* (Warszawa 8.05.1995) (1/czerwiec 1995).
- Weizsäcker, Richarda von (fragment przemówienia; Jabłonna 2–3.05.1990) (3/4 Juni 1990).
- Wiewiorka, Michel *Nowe wyzwania dla demokracji* (wykład wygłoszony w ramach cyklu „Etyka Solidarności”; Gdańsk 30.08.2015) (114).
- Winkler, Heinrich August *Podzielone krajobrazy pamięci. Długa droga Europy do wspólnej wizji wieku skrajności* (skrótowa wersja wykładu wygłoszonego podczas konferencji „Czy grozi nam nowy antysemityzm?”; Neuhardenberg 11.06.2005) (72–73).
- Wojciechowski, Krzysztof *Nauka a społeczeństwo obywatelskie* (laudacja z okazji przyznania Instytutowi Historii Stosowanej z Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą „Nagrody magazynu DIALOG” 2011; Frankfurt nad Odrą i Ślubice 21–23.10.2011) (98).
- Wóycicki, Kazimierz (brak informacji) (2/1992).
- Ziemer, Klaus *Nauka jako pomost* (laudacja z okazji przyznania Klausowi Zernackowi „Nagrody magazynu DIALOG” 2010; Kilonia 5–7.11.2010) (94).

Wywiady⁸

- Adamowicz, Paweł *Wśród gdańszczan okrzepla duma z własnego miasta* (rozm. Wojciech P. Duda) (79).
- Andrzejewska, Lilianna *Walka o byt* (rozm. Katarzyna Weintraub) (53).
- Amaro, Wojciech Modest *Kuchnia polska XXI wieku* (rozm. Agnieszka Drotkiewicz) (102).
- Andriessen, Frans *Es wird an der Wirtschaft liegen, was sie daraus macht / Od gospodarki będzie zależeć, co z tego wyjdzie* (rozm. Dietmar Stutzer) (3/4 Juni 1990).
- Arvey, Stefan *Die Entdeckung des Unbewußten war der erste Schritt des Menschen hin zur Freiheit / Odkrycie tego, co jest nieświadome, było pierwszym krokiem człowieka ku wolności* (rozm. Anna Czarnocka) (1 März/April 1991).
- Axer, Erwin *Losy rzuciły mnie w objęcia Bertolta Brechta* (rozm. Joanna Skibińska) (60).
- Bahr, Egon *Wprawdzie wygrano wojnę w Kosowie, ale jeszcze nie pokój* (rozm. Basil Kerski i Felix Knüpling) (jesień/zima 1999).
- Balcerowicz, Leszek *Potrzebujemy strategicznych koncepcji* (rozm. Hermann Schmidtendorf) (jesień/zima 1999).

⁸ Z wykazu wyłączono przedruki.

- Bartodziej, Gerhard *Reprezentując niemiecką część polskiego społeczeństwa* (rozm. Adam Krzemiński) (3–4/grudzień 1996).
- Bartodziej, Gerhard *Już nie chodzi o granicę* (rozm. Günter Filter) (1–4 1994).
- Bartoszewski, Władysław *Jesteśmy rodziną transatlantycką* (rozm. Gerhard Gnauck) (60).
- Bartoszewski, Władysław *Prawda jest taka, że elity, może poza pojedynczymi osobami, nie dorastały do zrozumienia wagi stosunków obu krajów* (rozm. Basil Kerski, Tomasz Kycia i Robert Żurek) (111).
- Bauman, Zygmunt *Państwa narodowe poszukują nowego typu legitymizacji władzy* (rozm. Leszek Gałęcki) (72–73).
- Bender, Peter *Żaden rząd europejski nie może sobie pozwolić na permanentne napięcia ze Stanami Zjednoczonymi* (rozm. Tomasz Nowak) (66–67).
- Bertram, Christoph *Integracja europejska leży w interesie Stanów Zjednoczonych* (rozm. Tomasz Nowak) (69–70).
- Biedenkopf, Kurt *Niezbędna jest głęboka reforma systemu socjalnego* (rozm. Steffen Höhne) (66–67).
- Bieniasz, Stanisław *Man muß der Geschichte vertrauen.../Trzeba zaufać historii...* (rozm. Adam Krzemiński) (3/4 Dezember 1991).
- Bingen, Dieter *Ciekawość świata* (rozm. Basil Kerski) (91).
- Bismarck, Klaus von *Die eröffnung eines kulturInstituts In Warschau ist ein gutes Stück vorangekommen / Poczyniono duży postęp na rzecz otwarcia oddziału instytucji kultury w Warszawie* (brak informacji) (3/4 August 1988).
- Blüm, Norbert *Schnell und wirksam beim Aufbau einer modernen Arbeitweiwaltung helfen / Szybko i skutecznie pomóc w tworzeniu nowoczesnego systemu zarządzania pracą* (rozm. DIALOG) (1 März/April 1991).
- Blüm, Norbert *Sie werden ihren Weg gehen / Oni pójdą swoją drogą* (brak informacji) (1/2 Januar 1989).
- Bochniarz, Henryka *Odpowiedzialność społeczna* (rozm. Anna Mateja) (66–67).
- Bodnar, Adam *Polska w mikroskali* (rozm. Anna Mateja) (117).
- Bodschwin, Katrin; Lemmermeier, Doris; Kacorzyk, Andrzej; Suksdorf, Philip *Konfrontacja z przeszłością, pytania o przyszłość* (rozm. Hartmut Ziesing) (82).
- Böhmer, Wolfgang *Rozszerzenie Unii Europejskiej jako szansa i zobowiązanie* (rozm. Steffan Hohne) (61).
- Brakoniecki, Kazimierz *Borussia – partner dla wszystkich* (rozm. Piotr Piaszczyński) (3/4 1993).
- Brandys, Kazimierz *Emigracja ma własne prawa* (rozm. Urlike Gropp) (51–51, 3/4 1999).
- Brzeziński, Zbigniew *4 kwietnia 1999 roku to dobra data* (brak informacji) (2/październik 1996).
- Buras, Jacek St. *Szansa na nadrobienie zaległości* (rozm. Katarzyna Fortuna) (82).
- Buzek, Jerzy *Obydwe strony muszą pokazać dobrą wolę* (rozm. Basil Kerski i Christoph von Marschall) (wiosna/lato 1/2 1999).
- Chwin, Stefan *W żadnej z moich książek nie ma obrazu harmonijnej arkadii dawnego Gdańska* (rozm. Jarosław Zalesiński) (79).
- Chwin, Stefan *Gdańskie uniwersum* (rozm. Aleksandra Ubertowska) (1/maj 1997).
- Comes, Stefan *Drzwi są już uchylone szerzej, ale jeszcze nie całkiem otwarte* (rozm. Felix Knüpling) (wiosna/lato 1/2 1999).

- Cullen, Michael S., *Interakcja między sztuką i polityką* (rozm. Dorota Danielewicz i Basil Kerski) (105).
- Czyżewski, Krzysztof *Siła nie jest ukryta w wielkich instytucjach czy ideologiach, tkwi w sprawach małych i bliskich ludziom* (rozm. Anna Mateja) (119).
- Czyżewski, Krzysztof *Dialog kultur* (rozm. Maja Jaszewska) (74–75).
- Davies, Norman *Potrzebne są jeszcze gesty o symbolicznym znaczeniu* (rozm. Tomasz Nowak) (61).
- Davies, Norman *Powstanie było konieczne, aby przeciwstawić się terrorowi narodowych socjalistów* (rozm. Tomasz Nowak) (68).
- Doris i Mirk *Jak Polka z Niemką* (rozm. Mirosława Salska-Kaca) (1/maj 1998).
- Engel, Walter *Kulturbrücke zu den östlichen Nachbarn / Pomost kultury do wschodnich sąsiadów* (brak informacji) (3/4 Dezember 1992).
- Fatah, Sherko, *Dawne wyobrażenia o homogeniczności kulturowej nadal są aktualne* (rozm. Basil Kerski) (98).
- Gawlik, Radosław *Z podziemia do parlamentu* (rozm. Andrzej Stach) (55–56).
- Geißler, Benjamin *Rozmowa z autorem filmu dokumentalnego „Skok czasu”* (rozm. Mirosława Salska-Bünsch) (55–56).
- Gorczyca, Eugeniusz *Skoncentrujemy się na kulturze i nauce* (rozm. Marzena Guz-Vetter) (51–51, 3/4 1999).
- Grabowska, Mirosława *Podział postkomunistyczny, czyli „my” i „oni”* (rozm. Ireneusz Krzemiński) (72–73).
- Gronkiewicz-Waltz, Hanna *Euro zostanie wprowadzone w Polsce najpóźniej w 2008 roku* (rozm. Hermann Schmidtendorf) (51–51, 3/4 1999).
- Gross, Jan Tomasz *Teraz historia jest pisana zupełnie inaczej* (rozm. Katarzyna Weintraub) (82).
- Grünbein, Durs *Tęsknota za kulturą uniwersalną* (rozm. Basil Kerski) (101).
- Günter, Grass *Wir beide, Deutsche und Polen, können von den Tschechen Lern / Razem, Niemcy i Polacy, możemy się uczyć od Czechów* (rozm. Adam Krzemiński) (5 August 1990).
- Hahn, Hans Henning *Pejzaże pamięci zbiorowych* (rozm. Burkhard Olschowsky) (66–67).
- Herling-Grudziński, Gustaw *Koniec politycznego modelu* (rozm. Basil Kerski) (53).
- Hirtreiter, Xavier *Chcemy być rzecznikiem obywateli* (brak informacji) (1/maj 1998).
- Hoffman, Eva *Zaginiony świat* (rozm. Elżbieta Stasik) (57).
- Hoffmann, Gerd *Współpraca jest pilnie potrzebna* (brak informacji) (1/kwiecień 1996).
- Holland, Agnieszka *Bez pozytywnego snobizmu nie ma zainteresowania kulturą* (rozm. Natalia Adaszyńska) (93).
- Homeyer, Joseph *Odwaga Wyszyńskiego obudziła nadzieję na pojednanie* (rozm. Tomasz Kycia i Robert Żurek) (72–73).
- Huelle, Paweł *Tęsknota za barokiem* (rozm. Grzegorz Fortuna) (1/maj 1997).
- Jacobsen, Hans-Adolf *Pierwszeństwo ma teraz wzajemna wymiana kulturalna* (brak informacji) (3–4/grudzień 1996).
- Jaskiernia, Jerzy *Zum Dialog kann Man nicht Zwinger.../Do dialogu nie można zmusić* (rozm. Jerzy Klechta) (1/2, 2 Juni 1987).

- Kamiński, Witold *Mieszkając w Niemczech, uzyskujemy nieco inne spojrzenie na siebie i na świat* (rozm. Katrin Lechler) (80–81).
- Kanther, Manfred *Wywiad z Federalnym Ministrem Spraw Wewnętrznych Manfredem Kantherem* (brak informacji) (1/kwiecień 1996).
- Kapuściński, Ryszard *Zadaniem reportera nie jest bierne opisywanie, tylko budowanie porozumienia i tworzenie atmosfery wyrozumiałości* (rozm. Katarzyna Fortuna) (77–78).
- Käßmann, Margot, Życieński Józef *Chrześcijańskie fundamenty Europy* (rozm. Rita Süßmuth) (74–75).
- Kertschmer, Otto *Uczynić Via Regia ponownie przejeżdżną w obu kierunkach* (rozm. Basil Kerski) (wiosna/lato 1/2 1999).
- Kłoczowski, Jerzy *Europejskie dziedzictwo* (rozm. Łukasz Jasina) (97).
- Kneip, Matthias *Polska w niemieckich szkołach – nowe inicjatywy i projekty* (rozm. Markus Krzoska) (71).
- Koschyk, Hartmut *Nielatwo jest zyskać w społeczeństwie zrozumienie dla polityki wobec mniejszości* (brak informacji) (118).
- Kostrzewa, Wojciech *Nie ma lęku przed kapitałem niemieckim w Polsce* (rozm. Marzena Guz-Vetter) (53).
- Kowalski, Sergiusz *Pełzająca rewolucja* (rozm. Anna Mateja) (115).
- Kozakiewicz, Mikołaj *Dem Ausgang Nähner / Bliżej wyjścia* (rozm. Stanisław Podemski) (3 Dezember 1987).
- Krynicky, Ryszard *Wyspa wolności* (rozm. Katarzyna Fortuna) (85–86).
- Krzemiński, Adam *Willy Brandt w Warszawie. Ciągłość i zmiana w niemieckiej polityce wobec Polski (1970–1990–2010)* (rozm. Basil Kerski) (94).
- Kurczewski, Jacek *Polska, podzielony naród* (rozm. Anna Mateja) (116).
- Kuroń, Jacek *Prawa mniejszości są prawami człowieka* (rozm. Jürgen Vietig) (1–4 1994).
- Kuroń, Jacek *Trudna droga do pojednania* (rozm. Iza Chruślińska i Piotr Tyma) (64).
- Kutz, Kazimierz *Śląsk jest dla mnie historyczną sierotą* (rozm. Hermann Schmidtendorf) (51–52, 3/4 1999).
- Kwaśniewski, Aleksander *Gründung lines Forum der für die Jugendpolitik verantwortlichen regierungsvertreter wäre von Grossem nutzen / Pożyteczne byłoby utworzenie forum wymiany opinii dla przedstawicieli rządu, odpowiedzialnych za politykę młodzieżową* (brak informacji) (3/4 August 1988).
- Lalumière, Cathérine *Polen kann nach den Wahlen sofort Mitglied des Europarates werden / Polska może tuż po wyborach zostać członkiem Rady Europy* (brak informacji) (2 Juni/Juli 1991).
- Laqueur, Walter *Ameryka i Unia Europejska mają wspólne interesy* (rozm. Tomasz Nowak) (65).
- Lemmermeier, Doris *Odejscie od starych form spotkań młodzieży* (rozm. Basil Kerski) (58/59).
- Ley, van der Sabrina *Każdy artysta jest osobną planetą, której nie da się zdefiniować narodowościowo* (rozm. Krzysztof Visconti) (66–67).
- Lipowicz, Irena *Spadek po PRL* (rozm. Andrzej Grajewski) (80–81).
- Lustiger, Arno *Byliśmy dumnymi obywatelami polskimi religii żydowskiej* (rozm. Joanna Skibińska) (54).

- Maaz, Hans-Joachim *Od narcyzmu indywidualnego do społeczeństwa narcystycznego* (rozm. Nina Müller i Marcin Piekoszewski) (112).
- Mack, Manfred *Przekazywanie wiedzy nie polega wyłącznie na walce ze stereotypami* (rozm. Arkadiusz Szczepański) (103).
- Marchwiński, Janusz *Nie jesteście żadną „placówką nad Renem”* (rozm. Adam Krzemiński) (1/kwiecień 1996).
- Marquis, Werner *Welche Möglichkeiten haben polnische Arbeitnehmer?/Jakie możliwości mają polscy pracownicy?* (brak informacji) (3/4 Dezember 1992).
- Masłowska, Dorota *Bycie niepodobnym jest zdradą* (rozm. Agnieszka Drotkiewicz) (91).
- Mazowiecki, Tadeusz *Polska była pierwszym krajem w Europie, który pokojowo zmienił swój system polityczny* (rozm. Herman Schmidtendorf) (jesień/zima 1999).
- Mazowiecki, Tadeusz *Spółczesność polskie nie było do takiego kroku przygotowane* (rozm. Tomasz Kycia i Robert Żurek) (72–73).
- Mazowiecki, Tadeusz *Zuerst muß man ja sagen zur Solidarność / Na początku trzeba Solidarności powiedzieć tak* (rozm. Klasu Reiff) (1/2 Januar 1989).
- Meckel, Markus *Nikt nie liczył się z takim tempem* (rozm. Reinhold Vetter) (112).
- Meckel, Markus *Chcemy powiązać wszystkie działania* (rozm. Adam Krzemiński) (2/październik 1996).
- Michnik, Adam *Nadal uważam, że Polska jest na dobrej drodze* (rozm. Joachim Trenkner i Basil Kerski) (58/59).
- Michnik, Adam Bronisław *Geremek – strateg polskiej transformacji* (rozm. Elżbieta Michałowska) (104).
- Milkiewicz, Wiesław *Chcemy służyć jako dobry przykład i dodać odwagi wielu innym polskim przedsiębiorcom* (brak informacji) (102).
- Möllemann, Jürgen W. (brak tytułu) (brak informacji) (2/1992).
- Möller, Steffen *Niemcy to potajemni fani Polski* (rozm. Andrzej Stach) (85–86).
- Müller, Jan-Werner *Europie potrzeba jest nowa umowa społeczna* (rozm. Adam Krzemiński) (105).
- Muszyński, Henryk *Należy się przeciwstawiać antyżydowskiemu przesądowi* (rozm. Hermann Schmidtendorf) (wiosna/lato 1999 (1–2)).
- Nietan, Dietmar *Stosunki między dwoma państwami kształtowane są nie poprzez rządy, lecz pojedynczych ludzi* (rozm. Arkadiusz Szczepański) (115).
- Nietan, Dietmar *W stosunkach polsko-niemieckich potrzebujemy nowych ambicji* (rozm. Basil Kerski) (95).
- Nikolski, Lech *Stawiamy na interaktywność* (rozm. Thomas Urban) (62–63).
- Nossol, Alfons *Podać sobie ręce* (rozm. Stanisław Bieniasz) (2–3/grudzień 1995).
- Olczak-Ronikier, Joanna *Korczak – Żyd i Polak w jednej osobie* (rozm. Anna Mateja) (103).
- Orłowski, Hubert *Z każdym dniem zmienia się nasza wizja przeszłości* (rozm. Hubert Musiał) (99).
- Paczkowski, Andrzej *Komunizm i Żydzi* (rozm. Iza Chruslińska) (60).
- Płoszczyk, Bernhard *Jesteśmy Ślązakami* (rozm. Klaus Bachmann) (2–3/grudzień 1995).
- Pöhle, Klaus *Adresatem pomocy jest cały region* (brak informacji) (3–4/grudzień 1996).
- Pollack, Martin *Ludzie czują atawistyczną chęć zamknięcia się wśród swoich* (rozm. Adam Krzemiński) (119).

- Pomian, Krzysztof *Rok 1914 – początek i koniec* (rozm. Piotr Kosiewski) (108).
- Pomianowski, Jerzy *Wizytówka Polski* (rozm. Hermann Schmidtendorf) (58/59).
- Posadzki, Tadeusz *Wywiad z prezydentem miasta Gdańska, Tomaszem Posadzkim* (rozm. Günter Filter, Adam Krzemiński) (1–4 1994).
- Prawda, Marek *Polska i Niemcy są szczególnie powołane do tego, aby nie dopuścić do nowych podziałów na kontynencie* (rozm. Basil Kerski) (95).
- Rada, Uwe *Rzeka jako pomost?* (rozm. Burkhard Olschowsky) (68).
- Rakowski, Mieczysław *Psychologiczny przełom* (rozm. Basil Kerski) (54).
- Rau, Johannes *Kawałek sąsiedztwa* (brak informacji) (1/maj 1998).
- Rauziński, Robert *Emigracja zarobkowa – plusy i minusy* (rozm. Teresa Sienkiewicz-Miś) (51–51, 3/4 1999).
- Reich-Ranicki, Marcel *Czar polskiego romantyzmu* (rozm. Joanna Skibińska) (54).
- Reiter, Janusz *Niemcy przestali rozumieć Polskę, a Polacy nie ufają już Niemcom* (rozm. Piotr Buras) (65).
- Riabczuk, Mykoła *Postkolonialne problemy Ukrainy* (rozm. Iza Chruślińska) (100).
- Ribbe, Lutz *Na płaszczyźnie ogólnonarodowej polsko-niemiecka współpraca w dziedzinie ekologii nie odgrywa już większej roli* (rozm. Basil Kerski) (55–56).
- Rosati, Dariusz *Stosunki nigdy nie były tak dobre, ale...* (rozm. DIALOG) (3–4/grudzień 1997).
- Rosenfeld, Martin T. *Brakuje ducha przedsiębiorczości* (rozm. DIALOG) (61).
- Rottenberg, Anda *Sztuka jako świadectwo historii* (rozm. Katarzyna Weintraub) (96).
- Rusiecki, Jacek *Nasza działalność przyczyniła się do zbliżenia między Polakami a Niemcami* (rozm. Marzena Guz-Vetter) (54).
- Rzeszotarski, Marek *Diplomatie – eine Mission / Misja – dyplomacja* (rozm. Friedrich-Wilhelm Kramer) (2 September 1993).
- Santorski, Jacek *Gorycz i odrobina nadziei* (rozm. Anna Mateja) (118).
- Sapper, Manfred *Ukraina testem dla Europy* (rozm. Basil Kerski) (114).
- Särchen, Günter *Nadwornym błaznem byłem do końca* (rozm. Adam Krzemiński) (2/sierpień 1997).
- Schäfer Rainer *Futbol to tylko futbol, mistrzostwom świata przypisuje się za duże znaczenie* (rozm. Olaf Sundermeyer) (74–75).
- Schäpe, Thaddäus *Konkurentów stykamy ze sobą* (rozm. Stanisław Bieniasz) (2–3/grudzień 1995).
- Schilly, Otto *Nie wiązać pamięci o wysiedleniach z polityką kompensacyjną* (rozm. Basil Kerski i Felix Knüpling) (53).
- Schlögel, Karl *Rosja poza Putinem* (rozm. Paul Toetzke) (112).
- Schlögel, Karl *Wschód Europy i sztuka opowiadania historii* (rozm. Tomasz Nowak i Robert Żurek) (71).
- Schmidt, Helmut *Na powstanie Solidarności zareagowałem z dużą sympatią* (rozm. Reinhold Vetter) (88).
- Schwall-Düren, Angelika *Polskę poznałam nie tylko z perspektywy warszawskich hoteli* (rozm. Basil Kerski) (53).
- Simonides, Dorota *Naród śląski?* (brak informacji) (3–4/grudzień 1997).
- Skarżyńska, Krystyna *Za dużo marzeń* (rozm. Anna Mateja) (112).

- Skiba, Jakub *Brak dostatecznej oferty edukacyjnej w języku polskim dla Polaków w Niemczech jest nierozwiązanym problemem w relacjach polsko-niemieckich* (brak informacji) (118).
- Snyder, Timothy D. *Metamorfozy Ukrainy* (rozm. Iza Chruślińska) (111).
- Sternicki, Zygfryd *Jestem Niemcem, ale lojalnym obywatelem Polski* (rozm. Wojciech Duda) (1–4 1994).
- Stolpe, Manfred *Sąsiedztwo powinno rosnąć od dołu* (rozm. Hanna Hartwig) (1/maj 1998).
- Stomma, Stanisław *Drogi do porozumienia* (rozm. Wojciech Duda i Basil Kerski) (54).
- Struzik, Adam *Europejska sieć regionów* (rozm. Piotr Leszczyński) (84).
- Szponarski, Edward *Najlepsze noty za pomoc* (rozm. Marzenna Guz-Vetter) (3–4/grudzień 1997).
- Sztark, Marek *Musimy się otworzyć na ludzi z zagranicy* (rozm. Basil Kerski i Bogdan Twardochleb) (92).
- Sztompka, Piotr *Integracja nie będzie nową traumą* (rozm. Janusz Mejcherek) (66–67).
- Szynkowski vel Sęk, Szymon *Polska jest gotowa do budowania partnerskich i przyjaznych relacji z Niemcami* (rozm. Arkadiusz Szczepański) (119).
- Thierse, Wolfgang *Europejski dialog na temat historii nie jest wymianą uprzejmości, lecz konfrontacją odmiennych doświadczeń* (rozm. Basil Kerski i Burkhard Olschowsky) (69–70).
- Traba, Robert *Chcemy stworzyć ważne miejsce w krajobrazie instytucji naukowych w Niemczech* (rozm. Dorota Danielewicz) (76).
- Traba, Robert *Narodowa perspektywa nie jest jedynym sposobem na opowiedzenie historii* (rozm. Basil Kerski i Arkadiusz Szczepański) (101).
- Trittin, Jürgen *Europejska polityka ochrony środowiska* (rozm. Basil Kerski i Felix Knüpling) (55–56).
- Tyblewski, Jacek *Sukcesy i trudności integracji* (rozm. Katrin Lechler) (80–81).
- Veith, Tim *Mieć nadzieję na lepsze czasy* (rozm. Stephan Lücke) (118).
- Verheugen, Günter *Nie widzę Europy dwóch różnych szybkości, ani dwóch kategorii* (rozm. Petra Schellen) (61).
- Wajda, Andrzej *Wir brauchen eine Werteskala in Europa, und die kann nur die Kultur entwickeln / Potrzebujemy w Europie skali wartości, i tylko kultura może ją stworzyć* (rozm. Rüdiger Schaper) (5 August 1990).
- Waszczykowski, Witold *Musimy krytycznie spojrzeć na niektóre aspekty naszej współpracy* (brak informacji) (115).
- Weizsäcker, Carl Friedrich von *Das Gespräch Carl Friedrich von Weizsäcker zum Kriegsbeginn / Rozmowa z Carlem Friedrichem von Weizsäckerem o początku wojny* (brak informacji) (1/2 Januar 1989).
- Welt, Jochen *Dotacje nie będą kwestionowane z zasady* (rozm. Thaddaus Schäpe) (wiosna/lato 1/2 1999).
- Wilk, Mariusz *Rosja wyrosła z monastyru* (rozm. Paweł Bravo) (101).
- Winkler, August *Zachodni projekt ma przed sobą wielką przyszłość* (rozm. Adam Krzemiński) (107).
- Wirth, Andrzej *Oczy szeroko otwarte* (rozm. Aneta Panek) (113).
- Woidke, Dietmar *Obcość ustąpiła miejsca wzajemnemu szacunkowi* (rozm. Basil Kerski i Arkadiusz Szczepański) (111).

- Wozniak, Taras *Będziecie nas potrzebowali* (rozm. Gerald Praschl i Andrzej Stach) (84).
- Zabużko, Oksana *Polska i Ukraina – wspólnota kulturowa* (rozm. Iza Chruślińska) (107).
- Zagajewski, Adam *Pierwsze słowa wypowiedziałem po niemiecku* (rozm. Dorota Danielewicz-Kerski) (93).
- Zembaczyński, Ryszard *Lojalność wobec państwa, w którym się mieszka* (rozm. Thomas Urban) (1 luty/marzec 1993).
- Zembaczyński, Ryszard *Siedem lat to nie dwa lata* (rozm. Engelbert Miś) (3–4/grudzień 1996).
- Zernack, Klaus *Współpraca bałtycka* (rozm. Basil Kerski) (jesień/zima 1999).
- Zietz, Hans-Henning *Polonia pomaga przezwyciężyć bariery* (brak informacji) (1/kwiecień 1996).

Deбаты⁹

- 1991: *Die „polnische Minderheit“ in Köln / Mniejszość polska w Kolonii* (fragmenty rozmowy z udziałem: Marka Żmiejewskiego, Huberta Wohlana, Katarzyny Weintraub, Stanisława Wolnika, Aleksandry Atamańczyk, Anny Thuir; rozm. Adam Krzemiński) (2 Juni/Juli 1991).
- 1992: *Die Völker haben das Vertrauen zueinander verloren / Narody straciły do siebie zaufanie* (rozm. z udziałem: Jana Krzysztofa Bieleckiego i Hansa Koschnicka) (3/4 Dezember 1992).
- 2000: *Przeszłość, która nie może odejść* (z udziałem: Adama Krzemińskiego, Huberta Wohlana i Kazimierza Wóycickiego; skrócona wersja dyskusji opublikowanej 18–19.03.2000 r. w „Głosie Szczecińskim”; debatę prowadziła Elżbieta Karasiewicz) (53).
- 2005: *Historia i pamięć: 8 maja 1945–1985–2005* (z udziałem: Konstantina Asadowskiego, Marka Ferro, Reinharda Höppnera, Adama Krzemińskiego i Richarda von Weizsäckera; konferencja „Pamięć i historia – 60 lat po 8 maja” zorganizowana przez Fundację Genshagena; debatę prowadził Reinhard Höppner; Berlin 30.04.2005) (71).
- 2006: *Chrześcijańskie fundamenty Europy* (z udziałem: Margot Käßmann i Józefa Życińskiego; rozm. Rita Süßmuth [współpraca Joanna Rothar]) (74–75).
- 2006: *1956 – kluczowy rok w powojennej historii Europy* (z udziałem: Györgyiego Dalos, Jürgena Danyela i Lecha Trzeciakowskiego; organizatorem dyskusji „Rok 1956 – od Poznańskiego Czerwca do Powstania Węgierskiego” była rozgłośnia radiowa RBB-Info-Radio; rozm. Alfred Eichhorn; Berlin 27.06.2006) (76).
- 2014: *Co się stało z Solidarnością Środkowoeuropejską?* (z udziałem: Oksany Zabużko, Jana Lityńskiego, Markusa Meckela i Basila Kerskiego; debata w ramach konferencji „Wspólnota ponad kordonem. Opozycja demokratyczna Europy Środkowo-Wschodniej w czasach zimnej wojny” zorganizowanej przez Fundację Centrum im. Prof. Bronisława Geremka, Europejskie Centrum Solidarności i Fundację PZU; rozm. Janusz Reiter; Warszawa 16.05.2014) (109).

9 Wykaz dyskusji organizowanych bez udziału redakcji DIALOGU oraz FZTN-P (te znajdują się w zamieszczonym w aneksie kalendarium).

DIALOG jako laboratorium kultury obywatelskiej Europy XXI wieku

– rozmowa z Basilem Kerskim, redaktorem naczelnym
„Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG”

DIALOG nie powstałby bez...

Wielu nieznanym, anonimowym działaczom Towarzystw Niemiecko-Polskich. Czasopismo powstało z potrzeby organizacji, które od lat 70. w Niemczech Zachodnich próbowały zbudować obywatelskie relacje z polskim społeczeństwem oraz przybyłymi do RFN-u Polakami. W pierwszej dekadzie pismo ukazywało się dzięki wielkiej determinacji Güntera Filtera, jako organizatora oraz Adama Krzemińskiego, wybitnego publicyisty, dziennikarza, intelektualisty, który miał wielki wpływ na rozwój towarzystw. Jeszcze przed upadkiem „żelaznej kurtyny” ważną postacią wspierającą periodyk była, i jest, Rita Süßmuth, w latach 1988–1998 przewodnicząca Bundestagu.

Wielokrotnie opisuje Pan DIALOG tekstami jego autorów. Które z nich najtrafniej profilują ideowo czasopismo?

Wskazałbym trzy teksty – przemówienia Leszka Kołakowskiego i Bronisława Geremka oraz jeden z wykładów Ryszarda Kapuścińskiego. Opracowując antologię tekstów paryskiej „Kultury” poświęconych polsko-niemieckiemu dialogowi, natrafiłem na powszechnie mało znane przemówienie Leszka Kołakowskiego z 17 października 1977, które wygłosił we Frankfurcie nad Menem, kiedy przyjmował Nagrodę Pokojową Księgarzy Niemieckich. Nagroda ta jest obok akwizgrańskiej Nagrody Karola najbardziej prestiżowym wyróżnieniem w Niemczech. Tytuł przemówienia Kołakowskiego brzmiał „Wychowanie do nienawiści, wychowanie do godności”¹. Tekst ten Jerzy Giedroyc opublikował w grudniowym numerze 1977 roku paryskiej „Kultury”. Jest to tekst programowy dla „Kultury”. Ma on także dla mnie i mojej działalności publicznej duże znaczenie. W 2020 roku w numerze 161 gdańskiego „Przeglądu Politycznego” opublikowaliśmy ponownie to przemówienie, ponieważ w czasach promowanej przez partię rządzącą w Polsce i jej media ksenofobii, nienawiści do migrantów, do *Innych*, myśli Kołakowskiego znów są bardzo aktualne. Frankfurckie przemówienie Kołakowskiego można odczytać w różnych kontekstach – w wymiarze budowania nowej kultury dialogu narodów naznaczonych doświadczeniem wojny, jak i relacji Polaków ze wschodnimi sąsiadami.

¹ Tekst przemówienia, wygłoszonego 17.10.1977 r. we Frankfurcie z okazji przyznania Leszkowi Kołakowskiemu nagrody pokojowej niemieckiego księgarstwa ukazał się w zbiorze esejów „Cywilizacja na ławie oskarżonych” (Kołakowski, 1990) oraz w opracowaniu Basila Kerskiego tekstów poświęconych polsko-niemieckim stosunkom opublikowanych w paryskiej „Kulturze” (Kołakowski, 2020).

Jako drugi tekst wskazałbym opublikowane w DIALOGU przemówienie Bronisława Geremka, wygłoszone z okazji 20-lecia powstania Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich². Wybitny historyk i były minister spraw zagranicznych RP podkreślił poczucie wspólnej, nie tylko polsko-niemieckiej więzi emocjonalnej. Był świadom, że w polityce główną rolę odgrywają interesy, ale to współpraca, przyjaźń i braterstwo mają w polityce najistotniejsze znaczenie. Pozytywne emocje wspierają interesy, zaś kiedy pojawiają się kłopoty i problemy, należy je rozwiązywać drogą dialogu.

Jako ostatni programowy tekst wymieniłbym wykład Ryszarda Kapuścińskiego³, wygłoszony na okoliczność przyznania tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Był on pochwałą kultury dialogu pomiędzy kulturami. Polski kosmopolita bardzo dobrze wiedział, że w każdym z nas głęboko zakorzeniony jest „naturalny” lęk przed *Obcym*. Kapuściński przypominał, że szacunek dla *Innego*, etyczny nakaz zbliżenia i otwartości – są jedną z najwartościowszych zdobyczy kulturowych ludzkości. Tylko taka postawa zapewnia pokój. Przesłanie to należy przypominać dziś w Europie XXI wieku, w której różnorodność stawia wysokie wymagania. Jediną odpowiedzią na to zróżnicowanie jest mało spektakularna, kamienista droga zrozumienia *Obcego*, wczuwania się w drugiego człowieka. Innymi słowy – indywidualny, mozolny wysiłek uczenia się.

Sądzę, że te trzy teksty w pewien sposób nakreślają ideowo DIALOG jako miejsce spotkania, krzyżowania się dróg zawodowych akademików, społeczników, intelektualistów i polityków, których łączą demokratyczne i obywatelskie wartości.

Na ile DIALOG jest polsko-niemieckim czasopismem?

Z punktu widzenia dwujęzyczności DIALOG jest czasopismem polsko-niemieckim, ale jego treść jest europejska, uniwersalna, takie przynajmniej są ambicje naszej redakcji... Tematycznie każdy numer pisma musi się sam obronić. Z jednej strony każdy tekst powinien odzwierciedlać wizję redakcji, z drugiej dotrzeć do zróżnicowanych czytelników. Efektem jest powstawanie numerów, które odbiegają od klasycznych motywów polsko-niemieckich, poświęconych takim tematom, jak na przykład „społeczeństwo narcystyczne” (112/2015). Zauważyłem, że psychoanalityk Hans-Joachim Maaz bada niemieckie dramaty transformacji i w gronie redakcji uznaliśmy, że jest to bardzo ważny temat naszych czasów. Kolejnym przykładem może być numer poświęcony metafizyce, współczesnej duchowości, „W co wierzymy?” (110/2014–2015), wiara jako uniwersalne antropologiczne doświadczenie jest jednym z najważniejszych wymiarów naszej cywilizacji. Ten wybór tematów nie jest ucieczką od niekiedy wąskich polsko-niemieckich tematów, ale skierowaną do naszych czytelników ofertą

2 „Pojednanie polsko-niemieckie wzmacnia wspólnotę europejską” (Geremek, 2007).

3 „Refleksje: Spotkanie z Innym jako wyzwanie XXI wieku” (Kapuściński, 2005).

orientacji w obecnych czasach. Jak w każdym czasopiśmie ideowo-intelektualnym chcemy wejść z naszymi czytelnikami w *dialog* w kwestiach najważniejszych, wspólnie zastanawiać się dokąd zmierzamy, których wartości bronimy. Mimo tej szerszej perspektywy tematy relacji polsko-niemieckich są dla nas kluczowe. Ważne jest w DIALOGU zainteresowanie regionami i miastami. Regiony i miasta, które są ważnymi laboratoriami relacji polsko-niemieckich. Takimi ważnymi miejscami dla naszych relacji są: Gdańsk, Szczecin, Łódź, Poznań, Wrocław, Katowice, Olsztyn oraz regiony wokół tych metropolii – Pomorze, Pomorze Zachodnie, Wielkopolska, Warmia i Mazury, Dolny Śląsk czy Śląsk. Po niemieckiej stronie: Berlin, Lipsk, Drezno, Frankfurt nad Odrą i regiony: Brandenburgia, Saksonia i Meklemburgia Pomorze-Przednie. Te metropolie i regiony są źródłem nowych pomysłów i pozytywnych aktywności obywatelskich w czasach trudnych. Gdy jest głęboki kryzys we wzajemnych relacjach, zwracamy się szczególnie w stronę stolicy Pomorza, tak więc polsko-niemieckie tematy wracają w obrazach Gdańska (134/2020–21).

Co jest największym wyzwaniem w redagowaniu międzynarodowego czasopisma?

Po pierwsze wyjątkowość DIALOGU polega na tym, że czasopismo nie powstało w społecznej próżni. Tradycyjne media istnieją głównie z potrzeb rynkowych, rynku reklamowego. Nasz magazyn nie powstał dla rynku, tylko było medialną odpowiedzią na powstający ruch społeczny, wzmocniony przez takie wydarzenia jak upadek komunizmu, otwarcie granic czy zjednoczenie Niemiec. Po drugie, redakcja zawsze musi uwzględniać potrzeby swoich czytelników. W przypadku DIALOGU są nimi obywatelki i obywatele, których większość honorowo i często niezawodowo zajmują się budowaniem i pielęgnowaniem polsko-niemieckich relacji w wielu wymiarach – humanitarnym, współpracy miast, kulturowym, obywatelskim, turystycznym, rodzinnym czy gospodarczym. Czytają nas oczywiście także fachowcy, ludzie profesjonalnie działający w sferze współpracy bilateralnej. Na początku drogi DIALOGU wielu niemieckich czytelników było związanych z ruchem pojednania. To była generacja wojny, mająca poczucie odpowiedzialności moralnej i etycznej za niemieckie zbrodnie. Poprzez budowanie szacunku dla polskiej kultury chcieli przełamywać stereotypy. To szczególne powojenne zainteresowanie kulturą polską od lat 60. w Republice Federalnej obecnie dokumentuje wywiad z Christianem Schröterem, przewodniczącym TN-P w Berlinie, który ukazał się w ostatnim numerze DIALOGU (nr 135/2021)⁴. Związany od początku istnienia z pismem Schröter jest dla mnie prototypem niemieckiego Europejczyka, który nie jest zawodowym politykiem, analitykiem czy dziennikarzem, ale obywatelem, który chce budować Europę pokoju.

4 „Z miłości do polskiej kultury” (Szczeptański A., 2021).

Fenomenem pisma jest również to, że istniejemy już prawie 35 lat, jesteśmy dziś jednym z nielicznych tego typu bilateralnym czy multilateralnym projektem print-medialnym w Europie. Jeśli chodzi o zasięg i nakład – nawet największym, tak mi się wydaje. Mamy więcej czytelników niż francusko-niemieckie czasopismo fachowe „Documents”. Mało jest bilateralnych projektów medialnych w Europie. Na pewno najważniejszym jest telewizja ARTE. Francusko-niemiecka TV Arte to inicjatywa państwowa, narodziła się w kręgu politycznych elit. Wśród print-mediów warto zwrócić uwagę na powstały z inicjatywy Jerzego Giedroycia rosyjskojęzyczny miesięcznik „Nowaja Polska”, który już w starej formie nie istnieje (1999–2019). W 2011 roku powstał z inicjatywy Kolegium Europy Wschodniej we Wrocławiu, miasta Gdańska oraz Europejskiego Centrum Solidarności angielskojęzyczny dwumiesięcznik „New Eastern Europe”, kierowany do globalnego czytelnika. Jest to znakomite czasopismo, które nadal się ukazuje. Aleksander Kaczorowski prowadzi zainicjowane przez niego oraz Aspen Institute w Pradze anglojęzyczne czasopismo „Aspen Review”. Wszystkie te inicjatywy medialne są niekomercyjne, ideowe, ale nie powstały, jak nasz DIALOG, z ruchu społecznego.

Dodajmy, że ruchu społecznego tworzono przez intelektualistów, mających poczucie odpowiedzialności za Europę XXI wieku. . .

Odwołam się do Ralfa Dahrendorfa, który za intelektualistę uznawał tego, kto broni wartości, uniwersalnych praw człowieka, wierzy w siłę słowa pisanego i mówionego. DIALOG reprezentuje ruch, który ma ambicje pozytywnej zmiany społeczeństwa, kierując się ideałem społeczeństwa otwartego. Tu ponownie przywołam tekst Kapuścińskiego o *Innym*, który mógłby być również odczytany w kontekście intelektualisty⁵. Według Kapuścińskiego człowiek, spotykając się z metaforycznym *Innym* ma w sobie zarówno potencjał odrzucenia, jak i ciekawość. Dokonuje wyboru pomiędzy pokojową i agresywną formą spotkania z *Innym*. Jeżeli więc za każdym ruchem społecznym kryją się pytania o idee, które są ich polityczną siłą – to rolą naszego ruchu DIALOGU jest pomoc w dokonywaniu bezpiecznego, pokojowego wyboru przy spotkaniu z *Innym*.

Jak zmienił Pan DIALOG w 1998 roku?

To była kompletnie inna rzeczywistość niż ta w 1987 roku, kiedy narodził się magazyn polsko-niemiecki. Gdy zostałem redaktorem naczelnym, Niemcy były zjednoczone, a Polska demokratyczna. Sytuacja medialna była także inna niż w latach, kiedy DIALOGIEM kierowali Filter i Krzemiński. Funkcjonowało wielu dokumentujących

⁵ Więcej na temat roli intelektualistów w XXI w. w wywiadzie Iwony Reichardt (2019), *Słowo i odpowiedzialność za człowieka. Rola intelektualistów w XXI wieku* (rozm. z Basilem Kerskim), <https://forum-dialogu.eu/2019/04/30/slowo-i-odpowiedzialnosc-za-czlowieka/> (17.07.2021).

codziennosc polskich i niemieckich dziennikarzy, nowymi kierunkami wyznaczającymi trajektorię tematyczną pisma było wejście Polskie do UE i NATO. Walczyliśmy o przyjęcie Polski do organizacji świata zachodniego, co nie było łatwe, szczególnie ze względu na kontrasty gospodarcze. DIALOG był polskim lobby na zachodzie w procesie rozszerzenia NATO i UE. Polskim czytelnikom chciałem zaś pokazać, jak bardzo głęboką transformację przechodzą Niemcy. Również zmieniająca się pod wpływem przemian technologicznych rola mediów wpłynęła na to, że chcieliśmy i nadal chcemy dostarczać naszym czytelnikom inspiracji, interpretacji, głosów i obrazów, których nie znajdują w komercyjnych mediach głównego nurtu, szczególnie w internecie i telewizji.

Jak DIALOG, pismo z pogranicza komunikacyjnych epok, wpisuje się w nowe media?

Wielką sztuką jest poruszanie się w różnych medialnych przestrzeniach. Kilka lat temu zadaliśmy sobie pytanie, jak możemy, mimo brak własnego kapitału, zaistnieć w tym pozatradycyjnym (wydanie drukowane) świecie przekazu. Powstała dwujęzyczna internetowa platforma publicystyczna DIALOGU pod tytułem „FORUM DIALOGU. Perspektywy ze środka Europy” [<https://forumdialogu.eu> – dop. P.O.], której twórcami i autorami są przedstawiciele młodszej generacji w naszej redakcji – Arkadiusz Szczepański i Piotr Leszczyński. Publikowane tam teksty są niezależne od treści „papierowej”, ale obydwie formy doskonale się uzupełniają. Redakcje obu mediów współpracują ze sobą, zastanawiamy się, gdzie i które treści mają się ukazać. Bardzo ciekawe jest to, że również nasi autorzy i czytelnicy świetnie poruszają się pomiędzy tymi światami. Autorzy, którym zależy na szybkim zakomunikowaniu treści chcą, aby tekst ukazał się na portalu. Jeżeli zależy im, aby tekst głęboko poruszył czytelników, czy zmienił zasadniczo ich perspektywę widzenia – preferują wersję tradycyjną. Tak bym ten fenomen nieco subiektywnie opisał.

Wielokrotnie mówił Pan, że publikowane w DIALOGU teksty odzwierciedlają punkt widzenia redakcji. Jakie tematy najchętniej widziałby Pan w najbliższym numerze pisma?

Redagowanie czasopisma jest fascynującą przygodą, ale i permanentnym twórczym, intelektualnym napięciem. To, jakie tematy pojawiają się w piśmie zależy przede od gotowości autorów zmierzenia się z tematem, ich umiejętności pisarskich. Obecnie w cyklu nieoczywistych polsko-niemieckich tematów najchętniej widziałbym zagadnienie „Siły kobiet” – to temat uniwersalny i aktualny (nr 136/2021). Ponadto marzy mi się, aby co jakiś czas, na przykład co dwa lata, wydawać na wzór „Po innej stronie Europy” (nr 91/2010) numer składający się prawie z samych esejów i reportaży europejskich pisarzy. „Po innej stronie Europy” był numerem DIALOGU poświęconym pewnemu paradoksowi – zanikaniu europejskich granic, ale i o istnieniu

kulturowych granic, granic w głowach, które mogą być bardziej trwałe. A nas jako redakcję interesuje likwidacja także tych barier w umysłach.

DIALOG to przede wszystkim esej, będący najtrudniejszą formą dziennikarską. Co z formami dokumentalnymi oraz kiedyś publikowanymi w czasopiśmie listami od czytelników?

Gatunek dziennikarski ma dla mnie drugorzędne znaczenie, tekst ma przede wszystkim budzić w czytelniku ciekawość. Uważam, że wybitnych eseistów czy reporterów jest bardzo mało, są niezależni, podejmują te tematy, które ich interesują. Niewielu znam dokumentalistów, którzy – jeżeli nie są na etacie – napisaliby reportaż na zamówienie. Dlatego tak mało mamy w DIALOGU reportaży.

Zrezygnowaliśmy z regularnej publikacji listów w wydaniu papierowym. Ważne polemiki merytoryczne z opublikowanymi wcześniej tekstami oczywiście nadal publikujemy. Do form polemicznych zapraszamy autorów i czytelników na nasze forum publicystyczne [<https://forumdialogu.eu> – dop. P.O.]. Ukazujące się tam komentarze są bardzo konstruktywne, jesteście mile zaskoczeni jakością i erudycją niektórych czytelników. Każdemu czytelnikowi, który ma krytyczny stosunek wobec opublikowanego w DIALOGU tekstu, gwarantujemy zamieszczenie polemiki na stronie internetowej.

Dużym naszym deficytem jest brak etatowych reporterów, jednego lub dwóch. Marzy mi się posłanie na polsko-niemieckie pogranicze redaktora DIALOGU, który udokumentowałby to w formie reportażu, co tam się obecnie ciekawego dzieje. Reportaże, jako formy opisu nowej rzeczywistości, są nam bardzo potrzebne.

Co, oprócz braku etatowych autorów, jest największym wyzwaniem wydawcy DIALOGU?

Brakuje nam funduszy na promowanie naszych projektów, organizację seminariów naukowych, spotkań autorów i redaktorów czasopism kulturalnych, na publikację książek, na finansowanie warsztatów translatorskich – od kilku lat zauważamy niepokojący zanik generacji tłumaczy. Chciałbym uzyskać środki finansowe na organizację większej liczby spotkań autorów z czytelnikami. Przed pandemią odbywały się one dwa razy do roku w berlińskiej księgarni Buchbund, dzięki czemu tworzona była wyjątkowa więź osób skupionych wokół DIALOGU. Chciałbym po pandemii do tych spotkań wrócić, móc organizować tego typu spotkania w Polsce i w Niemczech, w tych ważnych dla polsko-niemieckich relacji miastach: Szczecinie, Wrocławiu, Poznaniu, Gdańsku czy Lipsku, Frankfurtu nad Odrą, Hamburgu czy Getyndze.

Obok czysto organizacyjnych kwestii, muszę zwrócić uwagę również na uwarunkowania zewnętrzne. Po polskiej stronie żyjemy w czasach kulturowej rewolucji w polsko-niemieckich relacjach. Budowanie dystansu, stosowanie języka nacjonalistycznego, kwestionowanie wysiłku porozumienia i pojednania – to główne elementy

tej kulturowej rewolucji obozu władzy i jednocześnie wyzwania dla nas. Aby się zmierzyć z tymi negatywnymi aktywnościami, należałoby skonsolidować projekty: wydawanie czasopisma DIALOG, redagowanie „FORUM DIALOGU”, publikację książek, cykliczną organizację „Nagrody magazynu DIALOG” oraz kongresów Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich – w jeden, sprawnie działający organizm. Chcemy rozbudować działalność naszej internetowej platformy publicystycznej, by mogła jeszcze bardziej integrować wszystkie społeczne i obywatelskie działania. Chcemy wyjść naprzeciw oczekiwaniom młodych aktywistów, dziennikarzy, naukowców, którzy chcą działać na rzecz budowy pokojowej, niepodzielonej Europy. Internet daje możliwości zwiększenia zasięgu oddziaływania treści, rozszerzenia grupy docelowej, stając się medium wymiany między Europą Środkową i Wschodnią.

W latach 90. ubiegłego wieku był Pan pracownikiem naukowym Aspen Institute Berlin, wówczas rozpoczął współpracę z paryską „Kulturą”. W którym momencie zdecydował się Pan porzucić pracę naukową na rzecz działalności społecznej?

Pracy naukowej nigdy nie porzuciłem. Dziś odpowiadam za dużą europejską instytucję badawczo-muzealno-kulturową jakim jest Europejskie Centrum Solidarności. Staralem i staram się nadal łączyć różne obszary działalności publicznej – kulturową, społeczną, publicystyczną, redaktorską i wydawniczą. Duży wpływ na mnie miało spotkanie z Jerzym Giedroyciem. Redaktor był bardzo charyzmatyczny i miał wielki wpływ na swoich współpracowników, miał niesamowity instynkt w dobieraniu autorów. Poświęcił mi bardzo dużo uwagi. Chciał, abym pisał o rzeczach, które wówczas były dla mnie o kilka „numerów za duże”. Ówczesne pisanie do „Kultury” było dla mnie dużym wyzwaniem, miałem zaledwie 24 lata, gdy napisałem mój pierwszy esej dla Giedroycia. Jednak Redaktor uważał, że mam talent i że moje teksty są dobrej jakości i chciał je publikować. Dziś wiem, że najlepiej jest zacząć od spraw, które stawiają nam wysoką poprzeczkę. Bez Giedroycia nie pisałbym po polsku, nie zostałem publicystą i eseistą, nie miałbym kwalifikacji, aby redagować DIALOG. Ważny był również okres po śmierci Giedroycia, kontakt z Zofią Hertz, poznałem Henryka Giedroycia, przez jakiś czas przebywałem w Maisons-Laffitte na badaniach archiwum Instytutu Literackiego.

Co jest najważniejsze, aby zostać dobrym redaktorem?

Jest to związane z misją i charakterem danego medium. Jeżeli dziennikarz pracuje dla komercyjnego wydawnictwa, to musi być pośrednikiem między interesami wydawcy, rynkiem reklamowym a czytelnikami. W przypadku takich czasopism jak DIALOG, odpowiedź na pytanie jest trudniejsza, tych umiejętności jest znacznie więcej.

Z jednej strony redaktor powinien mieć narzucić własną wizję pisma, z drugiej służyć autorom, wykazując cierpliwość i empatię, pielęgnując umiejętności

inwestowania w rozwój ich kompetencji. Nie może być to relacja zdefiniowana władzą, redaktor niekomercyjnego czasopisma nie ma żadnej władzy. Umiejętność tworzenia z autorem dobrych relacji jest bardzo trudna, czasami wymaga lat, ale jest niezbędna dla tworzenia wokół pisma ruchu społecznego.

Redaktor czasopisma powinien być również w permanentnym rozwoju, z jednej strony poddać się nurtowi aktualnych wydarzeń, z drugiej myśleć dalej, szerzej, powiedziałbym, że nawet mieć intuicję, wyczuwając fenomeny społecznych zmian, zanim one nastąpią.

Jako kolejną cechę wymieniałbym pasję, czy nawet pewnego rodzaju „obywatelską misję”. Świadomość, że sukces zawodowy nie przynosi typowych dla komercyjnych mediów efektów finansowych – ułatwia uniknąć rozgoryczenia.

Jako ostatnią umiejętność wskazałbym zdrowy dystans do świata mediów masowych, do kreowanej przez nie publicznej rzeczywistości. Ten dystans generalnie służy niezależnemu myśleniu, jednak trzeba uważać, aby nie przekroczyć granicy do kulturowego pesymizmu, do nihilizmu. Złej energii jest pełno na świecie, a to jest tylko destrukcyjne. Warto skupić swoją uwagę na tej rzeczywistości, która w mediach masowych czy w polityce nie jest obecna. Temu służy „otwarte chodzenie” przez świat, podróżowanie, spotkania z ludźmi.

Kluczowa dla redaktorów jest też umiejętność łączenia ludzi, tworzenia sieci kontaktów między ludźmi, nie tylko dla własnych potrzeb, ale też dla samej przyjemności *dialogu* i spotkania, bezinteresownie. To chyba najpiękniejszy element naszej pracy.

Czym jest dla Pana *dialog* w DIALOGU?

Pozwoli Pani, że przywołam słowa księdza Józefa Tischnera, który podkreślał, że nie poznamy całej prawdy o sobie bez *dialogu* z tym, co inne, obce. *Dialog* jest zatem nie tylko spotkaniem ludzi czy kultur, budowaniem więzi, ale szczególnie poznawaniem prawdy o sobie poprzez wyjście z własnego świata, własnego ograniczenia.

Hasło *dialog* ma dla mnie też inny wymiar. To słowo, które mówi o obywatelskim zaangażowaniu, o potrzebie spotkania, wyruszenia w świat, promowania idei uniwersalnych praw człowieka. W jednym z ostatnich numerów DIALOGU Donald Tusk przywołał wspomnienia Willego Brandta, który na pytanie dlaczego w 1970 roku uklęknął przed Pomnikiem Getta Warszawskiego powiedział, że w obliczu tej strasznej niemieckiej zbrodni czuł, że musiał wykonać jakiś gest, że „trzeba było coś zrobić”⁶. W tym kontekście DIALOG wpisuje się w nurt inicjatyw medialnych „robiących coś”, będących metaforycznym krzykiem i protestem przeciwko uproszczonemu opisywaniu świata, krytyką tego, co dzieje się w mediach głównego nurtu i obroną uniwersalnych praw człowieka. *Dialog* w DIALOGU polega również na budowaniu relacji z czytelnikami, tworzeniu przestrzeni spotkania. Moim zdaniem to jest główna rola

⁶ Donald Tusk (2020–2021), Brandt, Grass, Adamowicz i siła symboli, „Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG”, nr 134, s. 65–67.

mediów. I takie sygnały dostaję od czytelników, którzy czują się częścią rodziny DIALOGU, mają poczucie przynależności do grupy obywateli współodpowiedzialnych za kształt Europy XXI wieku.

Powiedział Pan, że DIALOG jest miejscem spotkania, metaforycznym, tytułowym dla książki *salonem*...

To jest fenomen nie tylko DIALOGU, ale i medialnego zjawiska w kulturze polskiej, a także kulturach krajów, które w pewnym czasie nie miały demokratycznej państwowości. Są nimi czasopisma kulturalne, definiowane jako miejsca spotkań, „laboratoria myśli politycznej” (jak określał Jerzy Giedroyc „Kulturę”), przestrzenie kształtowania kulturowej tożsamości, obszary myślenia o Polsce w wymiarach kulturowym, społecznym i geopolitycznym. W czasie transformacji czasopisma kulturalne nie miały ambicji politycznych, ale na pewno tworzyły obraz Polski otwartej, tolerancyjnej, demokratycznej, kształtowanej innym językiem niż ten, który prezentują obecnie media publiczne. Pod tym względem są one wciąż nieopisanym naukowo „skarbem” polskiej kultury. DIALOG jest tego częścią.

Wracając do metafory *salonu*, ja w języku polskim bardziej lubię słowo pokój, spotykamy się, aby stworzyć pokój w pokoju jako przestrzeni. Ale zgadzam się, *salon* ma również pasjonującą historię, były to pierwsze publiczne przestrzenie, powstające ze społecznych inicjatyw w XIX wieku. Mnie jako berlińczykowi, *salon* kojarzy się również pozytywnie jako miejsca spotkań wyemancypowanych kobiet, Henrietty Hertz czy Rahel Varnhagen, które na początku XIX wieku tworzyły załóżki nowoczesnego mieszczaństwa. *Salonem* można nazwać również spotkania środowisk opozycyjnych czy miejscem tworzenia literackich kręgów w czasach podziemia antykomunistycznego. *Salon*, który nie ma w sobie nic z elitarności, ekskluzywności i wykluczenia – budzi wiele pozytywnych skojarzeń.

Gdańsk, 6 lipca 2021 r.
Szczecin–Gdańsk, 13 lipca 2021 r.

Basil Kerski, redaktor naczelny DIALOGU
i Paulina Olechowska, autorka.
Europejskie Centrum Solidarności,
Gdańsk, 6 lipca 2021
Źródło: archiwum własne.

Bibliografia

B

Literatura przedmiotu

- Abriszewski, K. (2016). My jako podmioty społecznie konstruowanej wiedzy: reinterpretacje i uzupełnienia fenomenologii społecznej Petera Bergera i Thomasa Luckmanna. *Filozofia i Nauka. Studia filozoficzne i interdyscyplinarne*, 4, 191–215.
- Ambasador nowej Europy* (2021). Pobrane z: https://ecs.gda.pl/Ambasador_Nowej_Europy (16.6.2021).
- Andruhovič, Ů., Stasiuk, A. (2000). *Moja Europa: dwa eseje o Europie zwanej Środkową*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Bahlcke, J. (2001). *Śląsk i Ślązacy*. Warszawa: SCHOLAR.
- Barciak, A. (2012). Historyczne granice Śląska. W: R. Gładkiewicz, T. Sołdra-Gwiżdż, M.S. Szczepański (red.), *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie* (s. 17–33). Opole–Wrocław: Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Bartoszewski, W. (1996). Pół wieku później. W: T. Pięciak (red.), *Polacy i Niemcy pół wieku później: księga pamiątkowa dla Mieczysława Pszona* (s. 183–203). Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Bartoszewski, W. (2008). *1859 dni Warszawy*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Bauman, Z. (2006). *Społeczeństwo w stanie obłączenia*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Berger, P.L., Luckmann, T. (2010). *Społeczne tworzenie rzeczywistości. Traktat z socjologii wiedzy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bierwiazzonek, K., Dymnicka, M., Kajdanek, K., Nawrocki, T. (2017). *Miasto, przestrzeń, tożsamość: Studium trzech miast: Gdańsk, Gliwice, Wrocław*. Gdańsk: Politechnika Gdańska.
- Bobkowski, A. (2000). *Wehmut? Wonach zum Teufel? Tagebücher aus Frankreich Band 1 1940–1941*. Hamburg: Rospo Verlag.
- Boćwińska-Kiluk, B. (2014). Uwarunkowania komunikacji międzykulturowej. W: J. Nikitorowicz, J. Muszyńska, B. Boćwińska-Kiluk (red.), *Od wielokulturowości miejsca do międzykulturowości relacji społecznych. Współczesne strategie kreowania przestrzeni życia jednostki* (s. 130–144). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Böhr, Ch., Raabe, S. (red.) (2007). *Eine neue Ordnung der Freiheit. Die Sozialethik Johannes Pauls II: eine Vision für das vereinte Europa*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Bolten, J. (2006). *Interkulturowa kompetencja*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Borowski, A. (2006). Tożsamość a pogranicze kulturowe. *Terminus*, 2, 13–23.
- Bortkiewicz, P. (2002). Koncepcja dialogu w twórczości ks. Józefa Tischnera. *Poznańskie Studia Teologiczne*, 12, 229–241.
- Brüggemann, M., Schulz-Forberg, H. (2008). Towards a Pan-European Public Sphere. A Typology of Transnational Media in Europe. W: H. Weßler, B. Peters, M. Brüggemann, K. Kleinen-v.Königslöw, S. Siffert (red.), *Transnationalization of Public Spheres* (s. 78–94). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Brzeziecki, A. (2012). Pojednanie dla pokoleń [rozm. z Basilem Kerskim]. *Dobrze mieć sąsiada*, dodatek do *Tygodnika Powszechnego*, 42, 32.

- Buber, M. (1991). *O Ja i Ty*. W: B. Baran (red.), *Filozofia dialogu* (s. 37–56). Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Burszta, W. (2008). Od wielokulturowości do międzykulturowości, z monokulturą w tle. *Kultura Współczesna. Teoria, Interpretacje, Praktyka*, 2, 19–36.
- Cebul, R., Krycki, M., Zenderowski, R. (2010). *Międzynarodowe stosunki kulturalne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chilecki, A. (1987). Kronika niemiecka. *Kultura*, 9, 133–136.
- Chłopicki, W., Gajda, S. (red.) (2008). *Współczesny polski dyskurs publiczny w perspektywie międzykulturowej. Dyskusja panelowa*. Kraków: Wydawnictwo Tertium.
- Chojnowski, P. (2011). *Dedecius – Miłosz: LISTY/BRIEFE (1958–2000)*. Łódź: Śródmiejskie Forum Kultury – Dom Literatury; Dresden: Neisse Verlag.
- Chwin, S. (1995). *Hanemann*. Gdańsk: Wydawnictwo Marabut.
- Chwin, S. (1997). *Tod in Danzig: Roman*. Berlin: Rowohlt.
- Cieślińska-Lobkowicz, N. (2018). Januszewski, Zygmunt. Zeichner mit spitzer Feder. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 156). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Ciok, S. (2004). *Pogranicze polsko-niemieckie. Problemy współpracy transgranicznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Cohn, W.I. (2006). *Kein Recht, Nirgends: Tagebuch vom Untergang des Breslauer Judentums 1933–1941*. T. 1, 2. Köln: Böhlau Verlag.
- Cöllén, B. (2007). *Urodziny niemiecko-polskiego czasopisma*. Pobrane z: www.dw.com/pl/urodziny-niemiecko-polskiego-czasopisma/a-2692925 (6.07.2018).
- Cöllén, B. (2008). *Andrzeja Stasiuka podróże autorskie po „Dojczland”*. Pobrane z: www.dw.com/pl/andrzej-stasiuka-podr%C3%B3%C5%BCe-autorskie-po-dojczland/a-3735149 (12.07.2021).
- Cöllén, B. (2009). *Wielki przełom w magazynie o Polsce z Plusem*. Pobrane z: www.dw.com/pl/wielki-prze%C5%82om-w-magazynie-o-polsce-z-plusem/a-4260417 (21.10.2020).
- Czajka, A. (2016). *Międzykulturowość i filozofia*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Czaplewicz, E. (1978). Problemy teorii dialogu. W: E. Czaplewicz, E. Kasperski (red.), *Dialog w literaturze* (s. 11–47). Warszawa: PWN.
- Czernik, T. (2008). Tożsamość jednostkowa w wielokulturowej przestrzeni w procesie dyfuzji kultur. *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*, 1, 35–47.
- Czyżewski, K. (2019). *W stronę Xenopolis*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Czyżewski, M. (2010). W stronę teorii dyskursu publicznego. W: M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego* (s. 49–117). Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Czyżewski, M. (2013). Teorie dyskursu i dyskursy teorii. *Kultura i Społeczeństwo*, 2, 3–25.
- Danielewicz, D. (2018). Club der polnischen Versager. Schräge Töne aus dem polnischen Berlin. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 79–80). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Davies, N., Moorhouse, R. (2002). *Mikrokosmos: portret miasta środkowoeuropejskiego: Vratislavia = Breslau = Wrocław*. Kraków: „Znak”, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Fundacja.

- Dmitrów, E., Machcewicz, P., Szarota, T. (red.) (2004). *Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941: neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Drotkiewicz, A. (2011). *Jeszcze dzisiaj nie usiadałam*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Durkheim, É. (1968). *Zasady metody socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- Dymnicka, M., Kajdanek, K. (2018). Rola dziedzictwa wielokulturowego w świadomości miejskich aktorów. Przykład Gdańska i Wrocławia. *Przegląd Socjologiczny*, 1, 73–95.
- Dżon-Ozimek, B. (2017). Nigdy mnie nie pytali, skąd jestem [rozm. z Wiesławem Smętkiem]. *Angora*, 28, 17–18.
- Esser, H. (1969). *Die Hölle von Lamsdorf: Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager*. Bonn: Landsmannschaft der Oberschlesier e.V. – Bundesverband; Münster: Druck und Verlag Vienerius.
- Fiedor, K. (1991). *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych: 1918–1945*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Filar, D. (1996). Zawsze w obydwu językach. *Przegląd Polityczny*, 31, 122–124.
- Filter, G. (1996). DIALOG. *Przegląd Polityczny*, 31, 124.
- Fiternicka-Gorzko, M., Gorzko, M. (2011). *Dwie strony arrasu i Willa Lentza: Środowiskowe sposoby postrzegania obszaru kultury w Szczecinie*. Szczecin: Samorządowa Instytucja Kultury SZCZECIN 2016.
- Fiternicka-Gorzko, M., Gorzko, M., Czubara, T. (2010). *Co z tą kulturą? Raport z badania eksploracyjnego stanu kultury w Szczecinie*, Szczecin 2016: Samorządowa Instytucja Kultury SZCZECIN 2016.
- Friszke, A. (1999). Konferencja w Lipsku. *Kultura*, 5, 108–12.
- Gajda, J. (2009). Fundamenty aksjologiczne kreowania wspólnoty w warunkach migracji. W: J. Nikitorowicz, J. Muszyńska, M. Sobiecki (red.), *Wspólnoty z perspektywy edukacji międzykulturowej* (s. 29–43). Białystok: Wydawnictwo TRANS HUMANA.
- Galliker, M., Weimer, D. (2006). *Psychologie der Verständigung: Eine Einführung in die kommunikative Praxis*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Gałuszka, J., Maroszczyk, G., Nęcka A. (red.) (2010). *Pisma kulturalne w Polsce po 1989 roku. Leksykon*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Gellner, E. (1997). *Postmodernizm, rozum i religia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gellner, E. (2012). *Narody i nacjonalizm*. Warszawa: Difin.
- Giedroyc, J. (2006). Przesłanie. W: K. Pomian (opr.), *Jerzy Giedroyc. Autobiografia na cztery ręce* (s. 245–247), Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Goban-Klas, T., Masłowski, W. (1976). Model pisma. W: J. Maślanka (red.), *Encyklopedia wiedzy o prasie* (s. 147–148). Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Göle, N. (2016). *Muzułmanie w Europie. Dzisiejsze kontrowersje wokół islamu*. Kraków: Wydawnictwo Karakter.
- Golka, M. (1997). Oblicza wielokulturowości. W: M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński (red.), *U progu wielokulturowości: nowe oblicza społeczeństwa polskiego* (s. 51–63), Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Golka, M. (2008). *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Golka, M. (2010). *Imiona wielokulturowości*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA.
- Gołdyka, L. (2013). *Pogranicze polsko-niemieckie jako przestrzeń socjalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo SCHOLAR.
- Grabias, S. (1994). *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Grass, G. (1963). *Kot i mysz*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.
- Grass, G. (1983). *Błaszany bębenek*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Grass, G. (1990). *Psie lata*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Grzebałkowska, M. (2013). Basil Kerski: Znowu gram obcego, do jasnej cholery [rozm. z Basilem Kerskim]. Pobrane z: https://wyborcza.pl/duzyformat/1,127290,14543530,-Basil_Kerski_Znowu_gram_obcego_do_jasnej_cholery.html (18.06.2021).
- Grzybowski, P.P. (2007). Edukacja w warunkach zróżnicowania kulturowego. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 57–68.
- Grzybowski, P.P. (2008). *Edukacja międzykulturowa – przewodnik. Pojęcia, literatura, adresy*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Gwóźdź, A. (2008). O pewnym możliwym aliansie, czyli w stronę medioznawstwa jako kulturoznawstwa. *Kultura Współczesna*, 2, 25–34.
- Habermas, J. (2015). *Teoria działania komunikacyjnego. Racjonalność działania a racjonalność społeczna*. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Habielski, R. (2011). Poza krajem 1939/45–1989/90. W: U. Jakubowska (red.), *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL* (s. 463–529), Warszawa: Instytutu Badań Literackich PAN.
- Hahn, H. H. (2009). Centrum i peryferie: zmienność i podobieństwo mechanizmów generujących stereotypy. W: R. Traba (red.), *Akulturacyjność/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Stereotypy i pamięć* (s. 36–52). T. 1. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Niemiecki Instytut Historyczny.
- Halicka, B. (2015). *Polski Dzik Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948*. Kraków: Wydawnictwo UNIVERSITAS.
- Hall, A. (2016). *Schlechter Wechsel. Polen unter der Regierung der Partei „Recht und Gerechtigkeit“*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft, Bundesverband; Dialog Deutsch-Polnisches Magazin.
- Hannerz, U. (2006). *Powiązania transnarodowe. Kultura, ludzie, miejsca*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Helbig-Mischewski, B. (2015). Ofiara, zły chłopiec, błazen, marzyciel, mnich i wybawiciel – archetypiczne postaci mężczyzn w prozie Krzysztofa Niewrzędy, Dariusza Muszera, Leszka Oświęcimskiego i innych pisarzy emigracyjnych polskiego pochodzenia. *Autobiografia. Literatura. Kultura. Media*, 2, 75–90.
- Hodak, M. (2013). Debata jako gatunek prasowy. *Acta Universitatis Lodzianensis Folia Litteraria Polonica*, 2, 95–101.
- Hoffmann, G., Krzemiński, A. (2007). *Zbrodnia & kara & дума & uprzedzenie: Polacy i Niemcy*. Berlin, Warszawa: Edition.fotoTAPETA.
- Hofman, I. (2002). Kroniki emigracyjne paryskiej „Kultury”: rekonesans badawczy. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia*, 9, 87–99.

- Hofman, I. (2007). Stosunki polsko-niemieckie w programie politycznym „Kultury”. W: I. Hofman (red.), *Kultura paryska. Twórcy, dzieło, recepcja* (s. 169–181). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Hofmann, A., Kerski, B. (red.) (2007). *Deutsche und Polen: Erinnerung im Dialog*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Hopfinger, M. (2013). Czy obraz wypiera słowo? W: W. Furman, J. Snopek, K. Groń, K. Wolny-Zmorzyński (red.), *Komunikacja wizualna w prasie i w mediach elektronicznych* (s. 11–14), Warszawa: Wydawnictwo POLTEX.
- Huelle, P. (1987). *Weiser Dawidek*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Iwasiów, I. (2008). *Bambino*. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media.
- Iwasiów, S. (2012). Polskie czasopisma kulturalno-literackie wobec Europy. Dwa przykłady „Zeszyty Literackie” i „Kresy”. W: M. Rabizo-Birek (red.), *Boom i kryzys. Nowe czasopisma literacko-artystyczne i społeczno-kulturalne w Polsce po 1980 roku* (s. 91–110), Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Iwasiów, S. (2013). *Reprezentacje Europy w prozie polskiej XXI wieku*. Szczecin–Zielona Góra: Wydawnictwo ZAPOL.
- Jäkel, O. (2003). *Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu. Kognitywno-lingwistyczna analiza metaforycznych modeli aktywności umysłowej, gospodarki i nauki*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- Jakubowska, U. (red.) (2011). *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL*. Warszawa: Instytutu Badań Literackich PAN.
- Jamrozek-Sowa, A. (2012). „Neimar” znaczący budowniczy mostów. „Krasnogruda” i jej projekt kulturowy. W: M. Rabizo-Birek (red.), *Boom i kryzys. Nowe czasopisma literacko-artystyczne i społeczno-kulturalne w Polsce po 1980 roku* (s. 175–188). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Jaruzelski, W. (1996). *Hinter den Türen der Macht. Der Anfang vom Ende einer Herrschaft*. Leipzig: Militzke.
- Judt, T., Snyder, T. (2012). *Rozważania o wieku XX. Rozważania o wieku XX: rozmowy Timothy’ego Snydera z Tonym Judtem*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Jurkiewicz-Eckert, D. (2003). Od „wspólnego dziedzictwa kulturowego” do „wspólnego obszaru kulturowego”: o nowych kierunkach debaty wokół przyszłości kultury w Unii Europejskiej. *Studia Europejskie*, 3, 81–97.
- Kaczorowski, A. (2014). *Havel. Zemsta bezsilnych*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Kalczyńska, M. (2015). Media polonijne w Niemczech. W: A. Gall, J. Grębowiec, J. Kalicińska, K. Kończ (red.), *Interakcje: leksykon komunikowania polsko-niemieckiego* (s. 550–573). Wrocław: Wydawnictwo ATUT.
- Kalczyńska, M., Paszek, L. (opr.) (2004). *Niemieckie polonica prasowe (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)*. Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Kaluza, A. (2018). Smętek, Wiesław. Der Mann hinter den Titelbildern. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 382). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kaluza, A., Loew, P.O. (2018). Dedecius, Karl. Nestor der deutsch-polnischen Übersetzer. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 86–87). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Karcz, K., Babińska, D. (2004). *Komunikacja międzykulturowa w integrującej się Europie*. Katowice: Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach.

- Katalog mediów polskich* (1998). Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych UJ.
- Katalog mediów polskich 1999/2000* (2002). Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych UJ.
- Kerski, B. (red.) (2003). *Zwangsverordnete Freundschaft? Die Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949–1990*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Kerski, B. (1994a). Nowy „Drang nach Ostern” czy szansa współpracy? *Kultura*, 9, 45–50.
- Kerski, B. (1994b). Niemcy – krajobraz po bitwie. *Kultura*, 12, 45–57.
- Kerski, B. (1995). Polska-Niemcy: Po Dniu Zwycięstwa. *Kultura*, 7–8, 99–110.
- Kerski, B. (1996a). Co nas łączy, co nas dzieli. *Kultura*, 7–8, 189–194.
- Kerski, B. (1996b). Francja-Niemcy: anatomia partnerstwa. *Kultura*, 12, 51–58.
- Kerski, B. (1996c). List do redakcji. *Kultura*, 6, 156–159.
- Kerski, B. (1996d). Na marginesie nowej książki Güntera Grassa. *Kultura*, 1, 65–78.
- Kerski, B. (1996e). Otwarty regionalizm (rozmowa z Robertem Trabą). *Kultura*, 9, 102–109.
- Kerski, B. (1997a). Niemiecki kapitał w Polsce. *Kultura*, 6, 46–55.
- Kerski, B. (1997b). Przedwyborczy letarg Niemców. *Kultura*, 12, 47–57.
- Kerski, B. (1998). Przedwyborczy letarg Niemców. *Kultura*, 4, 129–130.
- Kerski, B. (1999a). Koniec epoki Kohla. *Kultura*, 1–2, 65–76.
- Kerski, B. (1999b). Lornetka Gombrowicza. *Kultura*, 3, 107–112.
- Kerski, B. (1999c). Widmo globalizacji. *Kultura*, 4, 3–12.
- Kerski, B. (1999d). Wschodząca gwiazda: Otto Schilly. *Kultura*, 3, 36–38.
- Kerski, B. (2004). *Prusy: pamięć i dziedzictwo*. Szczecin: Instytut Niemiec i Europy Północnej; Berlin: Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich.
- Kerski, B. (2009). Jerzy Giedroyc – prekursor powojennego dialogu polsko-niemieckiego. W: A. Mencwel, A. S. Kowalczyk, L. Szaruga, Z. Grębecka (red.), *Jerzy Giedroyc: kultura, polityka, wiek XX. Debaty i rozprawy* (s. 69–76). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kerski, B. (2010a). Hybride Identitäten. Migrationen aus Polen – Geschichte und Gegenwart. W: *Jahrbuch Polen 2010. Migration* (s. 2–22). Darmstadt: Herausgeber Deutsches Polen-Institut.
- Kerski, B. (2018b). Deutsch-Polnische Gesellschaften. Basisengagement für Polen. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P. O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 91–92). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kerski, B. (2018c). *Europäische Lektionen. Deutsch-polnische Essays*. Berlin: Deutsch-Polnischer Gesellschaft Bundesverband.
- Kerski, B. (2018d). *Odpowiedzialność za Europę. Jerzy Stempowski i Jerzy Giedroyc a Niemcy*. Pobrane z: <https://kulturaparyska.com/fr/topic-article/odpowiedzialnosc-za-europe-jerzy-stempowski-i-jerzy-giedroyc-a-niemcy> (18.07.2021).
- Kerski, B. (2018e). Olschowsky, Heinrich. Polonistik-Professor in (Ost-)Berlin. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 277). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kerski, B. (2018f). Krzemiński, Adam. Der Polenklärer. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 189–190). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kerski, B. (2020a). *Europejczycy z kantonu Polska*. Pobrane z: https://new.org.pl/#817,-kerski_europejczycy_z_kantonu_polska (13.07.2021).

- Kerski, B. (2020b). Kochany Joachimie, drogi Jubilacie. *Tygodnik Powszechny* z 18.09.2020, 20.
- Kerski, B. (2020c). „Kosmopolacy” w Iraku i Berlinie. Refleksje o Jerzym Giedroyciu i jego dziele. W: I. Hofman (red.), *Redaktor. 20 lat bez „Kultury”* (s. 105–119), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kerski, B. (wyb., opr. i wstęp) (2020d). *Przeciwko wrogości: „Kultura” wobec Niemiec i sąsiedztwa polsko-niemieckiego*. Paryż: Le Mesnil-le-Roi: Instytut Literacki Kultura; Kraków: Instytut Książki; Warszawa: Instytut Książki. Dział Wydawnictw.
- Kerski, B. (red.) (2014). *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Gdańsk: Instytut Kultury Miejskiej.
- Kerski, B. (red.) (2017). *Szczecin – Odrodzenie miasta. Eseje o nadodrzańskiej metropolii / Stettin. Wiedergeburt einer Stadt. Essays über die Odermetropole*. Poczdam: Niemieckie Forum Kultury Europy Środkowej i Wschodniej.
- Kerski, B. (wyb., opr.) (2003). Sąsiedztwo w centrum Europy. Stosunki polsko-niemieckie na początku nowego stulecia. Antologia tekstów Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG z lat 1999–2003. Szczecin: Instytut Niemiec i Europy Północnej w Szczecinie, Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich (Berlin).
- Kerski, B., Kauffmann, B. (red.) (2006). *Antisemitismus und Erinnerungskulturen im postkommunistischen Europa*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Kerski, B., Hofmann, J. (2007). *20 lat Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG. DIALOG zwierciadłem sąsiedztwa między Polakami i Niemcami*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft Bundesverband.
- Kerski, B., Kauffmann, B., Dąbrowski, T. (2010). *Europa, ein unvollendetes Abenteuer. Deutsch-polnische Dialoge, eine Dokumentation von Vorträgen und Debatten des Deutsch-Polnischen Magazins DIALOG*. Berlin: des Polnischen Instituts Berlin und der Stiftung Schloss Neubrandenburg.
- Kerski, B., Kowalczyk, A.S. (2004). *Ein ukrainischer Kosmopolit mit Berliner Adresse. Gespräche mit Bohdan Osadczuk*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Kerski, B., Kycia, T., Żurek, R. (red.) (2006a). „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”: orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku; geneza, kontekst, spuścizna. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia.
- Kerski, B., Kycia, T., Żurek, R. (red.) (2006b). „Wir vergeben und bitten um Vergebung”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Wirkung*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Kerski, B., Owczarek, Z. (2005). *Ist gemeinsame Erinnerung möglich? Polen und Deutschland 60 Jahre nach der Potsdamer Konferenz*. Berlin: Das Polnische Institut Berlin; Deutsch-Polnische and Gesellschaft and Bundesverband.
- Kerski, B., Ruchniewicz, K., Stekel, S. (red.) (2019). *Facetten der Nachbarschaft: Beiträge zur deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft, Bundesverband; Dialog Deutsch-Polnisches Magazin.
- Kerski, B., Skibinska, J. (red.) (2004). *Ein jüdisches Leben im Zeitalter der Extreme. Gespräche mit Arno Lustiger*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Kerski, B., Vincenz, J. (red.) (2009). Świadek i historyk: rozmowy z Arno Lustigerem. Sejny: Pogranicze.
- KM (2002). *Norman Davies o Wroitzli, Breslau i Wrocławiu*. Pobrane z: <https://archiwum.rp.pl/artukul/386595-Kwiat-Europy.html> (13.12.2020).

- Kolasa, W. (1999). Bibliografia publikacji w prasie polskiej za rok 1996. *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 1, 101–150.
- Kolasa, W.M., Jarowiecki, J. (2005). *Polska bibliografia prasoznawcza 1996–2001*. Kraków: PAN Oddział w Krakowie, Komisja Prasoznawcza.
- Kołąkowski, L. (1990). *Cywilizacja na ławie oskarżonych*. Warszawa: Res Publica.
- Kołąkowski, L. (2020). Wychowanie do nienawiści, wychowanie do godności. W: B. Kerski (red.), *Przeciwko wrogości: „Kultura” wobec Niemiec i sąsiedztwa polsko-niemieckiego* (s. 283–290). Paryż–Kraków: Instytut Literacki Kultura – Instytut Książki.
- Konończuk, E. (2011). Mapa w interdyscyplinarnym dialogu geografii, historii i literatury. *Teksty Drugie*, 5, 255–264.
- Kopczyński, K. (1995). O Jerzym Giedroyciu i polityce polskiej lat 1989–1994. W: Z. Kudelski (red.), *Spotkanie z paryską „Kulturą”* (s. 37–47). Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, Oficyna Wydawnicza POMOST.
- Korporowicz, L. (1997). Wielokulturowość a międzykulturowość: od reakcji do interakcji. W: M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński (red.), *U progu wielokulturowości: nowe oblicza społeczeństwa polskiego* (s. 64–72). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Korporowicz, L. (2017). Ku zintegrowanej teorii przestrzeni międzykulturowej. *Relacje Międzykulturowe – Intercultural Relations*, 1, 57–82.
- Korzeniewski, B. (2008). Przeszłość jako podłoże konfliktów czy most ku pojednaniu? *Kultura Współczesna*, 2, 37–55.
- Koszel, B. (1999). *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Kowal, G. (2013). Transfer autorytetu. Casus Martina Pollacka. W: M. Zielińska, M. Zybura (red.), *Monolog, dialog, transfer. Relacje kultury polskiej i niemieckiej w XIX i XX wieku* (s. 157–182). Wrocław: Wydawnictwo GAJT.
- Kowalczyk, A.S. (1999). *Giedroyc i „Kultura”*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kowol, I. (1997). Niemcy a transformacja mediów w Polsce. W: P. Dobrowolski (red.), *Stosunki polsko-niemieckie w okresie przemian ustrojowych w Polsce. Wybrane problemy* (s. 9–49). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Koz (2019). *Wrocław miastem z najwyższą reputacją wśród Polaków*. Pobrane z: <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,24562248,wroclaw-miastem-z-najwyzsza-reputacja-wsrod-polakow.html> (13.01.2021).
- Koziół, A. (2013). *Publicystyka wizualna w prasie: karykatura, rysunek satyryczny, fotomontaż*. W: J. Furman, K. Snopek, K. Groń, K. Wolny-Zmorzyński (red.), *Komunikacja wizualna w prasie i w mediach elektronicznych* (s. 35–44). Warszawa: Wydawnictwo POLTEX.
- Kozłowski, R. (1990). O pojęciu i funkcjach dialogu. W: B. Andrzejewski (red.), *Komunikacja, rozumienie, dialog* (s. 77–81). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Krasucki, E. (2005). Losy dwóch miast. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 9–10, 45–53.
- Kruszyńska, S. (2010). *Analiza religijnej niewiary – ku niemożliwościom dialogu*. W: L. Grudziński (red.), *Rzeczywistość dialogu, dialog w filozofii, filozofia dialogu* (s. 11–27). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Krzysztofek, K. (1983). *Komunikowanie międzynarodowe*. Warszawa: PWN.

- Krzysztofek, K. (2005). Tendencje zmian w przestrzeni późnonowoczesnego miasta. W: B. Jałowicki, A. Majer, M. Szczepański (red.), *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa* (s. 37–52). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Kudelski, Z. (1994). Spotkania z paryską „Kulturą”. *Kultura*, 7–8, 161–168.
- Kundera, M. (1984). Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowe. *Zeszyty Literackie*, 5, 14–31.
- Kurczewska, J. (2005). Granica niejedno ma imię. Trzy podejścia teoretyczne. W: J. Kurczewska, H. Bojar (red.), *Granice na pograniczach. Z badań społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski* (s. 365–396). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Kusio, U. (2011). *Dialog w komunikacji międzykulturowej. Ideały a rzeczywistość*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Labentz, A., Piorun, C., Quinkenstein, M., Ritter, E., Stachowiak, R., Traba, R., Żurek, R. (red.) (2014). *Polnisches Berlin: Semi-Stadtführer*. Berlin: Zentrum für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften.
- Lech, A. (2013). Społeczne konstruowanie rzeczywistości obiektywnej. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie. Politechnika Śląska*, 65, 183–195.
- Lieven, D. (2018). *W pożogę. Imperium, wojna i koniec carskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.
- Lisiecki, S. (2008). Granice i pogranicza. *Przegląd Zachodni*, 8, 19–20.
- Liskowacki, A.D. (2000). *Eine kleine*. Szczecin: „13 Muz”.
- Loew, P.O. (2002). Trzy mity. *Przegląd Polityczny*, 56, 32–38.
- Loew, P.O. (2014). Trzy mity. Niemieckość, polskość, wielokulturowość. W: B. Kerski (red.), *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście* (s. 123–135). Gdańsk: Instytut Kultury Miejskiej.
- Loew, P.O. (2018). Hambacher Fest. Polen und Deutsche, „ringend für die Freiheit”. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 138). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Mack, M. (2018). Lachmann, Peter Piotr. Unterwegs zwischen den Kulturen. W: D. Bingen, A. Kaluza, B. Kerski, P.O. Loew (red.), *Polnische Spuren in Deutschland. Ein Lesebuchlexikon* (s. 198). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Magris, C. (2016). *O demokracji, pamięci i Europie Środkowej*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Majcherek, J.A. (2008). Mit wielokulturowości jako ideał aksjologiczny. W: M. Szmaja (red.), *Etniczność – o przemianach społeczeństw narodowych* (s. 193–202). Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Makarska, R., Kerski, B. (2004). *Die Ukraine, Polen und Europa. Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Malinowski, K. (2000). Towarzystwa polsko-niemieckie i niemiecko-polskie. W: D. Bingen, K. Malinowski (red.), *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989–1998* (s. 386–402). Poznań: Instytut Zachodni.
- Maliszewski, M. (2012). *Deutsche Welle w systemie medialnym Republiki Federalnej Niemiec*. Warszawa: Wydawnictwo ASPRA-JR.
- Mandes, S. (2012). *Świat przeżywany w socjologii*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Marecki, P. (2005). Miejsce pisane z dużej litery – rozmowa z Krzysztofem Czyżewskim o „Krasnogrudzie”. W: P. Marecki (red.), *Pospolite ruszenie. Czasopisma kulturalno-literackie w Polsce po 1989 roku. Rozmowy z redaktorami* (s. 181–199). Kraków: Korporacja Ha!art.
- Martin, M. (2003). *Eine Zeitschrift gegen das Vergessen. Bundesrepublikanische Traditionen und Umbrüche im Spiegel der Kulturzeitschrift „Der Monat“*. Frankfurt am Mein: Peter Lang.
- Matzke, M. (2012). *Redakcja Polska Deutsche Welle i Deutschlandfunk. Długa historia*. Pobrane z: www.dw.com/pl/redakcja-polska-deutsche-welle-i-deutschlandfunk-d%C5%82uga-historia/a-16023169 (3.08.2021).
- Mehlhorn, L. (1998). *Odrzucając kłamstwo. Z historii oporu i opozycji antytotitarnej w XX w.* Krzyżowa: Fundacja Krzyżowa dla Porozumienia Europejskiego, Kreisau-Initiative e. V.
- Mencwel, A. (2009). *Rodzinną Europą po raz pierwszy*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- Mikułowski Pomorski, J. (2012). *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- Miś, E. (2000). „Dialog taki sam, a jednak inny”. W: M. Kalczyńska (red.), *Instytucje literacko-wydawnicze w kontaktach polsko-niemieckich. Stan i perspektywy badawcze* (s. 245). Opole: Stowarzyszenie Instytutu Śląski, Państwo Instytutu Naukowy – Instytut Śląski w Opolu.
- Mizia, S. (1997). *Historia Śląska. Popularny zarys dziejów*. Wrocław: Wydawnictwo „Rzeka”.
- Musekamp, J. (2015). *Między Stettinem a Szczecinem: metamorfozy miasta od 1945 do 2005*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Nikitorowicz, J. (1995). *Pogranicze – tożsamość – edukacja międzykulturowa*. Białystok: Wydawnictwo TRANS HUMANA.
- Nikitorowicz, J. (2001). *Pogranicza, tożsamość. Edukacja międzykulturowa*. Białystok: Wydawnictwo TRANS HUMANA.
- Nikitorowicz, J. (2005). *Pogranicze – wielokulturowość – międzykulturowa agora. Pedagogika Kultury, 1*, 83–99.
- Nikitorowicz, J. (2008). Zadania edukacji regionalnej i międzykulturowej w kreowaniu tożsamości kulturowej człowieka. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, 2*, 3–16.
- Nikitorowicz, J. (2009). *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Nikitorowicz, J. (2012). Fenomen wielokulturowości i prognozy rozwoju ku międzykulturowości, *Edukacja Międzykulturowa, 1*, 47–66.
- Nikitorowicz, J., Młynarczuk-Sokołowska, A., Namiotko, U. (red.) (2019). *Przestrzenie międzykulturowe w badaniach i praktyce edukacyjnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Nurek, G. (2015). Tożsamość miasta [rozm. ze Stefanem Chwinem]. *Tygodnik Powszechny* z dn. 11.05.2015, 20.
- Ociepka, B. (1998). Polska-Niemcy: dialog między kulturami. *Przegląd Zachodni, 1*, 35–50.
- Ociepka, B. (1999). Ponadgraniczne komunikowanie. *Europa Regionum, 4*, 51–69.

- Ociepka, B. (2000). Rola środków masowego przekazu w kształtowaniu opinii o Niemcach i Polakach. W: D. Bingen, K. Malinowski (red.), *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989–1998* (s. 111–131). Poznań: Instytut Zachodni.
- Ociepka, B. (2002). *Komunikowanie międzynarodowe*. Wrocław: Wydawnictwo ASTRUM.
- Ociepka, B. (2007). Pamięć mediów. *Przegląd Zachodni*, 1, 45–62.
- Ogonowska, A. (2010). *Twórcze metafory medialne. Baudrillard – McLuhan – Goffman*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- Olechowska, P. (2013). Media jako narzędzie w dialogu międzykulturowym na przykładzie polsko-niemieckiego pogranicza. Współpraca redakcyjna „Gazety Lubuskiej” i „Lausitzer Rundschau”. W: A. Roguska (red.). *Media w edukacji. Obszary lokalności – różnorodność współczesności* (s. 115–139). Siedlce: Fundacja na rzecz dzieci i młodzieży „Szansa”.
- Olechowska, P. (2016a). Dziennikarstwo transgraniczne na Pomorzu Zachodnim po 1989 roku – wydawcy, tematyka, perspektywy rozwoju. W: J. Kania, P. Olechowska (red.), *Ciągłość i zmiana. 70 lat mediów masowych na Pomorzu Zachodnim* (s. 169–211). Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica.
- Olechowska, P. (2016b). Europa – Polska – Niemcy. Wielowymiarowość eseju na przykładzie Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG. W: I. Hofman, D. Kępa-Figura (red.) *Współczesne media. Gatunki w mediach. Prace dedykowane Profesor Marii Wojtak. Tom I: Zagadnienia teoretyczne. Gatunki w mediach drukowanych* (s. 393–414). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Olechowska, P. (2017). „Mosty nad granicą”. *Polsko-Niemiecka Nagroda Dziennikarska w latach 1997–2015*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Olechowska, P. (2018). 30 lat dwujęzycznego czasopisma „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki” (studium monograficzne). *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, 4, 45–67.
- Olędzki, J. (1998). *Komunikowanie w świecie*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Olschowsky, B. (2005). *Einvernehmen und Konflikt. Das Verhältnis zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen 1980–1989*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Oniszczyk, Z. (2017). Komunikacja transnarodowa jako przyszłość komunikowania międzynarodowego? *Political Preferences*, 16, 5–16.
- Paasi, A. (1999). The Political Geography of Boundaries at the End of the Millenium: Challenges of the De-territorializing World. W: H. Eskelinen, I. Liikanen, J. Oksa (red.), *Curtains of iron and gold. Reconstructing borders and scales of interaction* (s. 9–24). Farnham: Ashgate Pub Ltd.
- Paleczny, T. (2009). Przedmowa. W: T. Paleczny, M. Banaś (red.), *Dialog na pograniczach kultur i cywilizacji* (s. 11–18). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Paleczny, T. (2017). *Relacje międzykulturowe w dobie kryzysu ideologii i polityki wielokulturowości*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Paleczny, T. (2019). Międzykulturowe typy tożsamości – pomiędzy integracją a asymilacją. *Relacje Międzykulturowe – Intercultural Relations*, 1, 11–33.
- Pałubicka, A. (2013). *Gramatyka kultury europejskiej*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram.
- Pick, D. (2017). *Europejska droga. Partnerstwo Gdańska i Bremy*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.

- Piskorski, J.M. (2005). *Vertreibung und deutsch-polnische Geschichte. Eine Streitschrift*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Plokh, S. (2015). *Ostatnie imperium. Historia upadku Związku Sowieckiego*. Kraków: ZNAK – Horyzont Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK.
- Pogorzelski, P. (2014). *Barszcz ukraiński*. Gliwice: Editio.
- Polakowska-Kujawa, J. (2006). *Współczesna Europa w procesie zmian. Wybrane problemy*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Pollack, M. (2011a). *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Pollack, M. (2017). *Śmierć w bunkrze: opowieść o moim ojcu*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Pomian, K. (2009). Znaczenie wizji politycznej Jerzego Giedroycia. W: A. Mencwel, A.S. Kowalczyk, L. Szaruga, Z. Grębecka (red.), *Jerzy Giedroyc: kultura, polityka, wiek XX. Debaty i rozprawy* (s. 33–36). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Posmysz, Z. (1964). *Pasażerka*. Warszawa: Czytelnik.
- Posmysz, Z. (1981). *Ten sam doktor M.*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Iskry”.
- Posmysz, Z. (1996). *Do wolności, do śmierci, do życia*. Warszawa: „von borowiecky”.
- Posmysz, Z. (2014). *Chrystus Oświęcimski*. Oświęcim: Fundacja na Rzecz Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży; Warszawa: Fundacja Konrada Adenauera.
- Posmysz, Z. (2017). *Królestwo za mgłą. Z autorką „Pasażerki” rozmawia Michał Wójcik*. Kraków: Znak Litera Nova – Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK.
- Posmysz, Z. (2020). *Czy to temat?: dramaty*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Rada, U. (2004). *Zwischenland: europäische Geschichten aus dem deutsch-polnischen Grenzgebiet*. Berlin–Brandenburg: be.bra Verlag.
- Reichardt, I. (2019). Słowo i odpowiedzialność za człowieka. Rola intelektualistów w xxi wieku [rozm. z Basilem Kerskim]. Pobrane z: <https://forumdialogu.eu/2019/04/30/slo-wo-i-odpowiedzialnosc-za-czlowieka/> (17.07.2021).
- Riechers, A., Schröter, Ch., Kerski, B. (red.) (2005). *Dialog der Bürger. Die gesellschaftliche Ebene der deutsch-polnischen Nachbarschaft*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Ruchniewicz, K., Kerski, B. (red.) (2011). *Polnische Einwanderung: zur Geschichte und Gegenwart der Polen in Deutschland*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Ruchniewicz, K. (2018). *Schauplatz Geschichte Entdecken und Verstehen in den deutsch-polnischen Beziehungen*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft, Bundesverband; Dialog Deutsch-Polnisches Magazin.
- Rybicka, E. (2011). Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki. *Teksty Drugie*, 5, 201–211.
- Ryss, R. (2015). *Iść po granicy. Artykuły, eseje, rozmowy, wybór i redakcja Bogdan Twardochleb*. Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica w Szczecinie.
- Sadowski, A. (1995). Socjologia pogranicza. W: A. Sadowski (red.), *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej* (s. 12–19). Białystok: Wydawnictwo TRANS HUMANA.
- Sadowski, A. (2008). Pogranicze – pograniczność – tożsamość pogranicza. *Pogranicze. Studia Społeczne*, XIV, 25–26.
- Sadowski, A. (2019). *Społeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.

- Sakson, A. (2001). *Polacy i Niemcy – stereotypy i wzajemne postrzeganie*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Sandel, M. (2020). Etyka solidarności. W: B. Kerski, J. Kołtan (red.), *Solidarność, demokracja, Europa* (s. 39–57). Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Saryusz-Wolska, M., Traba, R., Kalicka, J. (red) (2014). *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Schieb, R. (2004). *Literarischer Reiseführer Breslau*. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa.
- Scholte, J.A. (2006). *Globalizacja. Krytyczne wprowadzenie*. Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza HUMANITAS, Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu.
- Schopenhauer, J. (1959). *Gdańskie wspomnienia młodości*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Schütz, A. (2012). *O wielości światów. Szkice z socjologii fenomenologicznej*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Sobol, E. (red.) (2002). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sokół, A. (2008). Polsko-niemiecka współpraca kulturalna, programy i instytucje. *Zarządzanie w Kulturze*, 9, 131–166.
- Sołdra-Gwiżdż, T. (2010). *Socjologia wobec Śląska – jedność czy wielość?* Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN – Instytut Śląski w Opolu.
- Stach, A. (1996). „Dialog” na temat Polonii w Niemczech. *Kultura*, 10, 104–110.
- Stasiuk, A. (2008). *Dojczland*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp.
- Sternberg, R. (2010). The battle of the print media in German-Polish press coverage. W: J. Lutostańska, A. Rzym (red.), *Cross-Border Interactions Polish-German Stereotype: Media Image and Change* (s. 81–90). Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Stewart, J., Thomas, M. (2005). Słuchanie dialogiczne: lepienie wzajemnych znaczeń. W: J. Stewart (red.), *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej* (s. 234–256). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stolarczyk, M. (2011). Stosunki polsko-niemieckie w latach 1998–2009 (wybrane aspekty polsko-niemieckiej współpracy). W: M. Stolarczyk (red.), *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku* (s. 9–67). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Stroheker, T. (2000). *Niemka jedzie do Polski*. Katowice: Structura.
- Stroheker, T. (2006). *Frytki w Gliwicach: poetycka topografia Polski*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Sulikowski, P. (2000). O błędnych tłumaczeniach tekstów prasowych. Na przykładach z niemiecko-polskiego czasopisma „Dialog”. *Język Polski*, 3/4, 266–269.
- Szaruga, L. (1997). „Borussia” – redaktor Kazimierz Brakoniecki. „Krasnogruda” – redaktor Krzysztof Czyżewski. *Kultura*, 1, 186–188.
- Szaruga, L. (1999a). *Co czytamy? Prasa kulturalna, 1945–1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Szaruga, L. (1999b). *Dochođenje do siebie: wybrane wątki literatury po roku 1989*. Sejny: Wydawnictwo POGRANICZE.
- Szaruga, L. (2015). Pisanie Polski na nowo – odkrywanie i kreowanie lokalności. *Załącznik Kulturoznawczy*, 2, 114–126.

- Szczepuła, B. (2007). *Dziadek w Wehrmachcie*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Szczygieł, M. (2008). Niemiec jest zagadkowy [rozm. z Włodzimierzem Nowakiem]. *Gazeta Wyborcza* z dn. 25.09.2008.
- Szopski, M. (2005). *Komunikowanie międzykulturowe*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Szulakiewicz, M. (2003). Wprowadzenie. W: M. Szulakiewicz, Z. Karpus. (red.), *Dialog w kulturze* (s. 9–11). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Szyfer, A. (2005). *Ludzie pogranicza. Kulturowe uwarunkowania osobowości*. Poznań: Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa.
- Ślawska, M. (2014). *Formy dialogowe w gatunkach prasowych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Temelkuran, E. (2017). *Turcja: obłąd i melancholia*. Wrocław: Książkowe Klimaty.
- Thum, G. (2006). *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*. Wrocław: Wydawnictwo Via Nova.
- Traba, R. (2010). Polityka wobec historii. *Teksty Drugie*, 1/2, 300–319.
- Traba, R. (2012). Procesy akulturacji/asymilacji w perspektywie badań historycznych. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego w XIX–XX wieku. W: R. Traba (red.), *Akulturacyja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Sąsiedztwo polsko-niemieckie* (s. 9–32). T. 2. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie.
- Traba, R. (2020). *Die deutsche Besatzung in Polen: Essays zur Erinnerungskultur*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft, Bundesverband; Dialog Deutsch-Polnisches Magazin.
- Traba, R. (red.) (2009). *My, berlińczycy! Historia polsko-niemieckiego sąsiedztwa = Wir Berliner!* Leipzig: Koehler & Amelang.
- Traba, R., Hahn H., Górny M., Kończal, K. (red.) (2012–2013). *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. T. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Troebst, S. (red.) (2006). *Vertreibungsdiskurs und europäische Erinnerungskultur. Deutsch-polnische Initiativen zur Institutionalisierung. Eine Dokumentation*. Osnabrück: fibre Verlag.
- Trzcielińska-Polus, A. (2017). 25 lat polityki zjednoczonych Niemiec wobec Polski. W: J. Ciesielska-Klikowska, E. Kuczyński (red.), *25 lat niemieckiego zjednoczenia. Bilans ćwierćwiecza* (s. 11–28). Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Tusk, D., Fortuna, G., Duda W. (1996). *Był sobie Gdańsk*. Gdańsk: „Dar Gdańska”.
- Twardochleb, B. (2010). W przestrzeni dialogu [rozm. z Basilem Kerskim]. *Kurier Szczeciński* z dn. 1.07.2010, III.
- Twardochleb, B. (2016). *Szczeciński palimpsest*. Pobrane z: <https://24kurier.pl/akcje-kuriera/przez-granice/szczecinski-palimpsest/> (5.08.2021).
- Urban, R. (2015). Media mniejszości niemieckiej w Polsce. W: A. Gall, J. Grębowiec, J. Kalicińska, K. Kończ (red.), *Interakcje: leksykon komunikowania polsko-niemieckiego* (s. 542–549). Wrocław: Wydawnictwo ATUT.
- Veihelmann, T. (2006). *Zwei Ufer eines Flusses*. Pobrane z: www.freitag.de/autoren/der-freitag/zwei-ufer-eines-flusses (24.09.2016).
- Welsch, W. (1998). Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury. W: R. Kubicki (red.), *Filozoficzne koncepcje rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*. Cz. II. (s. 195–222). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

- Wessler, H., Brüggemann, M. (2012). *Transnationale Kommunikation. Eine Einführung*. Wiesbaden: Springer Verlag.
- Wiatr, M. (2018). *Phantomschmerz Oberschlesien oder Cholonek und andere*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft, Bundesverband; Dialog Deutsch-Polnisches Magazin.
- Wilke, J. (1999). Strategien und Grenzen der Internationalisierung von Massenmedien. W: K. Imhof O. Jarren, R. Blum (red.), *Steuerungs- und Regelungsprobleme in der Informationsgesellschaft* (s. 47–60). Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Wilkoszewska, K. (2004). Ku estetyce transkulturowej. Wprowadzenie. W: K. Wilkoszewska (red.), *Estetyka transkulturowa* (s. 7–19). Kraków: Wydawnictwo UNIVERSITAS.
- Wojakowski, D. (2015). Wielokulturowość jako wartość w społeczności lokalnej pogranicza. W: M. Bieńkowska, W. Żelazny (red.), *Pogranicza: Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Sadowskiego* (s. 71–78). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Wojtak, M. (2003). Koláže tekstowe jako forma komunikacji publicystycznej. *Studia Językoznawcze*, 2, 9–28.
- Wojtak, M. (2010). Style dziennikarstwa prasowego w perspektywie dyskursywnej. W: B. Bogołębska, M. Worsowicz (red.), *Styl, dyskurs, media* (s. 81–91). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wolff-Powęska, A. (1993). Polacy i Niemcy po otwarciu granicy. *Studia i Materiały PISM*, 71, 21–28.
- Wolff-Powęska, A. (1996). Rok 1945 – koniec i początek. W: T. Pięciak (red.), *Polacy i Niemcy pół wieku później: księga pamiątkowa dla Mieczysława Pszona* (s. 204–227). Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Wolski, J. (2012). „Kolano” berlińskiego Klubu Polskich Nieudaczników. W: M. Rabizo-Birek (red.), *Boom i kryzys. Nowe czasopisma literacko-artystyczne i społeczno-kulturalne w Polsce po 1980 roku* (s. 148–15). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Wróblewski, B. (2012). Europa Środkowa w polskim czasopiśmiennictwie literackim (przed 1992 r.). W: M. Rabizo-Birek (red.), *Boom i kryzys. Nowe czasopisma literacko-artystyczne i społeczno-kulturalne w Polsce po 1980 roku* (s. 83–90). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Wystąpienie sejmowe Ministra Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Krzysztofa Skubiszewskiego dotyczące euroregionów (1993). Warszawa 3 marca. *Zbiór Dokumentów*, 1, 193, 203.
- Zapiski ze współczesności* (1997). Pobrane z: <https://ninateka.pl/audio/zapiski-ze-wspolczesnosci-leszek-szaruga-5-5> (11.04.2021).
- Zastawny, K. (2019). *Moja Grecja: wybór z dzienników* (opr. J. Głaszcz, P. Leszczyński). Gdańsk: Stowarzyszenie Kulturalno-Edukacyjne „Kolegium Gdańskie”; Berlin: Magazyn Polsko-Niemiecki Dialog.
- Zawiślak, A. (2008). *Deutschland? Nur im Suff!* Pobrane z: www.stern.de/kultur/buecher/andrzej-stasiuk-deutschland--nur-im-suff--3760592.html (12.07.2021).
- Zdrowska, M. (2013). *Telewizja na pograniczach*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zernack, K. (1977). *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München: C. H. Beck.
- Zernack, K. (2000). *Polska i Rosja: dwie drogi w dziejach Europy*. Warszawa: „Wiedza Powszechna”.

- Zielewska, B. (2002). *Dialog we współczesnej edukacji filozoficznej*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Zienkiewicz, A. (2006). Autoryzowanie historii. Doświadczenia i zapis w drugiej połowie XX wieku. W: H. Gosk, A. Zieniewicz (red.), *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku* (s. 101–122). Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Zybura, M. (2008). W: W. Chłopicki, S. Gajda (red.), *Współczesny polski dyskurs publiczny w perspektywie międzykulturowej. Dyskusja panelowa*. Kraków: Wydawnictwo TERTIUM.
- Zybura, M. (2011). *Heinrich Kunstmann – Tymoteusz Karpowicz. Listy 1959–1993*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Zybura, M. (2019). *Im gemeinsamen Haus: zur Geschichte der Deutschen in Polen*. Berlin: Deutsch-Polnische Gesellschaft, Bundesverband; Dialog Deutsch-Polnisches Magazin.
- Żółkowska, T. (2013). Ja, Ty, Inny – Dialog? *Studia Edukacyjne*, 28, 17–30.

Literatura podmiotu

- Abramowicz, M. (1997). Gdańszczanin z wyboru. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 38.
- Abramowicz, M. (2007). Odkrycia: Spacer po gdańskich fortyfikacjach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 61–63.
- Altmann, F. (2002). Dialog ekumeniczny. Towarzystwo im. Anny Morawskiej w Magdeburgu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 61, 55–56.
- Amery, C. (1990). Ein neues Skript für EUROPA / Nowy scenariusz dla Europy. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 4–5.
- Andruchowycz, J. (2003). Fantazje na temat otwartości. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 64, 31–32.
- Antczak, J. (2016). Gilmour, Goethe, Rammstein – Wrocław Europejską Stolicą Kultury. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 115, 86–89.
- Ash, T.G. (2012–2013). Kryzys Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 102, 19–27.
- Azembski, R. (2009/2010). Honor piwowarów: Warszawska rodzina przemysłowców Schiele. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 53–54.
- Bachmann, K. (1993). Mniejszość niemiecka na Opolszczyźnie: Nieufność po obu stronach. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 13.
- Bachmann, K. (1995a). Dialog niemych z głuchymi. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 57.
- Bachmann, K. (1995b). „Jesteśmy Ślązakami” [rozm. z Bernhardem Płoszczykiem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 112–113.
- Bachmann, K. (1995c). Ratowanie śladów przeszłości. Młodzież na Śląsku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 111.
- Bachmann, K. (1996a). Gdańsk uczył Ericha Brosta. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 80.
- Bachmann, K. (1996b). Nigdzie nie zachowało się tak dużo domów z murem pruskim. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 68–70 [tekst o pograniczu].

- Bachmann, K. (1998). Na ile Polacy są europejscy? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 23–24.
- Baldauf, K. (1990). „Frankfurter Brücke” e.V. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 6 Dezember, 48.
- Bartodziej, G. (1996). List. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1, 35.
- Bartoszek, M. (1990). Die andere Mauer EUROPA / Druga ściana EUROPA. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 20–21.
- Bartoszewski, W. (2009–2010). „Czasem warto być butnym”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 13–16.
- Bauman, Z. (2008). Nowa faza europejskiej przygody. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 34–39.
- Becker, A. (2011/2012). Pociągiem przez Niemcy: Opis podróży do Kosmopolski. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 98, 18–25.
- Becker, A. (2012–2013). Moja mała rodzina. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 102, 84–85.
- Becker, A. (2014–2015). O tuziemcach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 88–91.
- Bendyk, E. (2007). Polskie oazy nowoczesności. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 36–38 [temat numeru: „Pejzaże przełomu” (rozwoj Polski i Niemiec z punktu widzenia peryferii); Śląsk].
- Bendyk, E. (2008). Magnes warszawskich pieniędzy. Potencjały: Portret regionu w sercu Polski. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 84, 69–71.
- Bendyk, E. (2014). Solidarność – słowo i ciało. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 108, 82–85 [Europejskie Centrum Solidarności w Gdańsku].
- Berlińska D. (1993). Śląskie nierównoczesności. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 Februar/März, 49–50.
- Berlińska, D. (1994). Największa siła na Opolszczyźnie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/4 Dezember, 62–63.
- Bieniasz, S. (1995). Tożsamość górnośląska: Odgrodzenie się lub asymilacja zamiast integracji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 107–108.
- Bischof Nossol: Schlesien ist dazu prädestiniert, ein Versöhnungs – model mit Deutschland auszuarbeiten / Biskup Nossol: Śląsk jest predestynowany do wypracowania modelu pojednania z Niemcami (1991). *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 17.
- Bittner, W. (1993). Gleiwitz nazywa się dzisiaj Gliwice. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 Februar/März, 48–49.
- Blumenfeld, A. (1990). Warschauer Erlebnisse und Erfahrungen / Warszawskie przygody i doświadczenia. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 6 Dezember, 34–36.
- Bobrowski, M.M. (2003/2004). Punkty widzenia: O kaszubskiej debacie tożsamościowej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 104–106.
- Bolduan, T. (1994). Bez gniewu i namiętności. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1–4, 46–47 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Gdańsk].
- Bonenkamp, S. (1996). Doświadczenie dialogu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 108–109.

- Brandt, W. (1989). „Die europäische Friedensordnung hat Priorität” / „Europejski ład pokojowy ma pierwszeństwo”. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 23.
- Budrewicz, O. (1993). Das kaum bekannte Polen / Mało znana Polska. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2 September, 42–43 [opis Warszawy].
- Burkamp, D. (1988). Wagners „Ring” in Warschau / „Pierścień” Wagnera w Warszawie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 August, 28.
- Chojecka, E. (1995). List do redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/czerwiec, 98.
- Cichocki, M.A. (2003). Perspektywy: Czy Europa Środkowa ma przyszłość w UE? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 40–41.
- Cieśla, P. (1987). Mielnik – eine geteilte Gemein-Gedenken an den Widerstand schafft? / Mielnik – wspólne upamiętnienie ruchu oporu? *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2, 2 Juni, 20–21.
- Cvm (1996a). Polska Rada Społeczna w Berlinie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 85.
- Cvm (1996b). „Wiersze są czymś świętym”. Polska kultura w Berlinie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 82.
- Cvm (1997). Nagroda polsko-niemiecka na rok 1997. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 111–112.
- Czyżewski, K. (2007). Tajemnica funkcjonowania małych liczb. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 18–19.
- Czyżewski, K. (2010). Po 1989 roku: Etos Europy Środkowej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 91, 27–29.
- D.M. (1993). Mniejszość niemiecka jest obecna. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 23 [mniejszość niemiecka na Górnym Śląsku].
- Danielewicz, D. (2003). Literatura: Kielboludy Klubu Polskich Nieudaczników w Berlinie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 135–136.
- Danielewicz, D. (2004). Transatlantyk: Gombrowicz w Berlinie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 95–96.
- Danielewicz, D. (2008). Światło w bunkrze: Berlińska kolekcja Karen i Christiana Borosów. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 84, 89–91.
- Danielewicz, D. (2009). Wrocław: Nowa stała wystawa na temat 1000-letniej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 88, 95–97.
- Danielewicz, D. (2017). Jak Horst Eckert stał się Janoschem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 119, 93–94 [biografia śląskiego pisarza].
- Danielewicz-Kerski, D. (2010). „Pierwsze słowa wypowiedziałem po niemiecku” [rozm. z Adamem Zagajewskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 93, 86–89 Berlin.
- Dassler, S. (1998). „Dobrze, że Regina tego nie słyszała”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 65 i 67 [temat numeru: współpraca transgraniczna; województwo lubuskie i Brandenburgia].
- Daszczyński, R. (2007). Laboratorium profesora Spannera. Historia pewnej legendy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 53–56 [temat numeru: Gdańsk].
- Daszczyński, R. (2008). Nie tylko Chopin: Podróż turystyczna po Mazowszu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 84, 81–85.

- Daszczynski, R. (2013). Nowe sąsiedztwo Rosjanie z Obwodu Kaliningradzkiego mogą bez wiz podróżować do polskich regionów przygranicznych. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 103, 64–67.
- Dedecius, K. (1987). Von der Selbstbindung an Europa – aus einem Vortrag von Karl Dedecius / O zaangażowaniu się w Europę – z wykładu Karla Dedeciusa. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2, 2 Juni, 20–21.
- Dehn, J. (2015). Cienie przeszłości. Doświadczenie wojny w filmie polskim i niemieckim. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 114, 93–97.
- Dębicka, O. (2005). Kamienica Mathilde Bigott. Reportaż o sporze własnościowym w Sopocie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 69/70, 66–69.
- Dietrich, S. (1987). Sinnbild Nationaler Selbstbehauptung – Das Schloß in Warschau / Symbol narodowego samostanowienia – Zamek w Warszawie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2, 2 Juni, 40–41.
- Dietrich, S. (1995). O meteorologach i szamanach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 131.
- Drotkiewicz, A. (2010). „Bycie niepodobnym jest zdradą”. Rozmowa z Dorotą Masłowską na temat modeli zbiorowej tożsamości o Berlinie i Warszawie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 91, 12–15.
- Drotkiewicz, A. (2013–2014). Warszawski styl. Kurtka królowej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 106, 28–29.
- Duda, W.P. (2007). Wśród gdańszczan okrzepła duma z własnego miasta. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 22–25.
- Dybaś, B. (1998). Toruń – zapomniana metropolia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 42–43.
- Dziadul, J. (1991). Polen und Deutsche in Oberschlesien / Polacy i Niemcy na Górnym Śląsku. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 18–20.
- Enger, M. (2001a). Krytyka: Rio nad Odrą. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55/56, 79–80.
- Enger, M. (2001b). Pogranicze: Jak funkcjonuje współpraca nad Odrą? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55/56, 72–74.
- Engmann, B. (2009). Fragmenty listu do redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 88, 91.
- Fac, B. (1994). Myśląc o Gdańsku... *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1–4, 43.
- Feldmann E. (1998). Nic o nas bez nas! Wychowanie w duchu europejskiej demokracji w Polsce. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 93.
- Fiałkowski, M. (1993). Co się dzieje w Strzelcach Opolskich? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1 Februar/März, 18–19.
- Filar, D. (2012). Europa, 44 równoleżnik: Pęknięcie kontynentu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 100, 84–87.
- Filter, G. (1987a). Wir haben uns ein Ziel gesetzt / Postawiliśmy sobie cel. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3 Dezember, 3.
- Filter, G. (1987b). Zu dieser Ausgabe / O wydawnictwie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 2 Juni, 2.
- Filter, G. (1988). Editorial / Słowo wstępne. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 April, 3.

- Filter, G. (1995). VIII Forum polsko-niemieckie. Dialogu ciąg dalszy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/czerwiec, 73–74.
- Filter, G. (2012). Początki: Jak powstał magazyn DIALOG. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 100, 24–25.
- Filter, G., Krzemiński, A. (1994a). Od redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1–4, 3.
- Filter, G., Krzemiński, A. (1994b). Wywiad z prezydentem miasta Gdańska [rozm. z Tomaszem Posadzkiem]. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/4 Dezember, 49.
- Filter, G., Krzemiński, A. (2007/2008). Romantyczna misja. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 30–31.
- Fleck, H.-G. (1991). Leserbrief / List do redakcji. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2 Juni/Juli, 46.
- Fortuna, G. (1997). Tęsknota za barokiem [rozm. z Pawłem Huelle]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 52–53.
- Fortuna, G. (2007). Podróż sentymentalna: Seria albumów fotograficznych „Był sobie Gdańsk”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 36–37.
- Fortuna, K. (2008). Szansa nadrobienia zaległości [rozm. z Jackiem St. Burasem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 82, 105–107.
- Fritsche A. (1992). Europa-Universität Viadrina / Uniwersytet Europejski Viadrina. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, o1, 31–32.
- Fuchs, T., Woźniak, K. (1995). Łódź: niemieckie ślady w „Ziemi obiecanej”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 88–89.
- Fuchs, T. (1997). „Król Łodzi”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 75.
- Geremek, B. (1998). „Chcemy Europy solidarnej”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2, 12–13.
- Geremek, B. (2007). „Pojednanie polsko-niemieckie wzmacnia wspólnotę europejską”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 92–94.
- Gnauck, G. (2009/2010). Warszawa: Ekscytująca, męcząca i inspirująca metropolia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 32–35.
- Golombek, D. (1990). Es geht um Oberschlesien / Chodzi o Górny Śląsk. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 6 Dezember, 12–13.
- Götz-Coenenberg, R. (1990). Wie kann der Westen den Ländern Osteuropas wirtschaftlich helfen? EUROPA / Jak Zachód może pomóc gospodarczo krajom Europy Wschodniej? EUROPA. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 28–30.
- Grabowska, A. (1996). Polskie Monachium. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 113–114.
- Grajewski, A. (2002). List do redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 60, 120–121.
- Grajewski, A. (2009). Dialog trudny, ale możliwy. Odwilż na linii Warszawa–Moskwa: Bilans działalności Polsko-Rosyjskiej Grupy do Spraw Trudnych. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 89, 13–16.
- Grajewski, A. (2010–2011). Po katastrofie w Smoleńsku. Perspektywy dialogu polsko-rosyjskiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 94, 70–73.
- Gropp, U. (1999). „Zbliżenie wymaga wiele czasu”. Reportaż: Pogranicze niemiecko-duńskie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 38–39.

- Gropp, U. (2000a). Kongres tańczy..., ale w którą stronę? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 53, 114–115.
- Gropp, U. (2000b). Życie wzdłuż granic. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 77–79.
- Gropp, U. (2003). Kraszewski w Dreźnie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 116–117.
- Gropp, U. (2003/2004). Nowi ponadgraniczni inwestorzy. Doświadczenia polskich firm średniej wielkości w Saksonii. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 82–85.
- Gropp, U. (2007). Niespełnione marzenia, nowe cele miast przygranicznych Görlitz i Żgorzelca. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 48–51.
- Gropp, U. (2007/2008). Zniszczenie społeczeństwa obywatelskiego: Zmierzch wrocławskich Żydów w dziennikach Willy'ego Cohna. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 128–130.
- Gropp, U. (2009). Z Lipska do Wrocławia: W poszukiwaniu nowych polsko-niemieckich zjawisk na przykładzie Saksonii i Dolnego Śląska. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 89, 73–81.
- Gulda, P. (2007). Perspektywy: Potencjały rozwoju Gdańska. Morze możliwości. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 14–17.
- Guz-Vetter, M. (1997). Nie z tej półki?. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 44–46 [temat numeru: powódź 1997 roku; Wrocław].
- Guz-Vetter, M. (1998). Port Hamburg w Warszawie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 96.
- Guz-Vetter, M. (2001/2002). Migracja: Trudne powroty na Śląsk Opolski. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 89.
- Guz-Vetter, M. (2003/2004). Countdown nad Odrą: Czy region przygraniczny jest przygotowany do rozszerzenia UE? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 74–77.
- Hackmann, J. (1996). Rozmiękczenie sztywnych frontów. Wypędzeni i stosunki polsko-niemieckie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 72–73 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Śląsk].
- Hajnicz, A. (1991). Mitteleuropas Sicherheitsprobleme / Problemy bezpieczeństwa Europy Środkowej. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2 Juni/Juli, 16–17.
- Harnischfeger, H. (1992). Eine Lanze für die europäische Kultur / Lanca dla europejskiej kultury. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2, 14–15.
- Heinisch, I. (1999). Czym jest regionalna tożsamość w Europie? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, jesień/zima, 109–110.
- Heiße, U. (2005). Długa droga niemieckich bojowników oporu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 69–70, 98–99.
- Henzler, M. (1998). Szczeciński korpus. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 105–106.
- Hesse, G. (2013). Dialog: Spotkania polskich i niemieckich rodzin. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 105, 84–86 [tekst poświęcony Dusznikom-Zdroju].
- Hofmann, G. (2013–2014). Wewnętrzni sąsiedzi. Laudacja dla Adama Krzemińskiego z okazji przyznania Nagrody DIALOGU 2013. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 106, 81–83.
- Hollender, M. (2001/2002). Śląsk: Dziennik Tiny Stroheker „Śląsk i tak jest wszędzie...”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 133–134.

- Holzer, J. (1990). Ein Treffen in einem sich verändernden Europa / Spotkanie w zmieniającej się Europie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Juni, 12–13.
- Huelle, P. (1999). Ekspres do nadbałtyckich kurortów. Czy istnieje cywilizacja bałtycka? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, jesień/zima, 47–48.
- Huelle, P. (2007). Recenzja: Tom reportaży o losie polskich gdańszczyzan i Kaszubów w XX wieku. Dziadek w Wehrmachcie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 46–47.
- Janiszewska, M. (2015–2016). Dawanie świadectwa. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 114, 13–15.
- Januszajtis, A. (1994). Tysiącletni Gdańsk. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1–4 Dezember, 49.
- Jarecka, D. (2011). Rozkład stereotypów. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 96, 32–35.
- Jaruzelski, W. (1990). brak tytułu. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 6 Dezember, 9.
- Jasina, Ł. (2011). Europejskie dziedzictwo [rozm. z Jerzym Kłoczowskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 41–45.
- Jaszewska, M. (2006). Dialog kultur [rozm. z Krzysztofem Czyżewskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 104–107.
- Joachimsthaler, J. (2009/2010). „Polonica leguntur”. Seria wydawnicza dotycząca niemieckiej recepcji literatury polskiej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 95–96.
- K.H.K. (1988). Amtlich gilt Wrocław / Oficjalny Wrocław. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 August, 2.
- Kaczorowski, A. (2008). Europa Środkowa – pożegnanie mitu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 51–55.
- Kaldrack, G., Zillmer, H. (2009). Fragment listu do redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 88, 57.
- Kapuściński, R. (2005). Refleksje: Spotkanie z Innym jako wyzwanie XXI wieku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 69/70, 117–120.
- Karasiewicz, E. (2003). Radio Pomerania: Na antenie NDR i Polskiego Radia Szczecin. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 94–95.
- Kardinal Bertram in Breslau beigesetzt / Kardynał Bertram pochowany we Wrocławiu (1991). *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 22.
- Karwat, K. (2013). W śląskim kotle wrze: Nowa debata na temat śląskiej historii. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 103, 85–86.
- Kerski, B. (2000). Koniec politycznego modelu [rozm. z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 53, 27–28.
- Kerski, B. (2003a). Debaty: Niemcy, Francja, Polska: trzy drogi w dziejach Europy [z udziałem: Etienne François, Hartmuta Kaelblea i Roberta Traby]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 13–20.
- Kerski, B. (2003b). Słowo wstępne. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 1 [temat numeru: Szczecin].
- Kerski, B. (2007). „Potrzebny nam jest nowy europejskie ruch budowniczych mostów i ludzi dialogu” [rozm. z: Krzysztofem Czyżewskim, Corneliussem Ochmannem, Markiem Prawdą, Angeliką Schwall-Düren]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 79–81.

- Kerski, B. (2007/2008). Agora w środku Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 23–27.
- Kerski, B. (2008–2009). Historia i współczesność. Berlin, polska metropolia kultury. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 40–49.
- Kerski, B. (2010b). „Musimy się otworzyć na ludzi z zagranicy”. Tożsamość i życie kulturalne Szczecina [rozm. z Markiem Sztarkiem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 71–75.
- Kerski, B. (2010–2011). Willy Brandt w Warszawie. Ciągłość i zmiana w niemieckiej polityce wobec Polski (1970–1990–2010) [rozm. z Adamem Krzemińskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 94, 39–46.
- Kerski, B. (2011). Od redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 3.
- Kerski, B. (2011/2012a). Bohdan Osadczyk (1920–2011). Wspomnienie o ukraińskim kosmopolicie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 98, 83.
- Kerski, B. (2011/2012b). „Dawne wyobrażenia o homogeniczności kulturowej nadal są aktualne” [rozm. z Fatahem Sherko]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 98, 32–35.
- Kerski, B. (2012). Po stromym zboczu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 100, 13–16.
- Kerski, B. (2013). Przyjaciel magazynu DIALOG. Zmarł Zygmunt Januszewski. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 105, 94.
- Kerski, B. (2013–2014). Nowy akt założycielski [rozm. z: Adamem Krzemińskim, Dietmarem Nietan, Johannem Wadehulem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 106, 91–95.
- Kerski, B. (2014–2015). Od redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 1.
- Kerski, B. (2015a). Gdańskie tożsamości: Europa nad Motławą. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 112, 80–82.
- Kerski, B. (2015b). Autorytety dialogu: Wyzwanie spotkania z Innym. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 111, 93.
- Kerski, B. (2015c). Codzienne pogranicze: Rozwój społeczny i kulturowy pogranicza nad Odrą i Nysą [rozm. z: Robertem Ryssem, Katrin Schröder, Bogdanem Twardochlebem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 114, 63–65.
- Kerski, B. (2015d). Ukraina testem dla Europy [rozm. z Manfredem Sapperem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 114, 20–23.
- Kerski, B. (2015e). Śląskie tożsamości [rozm. z: Michałem Olszewskim, Sebastianem Rosenbaum, Marcinem Wiatrem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 111, 93–97.
- Kerski, B. (2016). Od redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 117, 1.
- Kerski, B. (2017). Szczeciński palimpsest. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 119, 83–85.
- Kerski, B. (2017–2018). Pisać przeciwko zapomnieniu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 122, 16–17.
- Kerski, B. (2018a). Mistrz subtelnego dialogu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 124, 11–13.
- Kerski, B. (2018g). Perspektywy ze środka Europy [rozm. z Arkadiuszem Szczepańskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 124, 96–97.
- Kerski, B., Olschowsky, B. (2005). „Europejski dialog na temat historii nie jest wymianą uprzejmości, lecz konfrontacją odmiennych doświadczeń” [rozm. z Wolfgangiem Thierse]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 69–70, 84–87.

- Kerski, B., Szczepański, A. (2015). „Obcość ustąpiła miejsca wzajemnemu szacunkowi” [rozm. z Dietmarem Woidke]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 111, 26–31 [temat numeru: społeczeństwo obywatelskie na pograniczu].
- Kerski, B., Trenkner, J. (2001/2002). „Nadal uważam, że Polska jest na dobrej drodze” [rozm. z Adamem Michnikiem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 11–14.
- Kiliszek, J. (1999). Art. Location Berlin. Berlin metropolią współczesnej sztuki. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1–2, 113–114.
- Kirchner, K.H. (1996). Z tej i tamtej strony Karkonoszy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 24–25 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Karkonosze].
- Kirchner, K.H. (1998). Saksonia we Wrocławiu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 105.
- Klehta, J. (1987). Zum Dialog kann man nicht zwingen / Do dialogu nie można zmusić [rozm. z Jerzym Jaskiernią]. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2, 2 Juni, 14–15.
- Klinau, A. (2008). Mińsk – przewodnik po Mieście Słońca. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 82, 39–40.
- Kłoczowski, J. (2000). Tradycja: Od Unii Lubelskiej do Europejskiej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 66–69.
- Knapp, R. (2005). Przewodnik po Polakach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 69/70, 105–109.
- Kneip, M. (1999). Rola polityczna: Język niemiecki na Górnym Śląsku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 85–86.
- Köhler, E. (1999). Serce Hamburga. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, jesień/zima, 90–91.
- Kolb, H. (1998). Nic już nie jest tak, jak było. Wspólna walka o województwo stworzyła na Śląsku nową tożsamość. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 72–73.
- Komisja Ekologiczna „Ochrona Środowiska i Ekologia Towarzystw Niemiecko-Polskich w Północnych Niemczech” (2001). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55–56, 110–112.
- Koschik, H. (1996). Wypędzeni jako Ambasadorzy porozumienia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 78–79.
- Kosiewski, P. (2009). Idee: We Wrocławiu zaprezentowano dużą międzynarodową wystawę, rekonstruującą polityczną drogę Europy od wojny do integracji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 89, 85–87.
- Kosiewski, P. (2013). Władcy i humaniści: Europejskie dziedzictwo Jagiellonów. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 103, 48–51.
- Kosiewski, P. (2014). Nowa opowieść o 1000-letniej historii. Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 108, 75–77.
- Kotula, A. (1998). Pogranicze w polskiej prasie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 52–53.
- Kowalski, K. (2010). Dialog muzealników. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 91–93.
- Kozińska, B. (2010). Mieszkańcy tego samego miasta: Wystawa „Hans Stettiner – Jan Szczeciński”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 83.

- Kozłowski, J. (1993). Fluchtweg vieler Emigranten / Droga ucieczki wielu emigrantów. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2 September, 30–31 [tekst o Lidze Hanzeatyckiej].
- Kozłowski, N. (2000). Kultura: Polskie ślady w Monachium. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 83.
- Koźmiński, A.K. (1990). Rückkehr nach Europa / Powrót do Europy. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 6 Dezember, 14–15.
- Kramer, F.-W. (2010–2011). Wielka polityka i opowieści o dniu codziennym. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 94, 27–29.
- Krampen, N. (2001). Polacy w Bremie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 57, 22–23.
- Krizak V., Pyritz R. (2009). List do redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 160–161.
- Krzemiński, A. (1989). Fragmente der Rede von Adam Krzemiński zur Eröffnung der Ausstellung von Zygmunt Januszewski in Hannover / Fragmenty przemówienia Adama Krzemińskiego z okazji otwarcia wystawy Zygmunta Januszewskiego w Hanowerze. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 73.
- Krzemiński, A. (1991). „Man muß der Geschichte vertrauen...” / „Człowiek musi zaufać historii...” [rozm. ze Stanisławem Bieniaszem]. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 26–27 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Gliwice].
- Krzemiński, A. (1996a). „Centralne położenie” Polski w Europie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 12–13.
- Krzemiński, A. (1996b). Na przykład Jedlina Zdrój. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 26.
- Krzemiński, A. (1996c). „Reprezentuję niemiecką część polskiego społeczeństwa” [rozm. z Gerhardem Bartodziejem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 38–41, 47 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Śląsk].
- Krzemiński, A. (1997). Gdańsk, 1 września 1939 r. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 24.
- Krzemiński, A. (2009). Prostolinijność i uczciwość. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 96–99.
- Krzemiński, A. (2011). Trzej muszkietierowie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 95, 69–71.
- Krzemiński, A. (2012). Europejska przygoda. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 100, 22–27.
- Krzemiński, A. (2013a). „Europie potrzeba jest nowa umowa społeczna” [rozm. z Janem Wernerem Müllerem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 105, 53–56.
- Krzemiński, A. (2013b). Ojczyzna naszych ojczyzn? Relacje między państwami narodowymi a Unią Europejską trzeba określić na nowo. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 103, 56–59.
- Krzemiński, A. (2015). Partnerstwo-Odra: Pogranicze wciąż czeka na swoją szansę. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 111, 44–49.
- Krzemiński, A. (2017). „Ludzie czują atawistyczną chęć zamknięcia się wśród samych swoich” [rozm. z Martinem Pollackiem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 119, 23–27.

- Krzemiński, I. (2004). Asymetrie postrzegania. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 15–17.
- Krzoska, M. (2006a). Ernest Wilimowski: Światowa gwiazda futbolu z Katowic. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 85–87.
- Krzoska, M. (2006b). Karl Dedecius: Europejczyk z Łodzi. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 98–99.
- Krzoska, M. (2012). Śląskie miejsca pamięci. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 101, 36–37.
- Kudyba, T. (1999). Początek był w Bienkowicach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 54–55.
- Kudyba, T. (2001/2002). Trzy miejsca w polsko-niemieckiej dekadzie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 75–79 [tekst poświęcony miejscom pamięci: Krzyżowa, Jagniątkowa i Łubowice].
- Kulistikow, W. (1990). Der Dialog wird leichter – eine Stimme aus Moskau / Dialog staje się łatwiejszy – głos z Moskwy. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 33.
- Kurcz, Z. (1996). Śląskie losy – w świetle pamiętników. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 28–33.
- Kurowska, T. (2001). Wędrówka przez krainę Odry. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55/56, 57–58.
- Kycia, T. (2015). Polsko-niemiecki dialog dziennikarzy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 112, 95–96.
- Kycia, T., Żurek, R. (2005). Kraków-Berlin: Notatki z końca pontyfikatu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 71, 71–75.
- Lachmann, P. (2001/2002). Warszawskie „szczęście” E.T.A. Hoffmanna. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 102–105.
- Lachmann, P. (2002). Pianista: Władysław Szpilman a zagłada Warszawy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 61, 65–69.
- Lachmann, P. (2009/2010). Wymiary miasta: Obserwacje niespiesznego przechodnia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 65–67 [temat numeru: Warszawa].
- Lau, K. (1997). Listy do DIALOGU. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 94.
- Lawaty, A. (1990). Oberschlesien – Brücke zwischen Polen und Deutschen / Górny Śląsk – most między Polakami a Niemcami. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 5 August, 14–15.
- Lechler, K. (2006a). Klinika nad Odrą: Współpraca na polu opieki zdrowotnej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 76, 74–75.
- Lechler, K. (2006b). Młodzież niemiecka na Śląsku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 38–41.
- Lechler, K. (2007/2008a). Dwa języki, dwie tożsamości: Młodzi polscy berlińczycy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 54–57.
- Lechler, K. (2007/2008b). Sukcesy i trudności integracji [rozm. z Jackiem Tyblewskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 43–50.
- Lechler, K. (2011). Badania graniczne: 20 lat Europejskiego Uniwersytetu Viadrina. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 96, 79–81.
- Lemke, T. (1996). „Jestem Polką”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 32.

- Lempp, A. (1992). Mittelmaß Europa / Europa Środkowa. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1, 5–6.
- Lempp, A. (2011). Kto z kim i na jakich temat będzie prowadził dialog polsko-niemiecki? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 30–31.
- Lenguth, G., Oberreuter, H., Wolffsohn, M. (2011). Zrozumieć niemiecką politykę wobec Polski. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 95, 61–65.
- Leserbrief (1992). List do redakcji. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2, 43.
- Lingen, K. (2001). Reportaż o Uniwersytecie Europejskim we Frankfurcie nad Odrą. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55/56, 126–129.
- Lipscher, W. (1992). Ruckkehr Polens nach Europa? / Powrót Polski do Europy? *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2, 10–12.
- List do redakcji (1995). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/czerwiec, 98–99.
- Lizak, W. (2003). Jak hartowała się stal. Historia szczecińskich elit. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 98–103.
- Łabno-Fałęcka, E. (1996). „Willa Decjusza” w Krakowie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 2.
- Łagiewski, M. (1989). Der judische Friedhof in Breslau / Cmentarz Żydowski we Wrocławiu. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 62–63.
- Machcewicz, P., Majewski, P.M. (2008–2009). Uniwersalna panorama. Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku: Jak pokazać w jednym miejscu różne europejskie pamięci? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 125–129.
- Mack, M. (1999). „Książę polskiej prozy”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 137.
- Mack, M. (2016). Karl Dedecius. Wielki pośrednik między kulturami. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 115, 96–97.
- Magris, C. (2010). Polityczny klimat Europy: Refleksje człowieka pogranicza, niewidoczne granice. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 70–73, 74–76.
- Majcherek, J.A. (1999). Od autochtoniczności do wielokulturowości. Nowe regionalne tożsamości. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 50–51 [temat numeru: Śląsk].
- Majcherek, J.A. (2004). „Integracja nie będzie nową traumą”. Rozmowa Janusza A. Majcherka z socjologiem Piotrem Sztompką na temat skutków integracji europejskiej dla polskiego społeczeństwa. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 66–67, 46–49.
- Majewski, J. (1997). Warszawska architektura w czasach saskich. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 28–29.
- Markiewicz, T. (2009/2010). Zapomniana społeczność: Warszawskie rodziny pochodzenia niemieckiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 44–49.
- Marschall, Ch. von (1996). Poszukiwanie śladów w Atenach nad Szprewą. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 78–79.
- Mazowiecki, T. (1990). brak tytułu. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 6 Dezember, 9.
- Mehlhorn, L. (2005/2006). Krucha jedność myśli, słów i uczynków. Przemówienie z okazji przyznania „Tygodnikowi Powszechnemu” Nagrody DIALOGU 2005. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 72–73, 10–15.

- Mehlhorn, L. (2009–2010). Postawy moralne i proces edukacji politycznej. Fragmenty wystąpienia z okazji wręczenia Nagrody Magazynu DIALOG 2009. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 23–25.
- Mencwel, A. (2011). Wzory tożsamości: Europa jako ojczyzna. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 76–83.
- Menge, M. (1989). Für Deutsche aus der DDR ist es noch immer nicht einfach, nach Polen zu reisen / Niemcom z NRD nadal nie jest łatwo podróżować do Polski. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 52–53 [tekst poświęcony mieszkańcom podzielonego Berlina].
- Menzel, J.J. (1993). Śląsk – zwierciadło europejskiej historii. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 Februar/März, 23–24.
- Miś, E. (1993). Rodem ze Śląska. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 Februar/März, 34 i 37.
- Miś, E. (1994). Dialog na dole. W sejmiku opolskim przeważa mniejszość. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1–4 Dezember, 66.
- Miś, E. (1995). Nasz Hambach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 74 [tekst poświęcony Łądkowi-Zdrojowi].
- Molik, W. (2013). Poznańscy Medyceusze. Portret rodziny Raczyńskich. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 105, 27–31.
- Mróz, W. (2004). Gospodarka energetyczna: Kuwejt nad Odrą. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 66–67, 105–106.
- Muszer, D. (2001/2002). Kraków: Powieść „Cafe Europa” Michaela Zellera. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 122–123.
- Muszer, D. (2005). Pożegnanie z Europą – niemiecki blues. Powieść Michaela Zellera „Die Reise nach Samosch”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 71, 112–113.
- Muszer, D. (2006). Prywatna historia Niemiec. O berlińskich esejach Krzysztofa Niewrzędy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 143–144.
- Nagroda DIALOGU została wręczona w hamburskim ratuszu w ramach kongresu Towarzystw Niemiecko-Polskich „Sąsiedztwo w centrum Europy” (2008). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 82, 91.
- Naród śląski?, Pytania do senatora RP, prof. Doroty Simonides (1997). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 64.
- Neudeck R. (1997). Danzig, Gdańsk – Ojczyzna moja i „Cap Anamur”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 32–34.
- Nicht, W. (2012). Drezno: Ponowne otwarcie Muzeum Kraszewskiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 99, 96–97.
- Nietan, D. (2014–2015). Rewolucjonista i demokrat. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 22–23.
- Niewrzęda, K. (2003). W centrum czy na peryferiach kontynentu? Miasto w poszukiwaniu nowej tożsamości. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 83–89 [temat numeru: Szczecin].
- Nitschke, G., Nitschke, V. (1992). 46. Gementreffen der Danziger Katholiken / 46. Gemeinliche spotkanie gdańskich katolików. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 15–17.
- Nitschke, G. (1994). Danzig–Gemen–Gdańsk. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1–4 Dezember, 51.

- Nitschke, G. (1996). 50. Spotkanie Gemeńskie Katolików Gdańskich. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3-4/grudzień, 75.
- Nitschke, G. (1997). Pożegnanie i powitanie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 28-29 [temat numeru: powiązania historyczne i kulturowe Gdańsk].
- Noch populärer als die Sprache sind die Bundesrepublik und die Deutschen (West)/ Jeszcze bardziej popularne niż język są Republika Federalna i Niemcy (Zachodnie) (1988). *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 August, 32.
- Nouschi, M. (2003/2004). Jeden cel, wiele dróg? Kultura jako wymiar integracji europejskiej [rozm. z: Michelem Colardelle, Gesine Schwan, Aleksandrem Smolarem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 28-35.
- Nowaczewski, A. (2007). Archeologia pamięci: Literacka mapa miasta. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 30-32 [temat numeru: Gdańsk].
- Nowak, E. (1997). Symbolika Łąbinowic. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3-4/grudzień, 48-49.
- Nowak, T. (2002). „Potrzebne są jeszcze gesty o symbolicznym znaczeniu” [rozm. z Normanem Daviesem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 61, 95-97 [wywiad na temat książki „Mikrokosmos: portret miasta środkowoeuropejskiego: Vratislavia = Breslau = Wrocław”].
- Nowak, T., Żurek, R. (2005). Wschód Europy i sztuka opowiadania historii [rozm. z Karlem Schlägelem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 71, 103-107.
- Oelze, G. (1997). Wspólnie na drodze do Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 66-67.
- Offe, C. (2008). Warunki działania, komentarz do refleksji Zygmunta Bauman. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 43-45 [temat numeru: Pasja Europa].
- Olchowska-Schmidt, I. (1996). Bardziej artysta niż król. Polska kolonia artystyczna w dziewiętnastowiecznym Monachium. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 111-112.
- Olschowsky, B. (2004). Rzeka jako pomost? Rozmowa z berlińskim dziennikarzem Uwe Radą na temat pogranicza polsko-niemieckiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 39-41.
- Olschowsky, H. (1997). Niemiec w Polsce – „późny przesiedleńca” w NRD. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3-4/grudzień, 84-85 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Gdańsk].
- Olschowsky, H. (2008-2009). Polskie oblicza wschodniego Berlina. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85-86, 65-67.
- Olszewski, M. (2015). Domowina. Górny Śląsk – przestrzeń kulturowa, gdzie padają najważniejsze pytania o świat, istnienie i przemijanie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 111, 84-87.
- Orłowski, H. (1989). Dieser Dialog sollte fortgesetzt werden / Dialog należy kontynuować. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 15.
- Orth, B. (1996). Migranci polscy a ich tożsamość. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 43.
- Papenbrock, A. (1999). Reportaż: Pragmatyczna codzienność we Frankfurcie nad Odrą i w Słubicach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51-52, 22-23.
- Papenbrock, A. (2001/2002). Reportaż: Niechciani kliencie we Frankfurcie nad Odrą. (Nie-) lubiana klientela. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 58/59, 40-42.

- Parys, J. (1997). Powrót do Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 98–99.
- Paszkwicz, J. (1987). „Polnische Karikaturisten der Gegenwart”/„Polscy karykaturzyści współczesności”. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 2 Juni, 18, 19.
- Pauly, T. (1999). Gospodarka: Rozwój trzech śląskich województw. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 70–71.
- Pawliw, W. (1998). Tęsknota za europejskim Lwowem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 53.
- Pawłowski, W. (1990). Zgorzelec: Die EG ante portas. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 5 August, 15–16.
- Peter, S. (2003). Przewartościowanie prowincji. Podróż do Fundacji „Pogranicze” w Sejnach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 110–113.
- Pędziwol, A.M. (1997). Czesi na drogi początku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 81–82, 85.
- Piaszczyński, P. (2000a). Etyka i Atlantyda. 10 lat wspólnoty kulturowej „Borussia”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 100–102.
- Piaszczyński, P. (2000b). Woda kolońska. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 53, 85–86.
- Piaszczyński, P. (2002). „Piękni przegrani”? Pisarze polscy z niemieckim adresem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 60, 110–113.
- Plath, J. (2004). Knapp, Kaminer, Becker: Niemieckojęzyczni pisarze z polskimi i rosyjskimi korzeniami. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 101–103.
- Plath, J. (2007). Melancholijna geografia: Dwa międzynarodowe projekty wydawnicze ukazują oblicza Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 23–25.
- Plath, J. (2008). Dwugłos tekstów i fotografii: O ambitnym polsko-niemieckim przedsięwzięciu wydawniczym. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 111–113.
- Pletzing, Ch. (2011). Historyczne regiony: Krajobrazy kulturowe nad Morzem Bałtyckim. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 96, 91–93.
- Pollack, M. (2010b). Uwertura: Po innej stronie Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 91, 20–23.
- Pollack, M. (2011). O starych i nowych granicach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 24–27 [temat numeru: „Polska i Europa” (tożsamość europejska)].
- Polsakiewicz, M. (2009/2010). Zapomniana okupacja. Niemieckie wojska w Warszawie 1915–1918. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 90, 59–61.
- Pomian, K. (2008). Idee: Jakiej Europy i jakiej Unii Europejskiej chcemy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 24–27.
- Pomian, K. (2011). Różnorodność europejska. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 54–61.
- Pomorski, A. (2013). Nowa fala nacjonalizmu: Zmiany w kulturze politycznej Europy Środkowo-Wschodniej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 105, 60–61.
- Poznajcie sąsiada! (sondaż niemieckiego czasopisma GEO Special) (2004). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 7–10.
- Preuss, S. (2007). Rozkwit: Młoda Sztuka z Niemiec. Niemiecki rozkwit sztuki. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 91–95 [tekst poświęcony Berlinowi].
- Prezydent federalny Herzog na Śląsku (1998). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 6–7.

- Quinkenstein, L. (2014–2015). Między obczyzną a ojczyzną. Refleksje o polskim Południku Berlina. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 95–97.
- Rautenberg, E.C. (2012–2013). Wiosna jesienią. Fragment laudacji dla profesora Konrada Vanji z okazji przyznania Nagrody DIALOGU 2012. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 102, 87–88.
- Rautenberg, H.-W. (1997). Tysiące lat miasta nad Motławą. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 15–19.
- Rautenberg, P. (1990). Die Wiedergeburt Europas / Odrodzenie Europy. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 5 August, 10–11.
- Reche, R. (1996). Polsko-niemieckie rytmy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 39–40.
- Redakcja „Dialogu” (1993). Spotkanie „Dialogu” z mniejszością w Olsztynie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 28–30.
- Reichardt, H. (1989). Dialog der neuen Generation / Dialog nowego pokolenia. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 5.
- Reichardt, H. (1997). Tysiące nadziei na starcie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 69–71.
- Reiter, J. (2014). Co się stało z solidarnością Środkowoeuropejczyków? [rozm. z: Oksaną Zabuzko, Janem Lityńskim, Markusem Meckelem, Basilem Kerskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 109, 58–63.
- Richter, Ch. (1991). Freundschaft und Haft in Gogolin / Przyjaźń i więzienie w Gogolinie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 20–21.
- Riechers, A. (1996). brak tytułu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4, 121.
- Rubinowicz, A. (1996). O lobby mowa najwyżej w Warszawie... *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 49.
- Ruchniewicz, K. (2002). Wrocław: Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta stawia pierwsze kroki. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 61, 99.
- Ruchniewicz, K. (2016). Mickiewicz, Nowak-Jeziorański i Bartoszewski: Polscy bohaterzy we wrocławskim Muzeum Pana Tadeusza. Muzealny mikrokosmos. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 117, 73–75.
- Ruhnau, H. (1997). Listy do DIALOGU. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 94–95.
- Rusek, M. (2009). Ankieta Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 87, 95–97.
- Rutkiewicz, I. (1997). „Sąd nad Sasami”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 34 [temat numeru: 300.lecie unii polsko-saskiej; Zamek Królewski w Warszawie].
- Ryss, R. (2010). Powrót do normalności: Nowe polsko-niemieckie pogranicze. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 87–89.
- Sahm, U. (1997). „Byłem dumny z tego herbu...”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 23 [temat numeru: powiązania historyczne i kulturowe Gdańska].
- Sakson, A. (1995). Mniejszość niemiecka we współczesnej Wielkopolsce. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 84–85.
- Salska-Bünsch, M. (2001). Śląsk: Film dokumentalny o mniejszości niemieckiej. Skok czasu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55–56, 133–134.
- Salska-Kaca, M. (1998). Hamburski dialog: Jak Polka z Niemką. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 99–100.

- Sasinowski, A. (2010). Destrukcja i empatia: Portret szczecińskiej pisarki Ingi Iwasiów. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 79–81.
- Schellen, P. (2001). Reportaż: Nauczanie języka polskiego w Hamburgu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 57, 19–21.
- Schellen, P. (2002). „Nie widzę Europy dwóch różnych szybkości, ani dwóch kategorii” [rozm. z Günterem Verheugenem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 61, 9–11.
- Scheven, M. (1987). Glocken für Danzig / Dzwony dla Gdańska. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2, 2 Juni, 29.
- Schmid, U.M. (2011). Kosmopolityzm: Czesława Miłosza „Rodzinna Europa”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 65–67.
- Schmidla, U. (1993). „Porozumienie poprzez prawdę”. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 Februar/März, 15–16 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Górny Śląsk].
- Schmidtendorf, H. (1999). „Śląsk jest dla mnie historyczną sierotą” [rozm. z Kazimierzem Kutzem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 73–74.
- Schmidtendorf, H. (2003a). Polski producent wędlin w Berlinie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 56–57.
- Schmidtendorf, H. (2003b). Nowy uniwersytet europejski w Berlinie? Portret kolegium polsko-ukraińskiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 64, 71–73.
- Schmidtendorf, H. (2003c). Rozszerzenie UE z perspektywy wschodniemieckiego miasta. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 22 [temat numeru: Szczecin].
- Scholze, D. (1998). List do redakcji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 129.
- Schremser, P. (2000). Norymberga: Dom Krakowski przechodzi kryzys. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 86.
- Schröder, D. (1995). Wbrew negatywnym nagłówkom spore osiągnięcia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2–3/grudzień, 67 [tekst o pograniczu].
- Schröder, D. (1996a). Zaczekaj, zaczekaj jeszcze chwilę. Mimo nowych punktów obsługi celnej korki na granicy nie stają się krótsze. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/październik, 70–71.
- Schröder, D. (1996b). Zwiastun jedności Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 100.
- Schröder, D. (1998). Zwykle Odra płynie powoli. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj 1998, 98–99.
- Schröder, D. (2011–2012). Po obu stronach Odry: Portret Instytutu Historii Stosowanej. Zaczęło się od ciekawości. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 98, 57–59.
- Schröder, D. (2014). Sceptycyzm wobec Europy na pograniczu. Sukcesy wyborcze Alternatywy dla Niemiec. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 109, 40–43.
- Schröder, K. (2007). Wrocław: Kryminały Marka Krajewskiego. Historycznie poprawne, morderczo porywające. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 128–130.
- Schröder, K. (2007/2008). Spór o duchy Prus. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 79–82 [tekst poświęcony Hali Stulecia we Wrocławiu].
- Schröder, K. (2008). Zielień bez granic. Światowe dziedzictwo kultury: Park Mużakowski na pograniczu polsko-niemieckim. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 95–97.

- Schröder, K. (2008–2009). Polsko-niemiecki region przygraniczny rok po zniesieniu kontroli granicznych. „Ludzie stali się bardziej otwarci”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 84, 104–107.
- Schröder, K. (2010–2011). Język polski na pograniczu. Portret saksońskiej inicjatywy edukacyjnej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 94, 95–97.
- Schröder, K. (2011). Przystępstwo nie zna narodowości: Policja z Görlitz i Zgorzelca współpracują ze sobą od siedmiu lat. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 96, 74–75.
- Schröder, K. (2013). Z rzeką pośrodku: Portret Ślubicko-Frankfurckiego Centrum Kooperacji. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 105, 80–81.
- Schröder, K. (2014a). Mosty na rzece: Współpraca polsko-niemiecka wzdłuż Nysy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 107, 81–85.
- Schröder, K. (2014b). Recenzja: Transgraniczny kryminal regionalny. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 109, 75.
- Schröder, K. (2015). Polsko-niemieckie pogranicze: Zbliżenie poprzez współpracę. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 111, 42–49.
- Schröter, Ch. (2008–2009). Zupełnie inny Niemiec. Laudacja z okazji przyznania Steffenowi Möllerowi Nagrody DIALOGU 2008. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 11–14.
- Schubert, G. (1989). Wie der Krieg in Bydgoszcz begann / Jak zaczęła się wojna w Bydgoszczy. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 29.
- Schutzgebiet „Unteres Odertal” / Obszar Chroniony „Dolina Dolnej Odry” (1992). *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2, 39.
- Schwall-Düren, A. (2003/2004). „Apeluję, by zrezygnowała Pani ze stworzenia Centrum przeciwko Wypędzeniom w Berlinie”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 57–58.
- Schwan, G. (2016). Architekt partnerskiej współpracy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 117, 10–11.
- Siciarek, M. (2016). Różnorodność i solidarność: Gdańsk otwiera się na imigrantów. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 116, 19–21.
- Siembieda, M. (1996). Wszyscy żyjemy w Kluczborku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 34–35.
- Sienkiewicz-Miś, T. (1999). Emigracja zarobkowa – plusy i minusy. Rozmowa DIALOGU z socjologiem Robertem Rauzińskim na temat emigracji zarobkowej ze Śląska. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 67.
- Skibińska, J. (2000). Czar polskiego romantyzmu [rozm. z Marcelem Reichem-Ranickim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 110–113.
- Skrzydłowska, K. (1997). W Gdańsku zmienił się klimat. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 86.
- Smolar, A. (2014). Europa na rozdrożu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 108, 47–51.
- Stach, A. (1996a). Dolnośląska historia: Jakby 50 lat było jedynie epizodem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 57.
- Stach, A. (1996b). Między Drohobyczem a Edenem. O berlińskim Teatrze Kreatur Andrzeja Woronia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/kwiecień, 72.
- Stach, A. (1997). Lothar Herbst – w dwóch językach u siebie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 65–66 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Wrocław].

- Stach, A. (2002). Podróże studyjne do Polski: Odkryć Europę Środkową. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 61, 31.
- Stach, A. (2003). Współpraca: Euroregion Pomerania. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 84–87.
- Stach, A. (2007). Reportaż: Polscy inwestorzy sprowadzają niemieckich rzemieślników do Wrocławia. Nowi współpracownicy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 84–85.
- Stach, A. (2007/2008). Szamotyły patrzą na Niemcy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 87–89.
- Stach, A. (2008a). Debata na temat przyszłości Centrum im. Willy'ego Brandta we Wrocławiu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 76–79.
- Stach, A. (2008b). Polskie rodziny osiedlają się w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 82, 21–23.
- Stach, A. (2008c). Skutki umowy z Schengen dla polsko-ukraińskiego pogranicza. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 84, 39–43.
- Stach, A. (2008–2009). „Niemcy to potajemni fani Polski” [rozm. ze Steffenem Möllerem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 15–17.
- Staemmler, K. (1990). Polnische Literatur auf deutsch. Bücher über Polen. Eine Bibliographie 1989 / Literatura polska w języku niemieckim. Książki o Polsce. Bibliografia 1989. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Juni, 39–42.
- Staemmler, K. (1991). Polnische Literatur auf deutsch. Bücher über Polen. Eine Bibliographie 1990 / Literatura polska w języku niemieckim. Książki o Polsce. Bibliografia 1990. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 März/April, 34–38.
- Staemmler, K. (1992). Polnische Literatur auf deutsch. Bücher über Polen. Eine Bibliographie 1991 / Literatura polska w języku niemieckim. Książki o Polsce. Bibliografia 1991. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1, 38–41.
- Stasik, E. (2000). Wizje Europy: Tezy ministra spraw zagranicznych Fischera. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 53, 30–31.
- Stasik, E. (2001). Projekt Wrocław: Reforma komunikacji publicznej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 55/56, 99–101.
- Stasik, E. (2002). Pamięć Europy Środkowej. Portret Niemieckiego Forum Kultury Środkowej i Wschodniej Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 60, 104–105.
- Stefanek, M. (2008). Przeszłość, która może łączyć: portret szczecińskiego stowarzyszenia „Czas Przestrzeń Tożsamość”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 83, 106–107.
- Steinbach, E. (2003/2004). Odpowiedź Eriki Steinbach. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 58.
- Steinmeier, F.-W. (2007). Dialog obywateli: Przemówienie z okazji 20-lecia powstania Federalnego Związku Towarzystw Niemiecko-Polskich. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 85–88.
- Steinmeier, F.-W. (2016). Jakość dialogu polsko-niemieckiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 115, 24–25.
- Stokłosa, K. (1998). Viadrina – ponad granicami. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 62–63.

- Stolpe, M. (1991). Mit Phantasie neue Wege über neue Brücken gehen / Idź nowymi drogami z wyobraźnią przez nowe mosty. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 4–5 [tekst poświęcony planowi rozwoju polsko-niemieckiego pogranicza].
- Störtkuhl, B., Weber, M. (2005/2006). Władza i kultura: Szlachta na Śląsku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 72–73, 140–142.
- Straube, S. (2012). Hambach 1832 – wydarzenie historyczne i polsko-niemiecki symbol przyjaźni. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 101, 42–45.
- Stroheker, T. (1991). Brief an die Redaktion / Listy do wydawcy. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 29.
- Stutzer, D. (1990). Das EG-Angebot der Assoziierung an Osteuropa / Oferta stowarzyszeniowa WE dla Europy Wschodniej. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Juni, 16–17.
- Süssmuth, R. (2006). Chrześcijańskie fundamenty Europy [rozm. z Margot Kaßmann i Józefem Życińskim]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 113–116.
- Szarota, T. (2004). Moralni zwycięzcy: 60. rocznica Powstania Warszawskiego i zamachu na Hitlera. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 71–75.
- Szaruga, L. (2000). Reicha-Ranickiego kłopoty z czytaniem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 113.
- Szaruga, L. (2003). Wspomnienia: Bóg na Wałach Chrobrego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 74–75 [temat numeru: Szczecin].
- Szaruga, L. (2008). „Musiałem w Stuttgarcie przypomnieć sobie Bukareszt”. Najnowsza książka Andrzeja Stasiuka „Dojczland” jest grą stereotypami, uprawianą z ironicznym dystansem i poczuciem humoru. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 84, 95–97.
- Szaruga, L. (2008–2009). Wspomnienia: Polacy w Berlinie Zachodnim. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 72–75.
- Szaruga, L. (2013). Literackie dialogi. Polsko-niemiecka korespondencja między autorami i tłumaczami. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 103, 95–96.
- Szczyptański, A. (2021). Z miłości do polskiej kultury [rozm. z Christianem Schröterem]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 135, 66–73.
- Szczyptański, M. (2003/2004). Ani Polacy, ani Niemcy. Narodowy spis powszechny: czy istnieje mniejszość śląska w Polsce? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 96–97.
- Tarka, W. (1998). Bydgoszcz – Bromberg: Dwie wersje jednego miasta. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 46–47.
- Taschen, A. (2013–2014). Berliński styl. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 106, 18–19.
- Tazbir, J. (1997). Gdańsk, czyli wspólna tradycja. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 10–11.
- Templin, W. (1990). Verrückte Tage. Das Breslauer Mitteleuropa-Seminar: jeder legt seinen Harnisch ab./Szalone dni. Wrocławskie seminarium Środkowej Europy: każdy zdejmuje zbroję. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 24–25.
- Thoma, Ch. (1998). Złoty Kraków króla Kazimierza. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 77.
- Thum, G. (2003/2004). Wrocław: Miasto między historią a przyszłością. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 89–91.

- Tokarczuk, O. (2008–2009). Refleksje: Trzy powody, dla których lubię Berlin. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 24–27.
- Tomaszewski, Ł. (2009). Powrót nad Wisłę Młodzi Amerykanie pochodzenia polskiego szukają w Krakowie swoich korzeni. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 87, 91–94.
- Tomaszewski, Ł. (2010). Portrety: Młodzi berlińscy Polacy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 91, 95–97.
- Traba, R. (2007). Środkowoeuropejskie budowanie mostów. Laudacja z okazji przyznania Fundacji „Pogranicze” Nagrody DIALOGU 2006. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 13–15.
- Traba, R. (2008–2009). Projekt: Polacy opowiadają historię stolicy Niemiec. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 85–86, 53–55.
- Trenkner, J. (2000). Wschodnia granica Polski: Nowy mur berliński? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 54, 58–59.
- Trenkner, J. (2009). Szczęśliwy traf w niemieckiej historii. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 87, 13–17.
- Trepte, H.-Ch. (2014–2015). Współcześni nomadzi: Migracyjna literatura a tożsamość. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 81–83.
- Troebst, S. (2016). Silesia balcanica. Tuż po wojnie Dolny Śląsk stanowił ojczyznę dla uchodźców z Grecji i Macedonii. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 116, 26–29.
- Tusk, D. (1997). Spojrzenie z Góry Gradowej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 40–41.
- Tusk, D. (2007/2008). Perspektywy: Jakiej Unii potrzebuje Polska, jakiej wspólnoty potrzebuje Europa? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 80–81, 15–17.
- Tusk, D. (2010). Duch Europy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 31–33.
- Tusk, D. (2020–2021). Brandt, Grass, Adamowicz i siła symboli. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 134, s. 65–67.
- Twardochleb, B. (1998). Doświadczenia dziennikarza z pogranicza. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 28–30.
- Twardochleb, B. (2003a). Prasa: Dwie gazety z pogranicza. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 96–97.
- Twardochleb, B. (2003b). Szczecin „w dolinie rozkoszy”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 62–63, 68–71.
- Twardochleb, B. (2010). Szczecin: Miasto w poszukiwaniu nowej tożsamości. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 92, 58–65.
- Twardochleb, B. (2012). Stettin i Szczecin: Metamorfozy miasta. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 99, 88–93.
- Twardochleb, B. (2016). Szczecin: Nowa wystawa opowiada powojenną historię. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 116, 67–71.
- Ubertowska, A. (1994). Gdańscy Niemcy – temat tabu? *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1–4 Dezember, 38–39.
- Ubertowska, A. (1997). „Szkoła gdańska” we współczesnej prozie polskiej. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 44–45.
- Urban, T. (1993). Miasto odkrywa swoją przeszłość. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1 Februar/März, 47 [temat numeru: mniejszość niemiecka w Polsce; Górny Śląsk, Prudnik].

- Urban, T. (1997). Listy do DIALOGU. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 95.
- Urbanek, M. (1992). Der Dialog kennt keine Grenzen / Dialog nie zna granic. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2, 43–44.
- Urbanek, M. (1997). Powódź tysiąclecia. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 6–7 [tekst dotyczący Wrocławia].
- Usakowska-Wolff, U. (1988). Die Menschlichen Schwächen des Herzogs von Teuss. „Der Magnat” – ein differenziertes Bild der Deutschen im neuen polnischen Film / Ludzkie słabostki księcia Teussa. „Magnat” – zróżnicowany obraz Niemców w nowym polskim filmie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 April, 12–13 [tekst poświęcony wydarzeniom Górnego Śląska].
- Usakowska-Wolff, U. (1988). Die neuen alten Fassaden / Nowe stare fasady. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 August, 8 [tekst poświęcony Warszawie].
- V.T.H. (1989). Eggebrecht mit der Ehrenbürgerwürde von Gdańsk ausgezeichnet / Eggebrecht otrzymał honorowe obywatelstwo Gdańska. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 September, 70–71.
- V.Th. (1989). Glockenspiel komplett: Spenderin überbrachte Scheck persönlich / Carillon ukończony: darczyńca dostarczył czek osobiście. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 41–42 [tekst dotyczy Gdańska].
- Veihelmann, T. (2004). Niemiecki i polski koniec świata. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 68, 45–47 [tekst poświęcony pograniczu].
- Veihelmann, T. (2006). Odra: Biografia europejskiej rzeki. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 126–127.
- Vetter, R. (1997a). Gdańsk – ukryta stolica Polski? *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 55–56.
- Vetter, R. (1997b). Pozostał tylko grób. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 2/sierpień, 33–34 [temat numeru: 300.lecie unii polsko-saskiej; Pałac Saski].
- Vetter, R. (2006). Polityka historyczna: Wizyta w berlińskim Muzeum Żydowskim oraz Muzeum Powstania Warszawskiego. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 76, 35–36.
- Vetter, R. (2014). Ukraina między nadzieją i smutkiem. Podróż do Lwowa, Czerniowców, Drohobycza i Iwano-Frankowska. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 109, 48–51.
- Vieting, J. (1987). Bedingungslose Respektierung – 2. Jugendforum Danzig / Bezwarunkowy szacunek – 2. Forum Młodych. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2, 2 Juni, 24–25.
- Vieting, J. (1990). Posener Impressionen. Erst einmal hin zur Likwidator / Poznańskie impresje. Najpierw w stronę likwidatora. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 5 August, 32.
- Vieting, J. (1991). Posener Messe / Targi Poznańskie. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 2 Juni/Juli, 33.
- Volker, T. (1998). Nauczyciele seniorzy na Górnym Śląsku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 1/maj, 31.
- Von Professor Dorota Simonides Oberschlesien zwischen Polen und Deutschland / Dorota Simonides Górny Śląsk pomiędzy Polską a Niemcami (1991). *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 22–25.
- Walter, G. (1999). Znowu wspólne europejskie morze. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, jesień/zima, 63–64.

- Wałęsa, L. (2014–2015). Europie potrzebna jest solidarność. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 24–25.
- Waniek, H. (1999). Podróż w nieznanne. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 45–46 [temat numeru: Śląsk].
- Waniek, H. (2003/2004). Komentarz: Śląsk a narodowy spis powszechny. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 65, 100–101.
- Waniek, H. (2007). Europejski palimpsest. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 77–78, 29–31.
- Weiduschat, G. (2015). Polsko-niemiecki palimpsest: Tożsamość kulturowa północnej i zachodniej Polski [rozm. z: Peterem Oliverem Loew, Krzysztofem Ruchniewiczem, Ziemowitem Szczerkim, Katarzyną Woniak]. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 112, 88–91.
- Weiss, K. (2001). Spotkania w Polsce. Wspomnienia Niemca ze Wschodu. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 57, 73–75.
- Wiatr, M. (2011a). Górny Śląsk: Tożsamość i modernizacja. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 95, 81–85.
- Wiatr, M. (2011b). Piękna Panama: Portret artysty i pisarza Janoscha. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 97, 15–19.
- Wiatr, M. (2012). Sport na Górnym Śląsku a doświadczenie europejskiego pogranicza. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 99, 24–29.
- Wiatr, M. (2013). Tożsamości: Spór wokół nowej wystawy Muzeum Śląskiego o Górnym Śląsku. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 103, 75–81.
- Wiatr, M. (2014a). Górnośląski kosmos: Dzieło literackie Horsta Bienka. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 107, 94–96.
- Wiatr, M. (2014b). Świat Horsta Bienka. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 107, 94–96.
- Wiatr, M. (2015). Statek na mieliźnie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 113, 73–77.
- Wiatr, M. (2016). Pożyteczny Cynceron. Portret Matthiasa Kneipa, pisarza i entuzjasty Polski. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 116, 77–79.
- Winkler, H. A. (2005/2006). Podzielone krajobrazy pamięci. Długa droga Europy do wspólnej wizji wieku skrajności. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 72–73, 128–131.
- Witt, J. (1991). „Kreisau für europäische Verständigung” / „Krzyżowa na rzecz europejskiego porozumienia”. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 3/4 Dezember, 51.
- Wojciechowski, K. (2011–2012). Nauka a społeczeństwo obywatelskie. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 98, 63–65.
- Wojna, R. (1990). Neue Akzente im Dialog / Nowe akcenty w dialogu. *Magazin für Deutsch-Polnische Verständigung DIALOG*, 1/2 Januar, 14–15.
- Wolfgang Nicht o Międzyregionalnej Radzie Związkowej Łaba-Nysa (2014–2015). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 110, 25.
- Wozniak, K., Fuchs, T. (1997). „Lodzermensz”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 73.
- Wóycicki, K. (1998). Ten dialog wymaga wciąż ciężkiej pracy. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 3–4/grudzień, 12–15.
- XXIV Kongres Towarzystw Niemiecko-Polskich w Bonn (2015–2016). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 114, 22.

- Zalesiński, J. (2007). „W żadnej z moich książek nie ma obrazu harmonijnej arkadii dawnego Gdańska”. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 79, 41–43.
- Zariczny, P. (2016). Toruń – wiedza i tradycja. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 116, 96–97.
- Zawada, A. (2006). Bresław dla niespiesznych przechodniów. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 74–75, 131–133.
- Zawada, A. (2010). Nowa kultura miasta: Kreacja zwana Wrocławiem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 91, 36–41.
- Zernack K. (2010–2011). Europa Północno-Wschodnia: Historyczny region nad Bałtykiem. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 94, 20–23.
- Ziemer, K. (2010–2011). Nauka jako pomost. Laudacja z okazji przyznania Klausowi Zernackowi Nagrody DIALOGU 2010. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 94, 12–15.
- Zwrot dóbr kultury: Fundacja Pruskiego Dziedzictwa Kultury przekazała Muzeum Narodowemu w Gdańsku dzieła sztuki (2011). *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 95, 10–11.
- Zyzik, K. (1999). Reportaż: Podwójne życie Ślązaka. *Magazyn Polsko-Niemiecki DIALOG*, 51–52, 64–65.

Wykaz badanych numerów „Magazynu Polsko-Niemieckiego DIALOG” z podziałem na lata¹

- 1987: 1. 1/2, 2 Juni; 2. 3 Dezember.
- 1988: 3. 1/2 April 1988; 4. 3/4 August 1988.
- 1989: 5. 1/2 Januar 1989; 6. 3/4 September 1989.
- 1990: 7. 1/2 Januar 1990; 8. 3/4 Juni 1990; 9. 5 August 1990; 10. 6 Dezember. 1991: 11. 1 März/April 1991; 12. 2 Juni/Juli 1991; 13. 3/4 Dezember 1991.
- 1992: 14. 1/1992; 15. 2/1992; 16. 3/4 Dezember 1992.
- 1993: 17. 1 Februar/März 1993; 18. 2 September 1993; 19. 3/4 Dezember 1993.
- 1994: 20. 1–4 Dezember 1994.
- 1995: 21. 1/czerwiec 1995; 22. 2–3/grudzień 1995.
- 1996: 23. 1/kwiecień 1996; 24. 2/październik 1996; 25. 3–4/grudzień 1996.
- 1997: 26. 1/maj 1997; 27. 2/sierpień 1997; 28. 3–4/grudzień 1997.
- 1998: 29. 1/maj 1998; 30. 2/październik 1998; 31. 3–4/grudzień 1998.
- 1999: 32. wiosna/lato 1/2 1999; 33. jesień/zima 1999; 34. 51–52 (3/4 1999).
- 2000: 35. 53 1/2000; 36. 54 2/2000.
- 2001: 37. 55/56 (2001); 38. 57 (2001); 39. 58/59 (2001/2002).
- 2002: 40. 60 (2002); 41. 61 (2002).
- 2003: 42. 62–63 (2003); 43. 64 (2003); 44. 65 (2003/2004).
- 2004: 45. 66–67 (2004); 46. 68 (2004).
- 2005: 47. 69/70 (2005); 48. 71 (2005); 49. 72–73 (2005/2006).

¹ Zachowano oryginalny zapis numeracji.

2006: 50. 74–75 (2006); 51. 76 (2006).
2007: 52. 77–78 (2007); 53. 79 (2007); 54. 80–81 (2007/2008).
2008: 55. 82 (2008); 56. 83 (2008); 57. 84 (2008); 58. 85–86 (2008–2009).
2009: 59. 87 (2009); 60. 88 (2009); 61. 89 (2009); 62. 90 (2009/2010).
2010: 63. 91 (2010); 64. 92 (2010); 65. 93 (2010); 66. 94 (2010–2011).
2011: 67. 95 (2011); 68. 96 (2011); 69. 97 (2011); 70. 98 (2011/2012).
2012: 71. 99 (2012); 72. 100 (2012); 73. 101 (2012); 74. 102 (2012–2013).
2013: 75. 103 (2013); 76. 104 (02/2013); 77. 105 (03/2013); 78. 106 (04/2013–2014).
2014: 79. 107 (01/2014); 80. 108 (02/2014); 81. 109 (03/2014); 82. 110 (04/2014–2015).
2015: 83. 111 (01/2015); 84. 112 (02/2015); 85. 113 (03/2015); 86. 114 (4/2015)
2016: 87. 115 (1/2016); 88. 116 (2/2016); 89. 117 (3/2016); 90. 118 (4/2016/2017).
2017: 91. 119 (2017).

Zusammenfassung

Im Salon der Interkulturalität. „Deutsch-Polnisches Magazin DIALOG“ von 1987 bis 2017

Monografie ist auf der Ebene der zeitungskulturwissenschaftlichen Forschung die erste Publikation, die auf Thema der Multikulturalität in „Deutsch-polnisches Magazin DIALOG“ hinweist. Das Bewusstsein der thematischen und spezifischen Vielschichtigkeit hat verursacht, dass die Idee der Interkulturalität auf Beschreibung der wichtigen für deutsch-polnische Beziehungen wichtigen der Gebiete und Orte beschränkt wurde, jedoch die den universellen europäischen Charakter haben.

Das Hauptziel dieser Monographie ist es, dem Leser den Empfang von dem „Deutsch-Polnisches Magazin DIALOG“ zu erleichtern; das Hauptziel der Ausarbeitung hat den Charakter eines Überblicks. Es ist ein Versuch, die wichtigsten Informationen über die Zeitschrift zu systematisieren, die Beschreibungen der Form und des Inhalts des Magazins (thematische Orientierung, erster Teil der Ausarbeitung) und die Charakteristik des Sprechers (zweiter Teil) umfassen. Der nächste Abschnitt der Ausarbeitung (Teile drei und vier) hat ebenfalls einen deskriptiven Charakter und besteht aus einer Rekonstruktion der Beschreibungen ausgewählter interkultureller Räume am Beispiel von Kategorien der Orte, die für den deutsch-polnischen Dialog wichtig sind – Regionen und Städte. Zu den Regionen gehören: Europa, Schlesien und das deutsch-polnische Grenzgebiet. Zu den rekonstruierten Beschreibungen europäischer Metropolen und Städte gehören Danzig, Stettin und Breslau, aber auch die Hauptstädte Berlin und Warschau.

Die über 30 jährige Geschichte der DIALOG ist eine Übersicht darüber, was Deutsche und Polen trennt und vereinigt, eine Lebenswelt der mitteilenden kommunizierenden Parteien; ein Artefakt der sowohl die deutsch-polnische Stagnation belebt, als auch Ideen für deutsch-polnische Gegenwart und Zukunft archiviert. Der Dialog, der auf den Seiten von DIALOG stattfindet, setzt das anerkannte pluralistische Modell der interkulturellen Beziehungen um. DIALOG ist eine heterogene Thematik, die den historischen Wandel der Zustände des gesellschaftlichen Bewusstseins über die aktuelle Gestaltung und Zukunft der europäischen Nachbarschaft widerspiegelt und dokumentiert.

Auf der Landkarte der europäischen Medien hat sich das Magazin als transnationaler Kulturvermittler etabliert, der immer wieder versucht, die Homogenität Europas aufzuzeigen und gleichzeitig seine Heterogenität zu betonen.

71-101 Szczecin, ul. Mickiewicza 64
tel. 91 444 20 06, 91 444 20 09
e-mail: wydawnictwo@usz.edu.pl
www.wn.usz.edu.pl

ISBN 978-83-7972-723-0 (online)
ISBN 978-83-7972-522-9 (print)

9 788379 725229